СЪДБАТА НА ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО

БЪЛГАРСКАТА ГРАДСКА КУЛТУРА 1878–1900

БЕРНАР ЛОРИ

AMICITIA

БЕРНАР ЛОРИ

СЪДБАТА НА ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ

Българската градска култура 1878-1900 г.

AMICITIA

"Cet ouvrage, édité dans le cadre du programme de participation à la publication VITOCHA, bénéficie du soutien du Ministère Français des Affaires Etrangères et du Service de Coopération et d'Action culturelle de l'Ambassade de France en Bulgarie."

„Това заглавие, публикувано в рамките на програмата за участие в книгоиздаването „ВИТОША", се ползва от подкрепата на Министерството на външните работи на Франция и на Отдела за сътрудничество и културна дейност на френското Посолство в България".

CEU

Книгата е включена в програмата на Централноевропейския университет за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки, която се финансира от Центъра за развитие на книгоиздаването към Институт "Отворено общество" – Будапеща и Център за изкуства "Сорос" – София.

Bernard Lory

Le Sort de l'Héritage Ottoman en Bulgarie

l' Exemple des Villes Bulgares

1878-1900

Première impression 1985

ISBN 954-90556-6-3

Ваня
5.09.02

БЕРНАР ЛОРИ

СЪДБАТА НА ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ

Българската градска култура 1878-1900 г.

София
2002

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ

„Помогнаха на Бай Ганьо да смъкне от плещите си агарянския ямурлук, наметна си той една белгийска мантия и всички рекоха, че Бай Ганьо е вече цял европеец“[1].

С тези думи започват комичните приключения на Бай Ганьо, циничният герой на Алеко Константинов[2], въплъщение на всички недостатъци на българите от смутното и пленително време непосредствено след Освобождението през 1878 г. Символ на цяла генерация, родена под османска власт, Бай Ганьо е гражданин на новосъздадена държава, която отхвърля робското си минало и се домогва да заеме място между европейските нации.

В лоното на това уникално движение за търсене на идентичността, две едновременно допълващи се поведения са често смесвани – присъединяване към западната култура и отхвърляне на ориенталското влияние, европеизация и „деосманизация“. Защо е използван последният термин? Трудно е да се означи с родова дума положението на България през вековете, предхождащи нейното Освобождение. Традиционно българите говорят за турско робство – неточен, емоционално натоварен израз. Историците-марксисти говорят на драго сърце за „турски феодализъм“, но е съвсем очевидно, че понятието феодализъм е придобило съвсем различен смисъл от онзи, който му се придава във Франция. Ние предпочитаме по-неутралния израз „османски режим“, чието предимство е, че не поставя разграничението в националната плоскост. Османската империя не е изключително турска империя. Тя представлява едно цяло, въпреки своята хетерогенност. Османското влияние в България не се свежда само до османското турско влияние, нито до това на islямската турско-арабско-персийска култура. Това е една много по-широка съвкупност, в която, разбира се, присъстват византийското наследство, различните балкански народи, специфичният свят на Константинопол... В продължение на много векове съществува една обща османска цивилизация за различните народи в империята, без все пак да се наблюдава истинско *претопяване на народи*: османската култура изглежда по-скоро като свързващо звено, подобно на хоросана, в нея елементите на спойката остават различими. Тази спойка е съставена от различните народи на империята, тя осигурява приспособяването им към общите условия и пази идентичността им.

---

[1] Агарянин – наименование давано от научната религиозна традиция на турците, потомци на Агар, робинята на Авраам. Белгийската мантия е намек за конституцията от 1879 г., пряко вдъхновена от белгийската конституция.* Цитатите от български произведения са сравнени с оригиналите.(Бел. прев.)

[2] Алеко Константинов – български хуморист (1863 – 1897), известен с пътеписа си „До Чикаго и назад“ и „Бай Ганьо“, хаплива сатира на съвременниците му. Той остро критикува липсата на демокрация в България и умира при атентат.

С появяването на националното чувство в края на XVIII век българите отхвърлят по принцип османската култура като чужда за тях. И за да разграничат нещата още по-ясно, те прехвърлят по-голямата част от онова, което ние разглеждаме като османско, за сметка на турския народ. Опростяването става спонтанно – не се ли нарича Турция Османската империя? Рядкост са онези, които както преди така и след 1878 г., правят разлика между османския режим и турския народ.

„Деосманизацията", която съпътства националното възраждане и възтържествува след 1878 г., се прилага към цивилизационни факти, схващани като чужди от българите и обикновено квалифицирани като „турски" или „ориенталски". *Ориенталщината* е недостатък, за който българите се обвиняват, от името на едно много субективно самосъзнание. Онова, което българите смятат през XIX в. за чуждо, или пък напротив за характерна черта на общността им, твърде лесно може да се докаже, че е със съвсем различен произход, така например, в различни български райони съществува обичай за една нощ новородените да се намазват със сол или пепел „за да не миришат лошо". Твърди се, че турците не познават този обичай, ето защо те толкова често се къпели. Всъщност обичаят е много характерен за турското население чак до Централна Азия...[3] В мнението на съвременниците за един цивилизационен факт няма нищо решаващо, но все пак то остава като характеризиращ манталитета елемент.

Отхвърлянето на османското минало със сигурност е една от най-любопитните специфични черти от историята на българския народ. Ако са познати примери на народи, които спонтанно се присъединяват към една чужда култура, познати ли са такива, които с по-голяма готовност от българите да отричат много векове от миналото си и голяма част от обичаите си? Някои дори искат да видят в това една константа на българския характер, една способност към груба прехласнатост по чуждите идеи, които намерили благодатна народна почва, бързо и буйно разцъфват, после увяхват по липса на дълбоки корени. И да изтъкват предходното хилядолетие, с напъпването на християнството и с византийската култура в България, които пораждат един ранен, но ефимерен „златен век".

Освен това българите са в непрекъснато търсене на идентичността си. Свидетелство за това е изключителната важност на въпроса за етногенезиса, който занимава повече от век българската историография. В наши дни всеки българин ясно осъзнава, че е резултат от странна алхимия: тракийски субстрат, славянско нашествие, прабългарски фермент, византийско господ-

---

[3] *Марица,* N 425, 28.9.1882, с. 3; **Garnett, L.** The Women of Turkey and their Folklore. T. 1. London, 1890, p. 69, 314; **Vambery, H.** Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Leipzig, 1885, p. 612; **Nicolas, M.** Traditions populaires turques. Les naissances. Paris, 1972, p. 101.

ство, османско иго... Средностатистическият французин със сигурност никога не си е задавал въпроса за взаимодействията между гали, римляни, франки и централизираната феодална държава.

Какво е да си българин? Етногенетичното обяснение не може да е наистина удовлетворително, защото се тръгва от много слабо познати „съставки". Какво всъщност се знае за траките, славяните, прабългарите?... По-скоро търсенето би трябвало да се прави в обратна посока, връщайки се във времето и тръгвайки от онова, което е познато. Освен това, то би трябвало много повече да се свърже с културните въпроси, отколкото с двусмислеността на етническата принадлежност.

Последният културен принос, този, който ние означаваме като „западен", въпреки че до голяма степен е проникнал в България посредством Централна Европа и Русия, безспорно е най-добре познат. Нека отбележим, че част от западното влияние достига до България в пречупена от османската константинополска култура форма – след 1840 г. това е модата *„алафранга"* (по френски).

Предходният културен пласт, този на османската култура, ни се представя много смътно. Каква е османска България? Изглежда никой не иска да отговори на този въпрос. Българските учени, изследвали османския период, са се стремили да дефинират една анти-османска България, една България на съпротивата и бунта, една България ревниво пазеща своята субстанция от безспирните чужди атаки, необходими на една империя, която съществуваше единствено разширявайки се; от привличащата сила на исляма; от попълзновенията на гръцкото духовенство... Накратко – една отрицателна дефиниция на българите чрез онова, което ги е заплашвало. Колкото до българската „субстанция", тя никога не е била много точно определена – документите съдържат оскъдни сведения, от които се извеждат хипотези, които накрая придобиват вид на твърдения[4].

Така османска България е един обширен неясен континент. В изследването, което сме си поставили за цел да направим, ще се докоснем само до периферията на явлението „деосманизация". Ще използваме като база за сравнение последните 20 години, т. е. годините след Кримската война. Целта ни не е да дефинираме съвкупното „османско", а само да фиксираме българското отражение на един изчезващ османски свят.

Така нашето изследване ще започне от момента, в който османското владичество свършва в политически смисъл, т. е. от Руско-турската война 1877-78 г. „Деосманизацията" е започнала преди около половин век предимно в средите на младата българска интелигенция. Но през годините 1877-78 се

---

[4] Например „вековната" древност на *задругата*, разширено семейство, колективно обработващо земята си, която не е документирана преди XVII век в България.

извършва рязко ускоряване на европеизацията на страната. Тези години безспорно бележат едно прекъсване. Съвременната българска историография е на мнение, че войната изиграва роля на буржоазна революция за страната, осигурявайки й преминаването от феодално към капиталистическо общество. Но докато въвеждането на България в западната цивилизация е изследвано и проучено, постепенното изчезване (а оттам и неизличимостта) на османското влияние почти не е ангажирало вниманието на изследователите. Разривът, предизвикан от войната от 1877-78 г., не трябва да ни кара да забравяме континуитета на явленията.

Изследването ни обхваща периода от 1878 г. до началото на XX век. Хиляда и деветстотната година може да изглежда произволна, защото не отговаря на никакво политическо събитие. Вместо нея може да се избере 1908 г. – обявяването на Царство България, 1912 – първата балканска война или дори 1919, когато страната придобива приблизително окончателните си граници. Но краят на века отговаря на един ключов момент от историята на България – този на икономическото й раздвижване. Освен това в периодизацията на новата българска история периодът 1878 -1900 г. се разглежда като завършена цялост или „период на първоначално натрупване на капитала". Ние ще приемем времето от 1853 до 1877 г. като османска база за сравнение и ще изтъкнем особеното значение на годините 1878-1885, за да очертаем по-добре преломното значение на независимостта.

Ще фокусираме изследването си върху градската среда – всъщност градът е мястото на бързи и ясно очертани промени. Освен това той е и седалище на социалния елит. Буржоазията и интелигенцията, които претендират, че са прогресивни, се „деосманизират" по-рано от останалото българско общество. Еволюцията им предхожда тази на по-бедните градски и селски среди.

Значението на градовете нараства още повече в периода 1878-1900 г. Докато през последните десетилетия на османското владичество в тях живеят само 10 – 12% от населението, през 1900 г. в България има вече 79 града със 751 259 жители или 20% от населението на страната[5].

* * * * *

Въпросът за „деосманизацията", без да е сериозно изучен, не остава незабелязан от чуждестранните наблюдатели през трийсетте години. Така полският тюрколог Ковалски констатира през 1933 г.: „Дълбоките и многобройни следи, оставени от дългото турско управление в цялата цивилизация

---

[5] **Стопанска** история на България 681 – 1981. С., 1981, с. 193. **La population en** Bulgarie d'après les recensements du 1 janvier 1888. 1 janvier 1893 et 31 décembre 1900. Sofia. 1907, p.

на балканските народи, най-вече в техните езици, фолклор, изкуство и техника, още очакват специални проучвания. Причината за това състояние на нещата е очевидна – това са учените, които произхождат от балканските нации, предопределени за тези изследвания, тъй като разбират проблемите, тясно свързани с родината им. Обаче тези учени изпитват инстинктивно отвращение към въпросите, събуждащи у тях все още толкова близки на турското робство спомени"[6].

През 1935 г. немецът Вилхелми подчертава съзряването, предхождащо 1878 г., и нееднаквия ритъм на еволюция в страната: „Преобразованията, които отдавна бяха станали вътре, бяха наложени също и отвън с политическото освобождение на България. Това е единственото обяснение на факта, че въпреки 500-годишното османско владичество българският народ се откъсна от своите ориенталски традиции с безпрецедентна бързина. Малобройността и социалният партикуларизъм на господстващия народ позволиха още преди Освобождението да се осъществи специфична българска културна еволюция. След големия политически преврат тя прие революционни форми. Преходът от ориенталското културно ниво към „европейско" не се осъществи по един и същи начин вътре в различните слоеве на населението и в различните области на обществения живот. В някои случаи форма и съдържание се сляха в едно хармонично цяло, в други – бързата конверсия причини празноти и противоречия. Но наред с това в България беше намерено равновесието между традиция и прогрес. Онова, което виждаме в страната днес, е развитие върху проправения от последните петдесет години път, синтез между ориенталското средновековие и европейската модерност"[7].

Измежду българските автори рядкост са тези, които наистина приемат идеята за османско влияние върху българската култура. Историкът на литературата Боян Пенев, пак през трийсетте години, признава с готовност едно такова влияние за сръбския народ; в замяна на това, що се отнася до българите, той признава турско (=османско) влияние само по отношение на речника – терминологията в занаятите, земеделието, домакинските съдове и т.н., в тази на костюма и на музиката. „Обаче въпреки всички тия влияния, които са повече външни, турците не са могли да окажат някакво силно и дълбоко въздействие върху духовния живот на поробените селяни. Външните причини за това трябва да дирим от една страна в ниската и съвсем чужда за нас култура на турците, от друга страна в различието по вяра. Тия две неща главно са ни спасили като народ – некултурността на турците и

[6] **Kowalski, T.** Les turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est. – *Poska akademiya umiejetnosa.* Krakowie, 1933, N 16, p. 2.

[7] **Wilhelmy, H.** Hochbulgarien. T. I. Kiel, 1935, p. 197.

голямото различие по вяра между тях и нас. При това и турският език е съвсем различен от нашия във всяко отношение – за българите не е било твърде лесно да го изучават“[8].

Това *a priori* подценяване на османската култура, което остава аксиома и днес, позволява на българските учени да избягват въпроса за османското културно влияние. В статията на историка Христо Гандев посветена през 1972 г. на „Етнографските закони за формирането на българската нация“, османското влияние идва съвсем на последно място: „Изявяването на българската нация се съпровожда и от едно усилие за съзнателно и общонародно освобождаване от турското битово-културно влияние, наслоено през вековете. Етнографска задача е да се проследи този процес и същевременно да се определи до каква степен се осъществява освобождаването от турските наслоения в бита и културата. Защото все някакви елементи от това влияние ще останат като отделни черти в общия план на националния живот; те могат да бъдат и дребни, но в своята обща сума ще му придават една специфика, която не бива да се пренебрегва от етнографско гледище“[9]. Накратко, османското влияние се ограничава до няколко дребни неща, които съзнателно се поверяват на етнографите, но които по никакъв начин няма да заинтересуват историците...

В действителност именно на етнографа Георги Георгиев принадлежи заслугата за изучаването на промените, които стават с българите след Освобождението, с неговия превъзходен труд „Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1878-1900 г.“ (София, 1979). Основавайки се на марксистката историография, той смята, че войната от 1877-78 г. е начало на процес, чиято същност представлява „разрушаването на феодализма (в присъщата му преди Освобождението форма на разлагащ се османски феодализъм) и победа на капитализма (в буржоазно-демократична форма, в стадия на индустриалния капитализъм). В живота на българския народ се извършва исторически обрат, който се проявява във всички сфери на обществото. Структурите, базиращи се на феодалния социален строй, които са просъществували векове наред и които са регулирали икономическия и социалния живот, неговата материална и духовна култура, са разрушени и заместени (или метаморфозирали) от структури, които, въпреки че пренасят основните етнически специфики, трябва преди всичко да отговорят на изискванията и възможностите на новия социален строй“[10].

Тази гледна точка има своите неудобства: социалният строй и капиталистическите структури за производство са добре познати, но какво трябва

---

[8] **Пенев, Б.** История на новата българска литература. Т. 1. С., 1930, с. 125.

[9] **Гандев, Хр.** Проблеми на българското възраждане. С., 1976, с. 696.

[10] **Георгиев, Г.** Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877-1900. С., 1979, с. 5.

да се разбира под османски феодален строй? Какво е това „традиционно общество", чиято кончина е причинена от Освобождението? Трудът на Георгиев е посветен на изграждането на капитализма в България т. е. на нейната европеизация. Той оставя в сянка другия аспект на явлението, а именно изоставянето на феодалните структури или с други думи „деосманизацията". Тя се прокрадва в тънки нишки по продължение на цялото прецизно и документирано изследване. Впрочем, ние държим да изразим признателността си към господин Георгиев за практическите съвети, които ни даде по време на нашето проучване.

* * * * *

Да се определи точно един постепенно изчезващ отблясък е деликатно нещо. Съвременниците много ясно са усещали нововъведенията и промените в България след Освобождението, но те само мимоходом изразяват сбогуването си с миналото. Затова ние трябваше да събираме оттук-оттам бегли сведения, неволни признания, осъдителна носталгия, кратки равносметки, както и други детайли, които малко по малко позволиха да се очертаят отново контурите на един процес.

Всичко това е разпръснато в огромен брой документи. Затова ние бързо се отказахме от използването на българските архиви, чието проучване рискуваше да бъде продължително[11]. Печатните извори от епохата бяха предостатъчни. От съвременната преса практически се спряхме на румелийския вестник „*Марица*", който за годините 1878-1885 предлага уникално за България качество на информацията. Разбира се, научното „*Периодическо списание*" след 1882 г. също предоставя богати на информация статии.

Разказите на европейските пътешественици крият безценни сведения. Нека отбележим незаменимия за края на османското владичество Каниц и за първото десетилетие след Освобождението – Иречек, чиито наблюдения, а също и обобщения, са крайно полезни[12]. По-късен, трудът на Вилхелми вече прави една равносметка[13]. Тези чужденци имат непредубеден, лишен от зле разбран национализъм поглед. Те, освен това, не хранят прекалени надежди относно добродетелите на европейската цивилизация, от която са произлезли и следователно са готови да се интересуват от османските останки в България.

---

[11] Донесенията на френските консули от различни български градове, запазени в Архива на Министерството на външните работи на Франция, съдържат богати сведения по темата. Все пак ние ги използваме само за първите години след Освобождението.

[12] **Kanitz, F.** Donau-Bulgarien und der Balkan. T. 1-3. Leipzig, 1880-1882; **Jiretchek, K.** Das Fürstenthum Bularien. Prag etc., 1891.

[13] **Wilhelmy, H.** Op. cit., 2 tomes.

А българските автори? Някои мемоаристи като Маджаров или Ганчев[14] имат достатъчен отстъп във времето, за да наблюдават обществените промени и да ги предадат детайлно. Други – предоставят само откъслечни сведения. Всички историци, изследвали периода 1878-1900 г., са заслепени от изключителното раздвижване в политическия живот и пренебрегват промените в ежедневието.

Не може да се каже същото за краеведите, които ние широко ползваме. Историци със скромни амбиции, често с ограничен поглед, те предоставят значителен фактически материал със сериозни качества, защото обикновено имат достъп до живи свидетели на промените. Освен това те дават представа за „България в дълбочина", провинциалната и по-слабо изложена на политически катаклизми от столицата. По този начин те позволяват да се установи нееднаквостта в развитието на страната, в зависимост от района. Някои от тях са истински залежи – Дупница, градът с посредствено значение, много често ще ни служи за сравнение заради двата чудесни труда на Лазарков и Меджедиев[15], които са му посветени.

Накрая събрахме оттук-оттам сведения и от много политически, икономически, географски и етнографски монографии, отдавайки предпочитание на най-близките до разглеждания период. Успоредно с това използвахме класически и по-съвременни капитални трудове. Нека посочим социолога Хаджийски и етнографа Вакарелски[16].

Няколко литературни източника от времето ни послужиха за илюстративен материал – прозаичните произведения на Иван Вазов и разказите на Алеко Константинов, които вече споменахме.

* * * * *

Отражението на османското минало в България обагря живота на страната на различни нива. Придобито с посредничеството на международната политика освобождение се придружава от серия мерки, подчертаващи османското родство на страната. Великите сили не забравят, че тя е само една, станала независима османска провинция и те очакват българите също да го помнят. Впрочем, страната е белязана от присъствието на значителни групи сред нейното население, които не се отказват доброволно от османското минало и му остават по принцип верни. И въпреки онези, които искат по

[14] **Маджаров, М.** Спомени. С., 1969 ; **Ганчев, Д.** Спомени 1864 – 1887. С., 1939.

[15] **Лазарков, Н.** Спомени из робското минало на гр. Дупница и селата му. Дупница, 1925; **Меджедиев, А.** История на град Ст. Димитров (Дупница) и покрайнината му от XIV в. до 1912-1963. С, 1969.

[16] **Хаджийски, Ив.** Бит и душевност на нашия народ. С., 1974; **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. С., 1971.

най-бързия възможен начин да се отдалечат от него, липсата на опит в другия начин на живот и инертността на социалната организация поддържат живи структурите, пряко наследени от стария режим в областта на администрацията, правораздаването, финансите и икономиката. Това наследство остава доста дискретно. В замяна на това, то е очевидно на нивото на градския пейзаж, където, въпреки желанието си Освобождението не може да промени с магическа пръчка българските османски вароши в европейски градове. Впрочем, този урбанизъм влече след себе си цял един османски начин на живот вътре в дома. Архитектурата и обзавеждането, а също храната и облеклото носят белега на стария режим за дълги години, без това непременно да се схваща съзнателно от населението. Защото манталитетът се е изковал в продължение на вековете османско владичество и съвсем не се поддава на резки промени. Отношенията и навиците се променят с различен ритъм.

От международните връзки до думите, с които българите си служат, за да мислят, нашето изследване на „деосманизацията“ на България си поставя за цел да направи напречен разрез през исторически нива, обиковено разглеждани отделно.

Глава I
ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРИЯ В МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Руско-турската война от 1877-78 г. утвърждава възкресението на българската държава след петвековната тъма на османското господство. Обаче създаването на новата държава не засяга единствено воюващите. Концертът на Великите сили, ревниви за собствените си политически и икономически интереси, настойчиво бди над „болния човек" – той не трябва прекалено да отслабва чрез пълно отнемане на едно от най-богатите му владения. Следователно младата българска държава, благодарение на загрижеността на Запада, трябва да приеме при своето създаване една осакатена част от османското наследство в международните отношения.

Право казано, Великите сили много късно се загрижват за България. Наистина „българският въпрос" е обявяван през XIX век от различни пътешественици и специалисти по Изтока, но европейското обществено мнение се запознава с него истински едва през 1876 г. във връзка с жестокостите при потушаване на Априлското въстание. Дипломатическата машина се задвижва и в Константинопол се събира посланическа конференция, за да разреши кризата (декември 1876 – януари 1877 г.).

На българския случай не липсват прецеденти. Християнското население на много европейски райони на Османската империя вече е получило своята независимост (Гърция, Черна гора), еманципацията си (Сърбия, Румънските княжества) или известна административна автономия (о. Крит и о. Самос). И опитът показва, че когато една привилегирована провинция се домогва да стане автономна, после малко по малко, фактически, ако не официално, се доближава до пълен суверенитет.

Конференцията в Константинопол си поставя за цел да даде известна автономия на българите, съзнавайки ясно, че в по-дългосрочен план това предполага бъдеща независима държава. Известно е, че тя предлага създаването на два големи български вилаета със столици Търново и София, ползващи се с вътрешна автономия, начело с християнски валии, назначавани от Високата порта с одобрението на Силите, местни съвети, местна милиция и жандармерия, и от които трябва да се превеждат най-много 30% от данъците на централната власт за погасяване на османския дълг. Султанът отхвърля този проект, както и второто аналогично предложение[1].

Трябва да се отбележи, че в същото време Русия, която се готви за война, подписва с Австро-Унгария тайна конвенция в Будапеща (15 януари 1877 г.), чийто член 3 гласи, че „създаването на голяма компактна славянска държа-

---

[1] **Serkis, Ch.** La Roumélie Orientale et la Bulgarie actuelle. Thèse de doctorat. Paris, 1898, p. 20 et suiv.

ва е изключено, в замяна България, Албания и останалата част от Румелия биха могли да се конституират в независими държави"[2]. Формулировката е двусмислена – дали „независими" означава „разделени една от друга" или „ползващи се с пълен политически суверенитет"?

Както и да е, този договор не се спазва от Русия след нейната победа. Със Санстефанския договор тя създава именно една „голяма, компактна славянска държава". Нова България все пак трябва да е само автономно, а не независимо княжество, плащащо данък на Портата, снабдено с правителство и национална милиция (чл. 6). Портата няма право да държи в него крепости, нито армия (чл. 8), но може да преминава през територията му с редовна войска (чл. 10). Годишният данък следва да се определи в едногодишен срок от българското правителство със съгласието на Русия, османското правителство и Силите (чл. 9)[3].

Въпреки че Санстефанският договор отговаря на стремежите на българската нация, той много любопитно е претупан, тъй като е съвсем неприемлив за европейските сили. Постига се съгласие за свикване на конгрес в Берлин, който да уреди изцяло „Източния въпрос". Но още преди откриването му, на 29 май 1878 г. вече е подписано съглашение между двата основни противника Русия и Великобритания, според което южната граница на автономна България трябва да следва линията на билото на Стара планина (казано по-точно Балкана).

Берлинският конгрес (13 юни – 13 юли 1878 г.) решава окончателно съдбата на българските земи. Той постановява да се създаде автономно Българско княжество, трибутарно на султана, с християнско правителство и национална милиция (чл. 1), включващо земите, простиращи се между р. Дунав и Стара планина, без Добруджа, отстъпена на Румъния и района на Ниш и Пирот (известен, заедно с долината на р. Тимок, като „Западните покрайнини"), отстъпен на Сърбия, но към който е присъединен Софийският санджак.

Освен това той предвижда създаването на провинция „поставена под пряката политическа и военна зависимост на Негово императорско величество султанът, в условията на административна автономия", наречена Източна Румелия и чийто генерал-губернатор трябва да е християнин (чл. 13). В провинцията следва да се включи Тракийската равнина от Стара планина до средата на Родопите, без района на Одрин.

Македония и Южна Тракия са върнати под властта на султана, с обещанието за неясни реформи (чл. 23).

---

[2] **Die grosse** Politik der europaeschen Kabinette 1871 – 1914. T. 2. Berlin, 1922, p. 112.

[3] **Serkis, Ch.** Op. cit. p. 240; **Манолова, М.** Русия и константинополското устройство на Източна Румелия. С., 1976, с. 11-12.

Особеностите на политическото съществуване на Княжество България и на Източна Румелия са точно формулирани от цяла серия членове (от чл. 1 до 22), които определят връзките им с Османската империя. Доколкото предписанията на Берлинския договор продължават и правят задължително едно предишно отношение на зависимост, то те с право могат да се смятат за същинския израз на османското наследство, наложено на България в областта на международните отношения.

* * * * *

За повече яснота в нашето изследване на васалните връзки между българските земи и Османската империя, ще започнем със случая на Източна Румелия, чието самостоятелно съществуване продължава само седем години докато Съединението от 1885 г. я обедини с княжеството[4].

По същество Източна Румелия представлява компромис между две противоречиви воли – оставайки съставна част на империята, да приеме в същото време автономията. Ако съблюдаваните форми позволяват да се щади самолюбието на султана и британското обществено мнение, то особеностите на автономията, вдъхновени впрочем от примера на английските доминиони, фактически ги отричат.

Следователно нека разгледаме международните решения, взети в Берлин и конкретното им приложение в Източна Румелия. Най-напред от самото име на провинцията трябва да се подразбира, че тя е османска. Понятието Румелия, земята рум или римска, т. е. – на византийците, използвано в османската администрация, се прилага по доста мъгляв начин към съвкупността на турските владения в Европа или към променящите се части на тази територия. Често то служи за обозначаване на Тракия. Провинцията, създадена в Берлин, със столица Пловдив (Филипополис), в краен случай можеше да узакони това име. То обаче остава само едно изкуствено название, което българите никога не приемат. Те говорят за Южна България или в обикновения език за „Автономията“.

Контурите на статута на провинцияна, но най-вече защитата на европейските интереси на територията ѝ са скицирани в членовете от 13 до 22 на Берлинския договор. Детайлите по организацията са поверени на специална европейска комисия, на която ѝ трябва близо една година, за да изработи Органическия устав на провинцията, истинска конституция, ратифицирана на 26 септември 1879 г. Зависимостта между автономната провин-

[4] За Източна Румелия вж: **Бобчев, Ст.** Източна Румелия. С., 1924; **Радев, С.** Строителите на съвременна България. Т. 1. С., 1971; **Маджаров, М.** Източна Румелия (исторически преглед). С., 192. ; **Lory, B.** La Roumélie Orientale 1878 – 1885, mémoire de maîtrise, etc.

ция и централната власт в него е много точно дефинирана[5]. Все пак практиката на политическия живот в Източна Румелия показва, че автономията й би трябвало да е още по-голяма от предвидената от европейските законодатели.

По принцип османската власт в Южна България се представлява от генерал-губернатор, християнин, назначен за пет години от султана, със съгласието на Силите. Европейските комисари не пожелават да му дадат името *валия*, много явно османско, но населението спонтанно, по силата на стар рефлекс го признава за паша. Необходимото европейско одобрение за неговото назначаване и по-специално това на Русия, принуждава Портата да представи приемлив за българското население кандидат. Алеко Богориди, известен като Алеко паша, генерал-губернатор от 1879 до 1884 г., е истинска находка – българин по произход, грък по култура, дългогодишен османски чиновник. Неговият наследник Гаврил Кръстевич (Гаврил паша) е един от основните представители на еволюционното течение на българското Възраждане.

Шеф на изпълнителната власт в провинцията, генерал-губернаторът трябва сам да осигурява връзката между румелийското правителство и Високата порта. Необходима е изключителната гъвкавост на Алеко паша и Гаврил паша, за да се помирят самовластническите претенции на султана с доста либералните демократични институции, предвидени от Органическия устав и често интерпретирани тенденционзно от румелийските политици в тяхна полза.

Генерал-губернаторът е подпомаган от шестима директори, които без да се титулуват министри, имат техните функции. Законодателната власт по право се пада на провинциалното събрание, съставено от 56 членове, от които 36 – избрани, 10 – заседаващи по право и 10 – назначавани от генерал-губернатора. Неговият комитет осигурява връзката с провинциалното правителство извън парламентарните сесии. Въпреки предпазните мерки, взети от Органическия устав, за да се гарантират в него места за депутати гърци и турци, Постоянният комитет е съставен изключително от българи. Събранието гласува бюджета на провинцията и обсъжда законопроектите. Все пак, за да влезнат в сила е необходимо одобрението на Портата. Османското правителство не пропуска случай да създава пречки за всяко решение, което му се струва нарушение на суверенните му права и например отхвърля и нито веднъж не одобрява бюджета. Все пак, благодарение на процедурна ловкост Източна Румелия успява и без одобрението на султана да прилага на практика всички решения на събранието. По този начин нейната законодателна автономия всъщност се превръща почти в независимост.

---

[5] **Манолова, М.** Цит. съч., с. 76-97.

Източна Румелия трябва да плаща годишен трибут на Портата, възлизащ на 30% от доходите й. Но оценяването им като 800 хиляди турски лири годишно от европейската комисия, скоро се оказва преувеличено – доходите на провинцията се колебаят около 600 – 650 хиляди турски лири. Тя бързо изпада в задлъжнялост към централната власт. В това, право казано, няма нищо особено трагично, нито извънредно за финансовия хаос на Османската империя, но румелийският трибут е предназначен изцяло за плащане на османския дълг и кредиторите, загрижени за интересите си, се безпокоят за финансовото състояние на провинцията. Преговорите за преразглеждане на трибута са прекъснати от преврата през 1885 г.

Икономически Румелия остава в османската сфера – нейното географско местоположение, железопътните трасета, липсата на митнически бариери, единството на валутата и цялата тежест на търговските традиции я превръщат в един от основните доставчици на османската столица, но също и на голяма част от империята (вж гл. IV).

Във военно отношение ситуацията е още по-неясна. Берлинският договор предвижда съществуването на румелийска милиция и жандармерия и признава правото на султана да поддържа военни гарнизони по границите на провинцията (чл. 15), за да замести естествената граница по р. Дунав с тази на Стара планина. Тази клауза остава напълно неосъществена.

Френският офицер в комисията по определянето на границите на България прави за това следния анализ:

„Колкото повече проучвам въпроса, толкова по-малко съм убеден във възможността да се даде на Турция отбранителна граница на Балканите, заместваща линията по р. Дунав. За да се постигне сериозен резултат, би трябвало там да се построят много съоръжения и укрепления, неосъществими при финансовото състояние на страната. Дори да предположим, че се превземат над четиридесетте прохода, които съществуват по цялата линия, разпръснатите върху един фронт от 600 км войски, без никаква опорна точка на място или действаща наблизо войска, защото турската армия не ще има никакво укрепление в Източна Румелия, нейните войски, отклонени от София, и освен това компрометирани в една въстанала или враждебна страна, в случай на война не биха имали друга възможност освен да се оттеглят по най-бързия начин и да се концентрират около Одрин, за да защитят столицата и нейните проливи“[6].

Възможността за военна окупация на Стара планина много пъти е размахвана от Портата. Все пак, пред лицето на нарастващото напрежение в Румелия през пролетта на 1879 г. султанът обявява, че се отказва именно от този член на Берлинския договор.

---

[6] A.E. Mémoires et documents. Turquie, t. 92. Rapport du 5.2.1879.

Правото, дадено на османския суверен, да назначава офицери (чл. 15 от Берлинския договор) предизвиква сред румелийската милиция и жандармерия много недоволства и е една от причините за активното участие на военните от провинцията в преврата през 1885 г.

Накрая Берлинският договор дава правото на генерал-губернатора да вика на помощ османските войски в случай на нужда (чл. 16). Той никога не се възползва от него. В навечерието на преврата, румелийското правителство се чувства застрашено и си спомня за тази възможност, но тъй като е съставено от българи, които се стремят единствено към обединение с княжеството, въпреки че го смятат за ненавременно през 1885 г., тя единодушно бива отхвърлена[7].

Впрочем Портата се мъчи да наложи авторитета си в провинцията по различни начини. Това предизвиква редица доста дребни инциденти, защото става въпрос за външни знаци, лишени от реална стойност – калпакът на генерал-губернатора (вж гл. VI), отсъствието на османското знаме в Пловдив, честването на рождения ден на султана с топовни салюти и др. са повод да се напомни константинополският ред. Също така Портата създава трудности преди да разреши издаването на румелийски пощенски марки и отхвърля митническото споразумение, което провинцията е сключила от свое име с княжеството.

Прочее това са само дребни въпроси – автономията на Източна Румелия е напълно реална и би могла дори да се сравнява с тази на княжеството, ако провинцията би имала правото да променя конституцията си. Но член 495 от Органическия устав е категоричен: „Този устав може да се променя единствено със съгласието на Високата порта и другите сили, подписали договора, сключен в Берлин от датата 13 юли 1878 г.“ Това решение обвързва завинаги провинцията с институционалната рамка, която й е определена. Но не се ли гарантира също и стабилността на политическия живот? Примерът на съседното княжество го внушава.

Последният щрих в картината на румелийската автономия е неподчинението на 21 села в Родопите на провинциалното правителство, познато под името „Помашка република“. Опитът за бунт е потушен в района на Кърджали през февруари 1880 г., но допуснатите крайности при омиротворяването предизвикват изпращането на анкетна комисия. Румелийските власти не смеят да вземат военни мерки срещу разбунтувалите се села, чието неподчинение тайно е подкрепяно от Константинопол[8].

---

[7] **Радев, С.** Цит. съч., т. 1, с. 520-521.

[8] За разбунтувалите се села вж глава II.

* * * * *

Що се отнася до васалните отношения между Княжество България и Османската империя, те са определени единствено от постановките на Берлинския договор и са пределно неясни. Някои се интерпретират в полза на България, други никога не се прилагат, накрая има такива, които открито се нарушават от княжеството.

Член 3 от Берлинския договор предвижда българският княз да се избира от населението и да се утвърждава от Високата порта с одобрението на Силите. Тази разпоредба е спазена само за първия български княз, Александър Батенберг, на когото султанският ферман за инвеститура е връчен през август 1879 г. Съвсем друго става с княз Фердинанд Сакскобурготски, както ще видим по-нататък.

Все по силата на Берлинския договор Княжество България се задължава да плаща годишен данък на Високата порта, чиято стойност трябва да се определи от Силите в едногодишен срок. Също така то трябва да поеме дял от османския дълг „в една справедлива част“ (чл. 9). Тези две клаузи остават мъртва буква. Всъщност общата сума на контрибуциите никога не се уточнява. През 1881 г. Портата прехвърля дълговете на България на собствените си кредитори.

Прочее Управителният съвет на османския дълг, който се мъчи да наложи правата си на международната сцена, се сблъсква със съпротивата на Русия, която няма финансови интереси, ангажирани в османския дълг и заплашва да повдигне въпроса за турските репарации от войната. Новите опити, направени през 1887 г. и 1896 г., остават без резултат. Разправията е окончателно уредена едва през 1909 г. Трябва да се отбележи, че в нарушение на изричните предписания на Берлинския договор нито България, нито Сърбия, нито Черна гора, нито Гърция участват в уреждането на османския дълг[9].

Берлинският договор постановява васалното положение на княжеството по отношение на Османската империя, но съвсем не уточнява в какво то трябва да се изрази. Между двете страни се разгаря една малка негласна война, найвече по въпросите на международния протокол.

Едно от най-острите разногласия между България и османското правителство е това за „дипломатическите“ отношения. Българският представител в Константинопол всъщност не може да претендира за длъжността дипломатически агент, княжеството е само една васална територия. Този въпрос се поставя през септември 1879 г., веднага след настаняването на Драган Цанков, първият български агент в османската столица, но се изостря година и половина по-късно, през януари 1881 г., когато Портата настоява той да кореспондира с Бюрото за привилегированите провинции, а не с Министерс-

---

[9] **Serkis, Ch.** Op. cit., p. 203.

твото на външните работи. Българското правителство въстава срещу тази мярка, която поставя България наравно с Източна Румелия или о. Крит. „Дипломатическите“ отношения се прекъсват за повече от година и половина. Европейските сили се въздържат от всякаква намеса и единствено българската упоритост успява да се справи с претенциите на Портата. Тази малка процедурна война обаче пречи да се реши въпросът с мюсюлманските бежанци, който става неотложен. На 27 септември 1882 г., Портата капитулира със следната нота: „Султанското правителство, желаейки във взаимен интерес да улесни връзките на Княжеското агентство с Високата порта, приема отсега нататък то да кореспондира с Министерството на външните работи“[10]. Съгласието предвижда това да става по всички „принципни въпроси от общ интерес и въпросите от правителство до правителство“, но легализацията на документите ще се осъществява единствено от Министерството на правосъдието.

Малката война продължава и по повод на езика, използван в официалната кореспонденция. Портата си служи с турски, а България – с френски, езикът на дипломацията. Княз Батенберг в кореспонденцията си с Портата използва винаги посредничеството на своя дипломатически агент в Константинопол, докато тогавашният велик везир Саид паша, пише директно. Батенберг се отклонява от тази линия на поведение единствено в навечерието на войната със Сърбия. Неговите телеграми, изпратени направо до великия везир, заедно с настойчивите му апели са признание за васалната зависимост[11].

Портата разбира се няма официален представител в София. Членовете на Вакъфската комисия официално заместват дипломатите в княжеството.[12]

Но васалната зависимост на княжеството поражда и други проблеми като този за дипломатическия имунитет на пощенските пратки, изпращани на българския агент в Константинопол. България се присъединява на своя глава към Световния съюз на пощите, без посредничеството на османското правителство. Преговорите за пощенска и телеграфна конвенция с последното продължават до 1884 г.[13]

Освен това княз Батенберг си позволява да раздава официални отличия за военни и граждански заслуги – орденът „Св. Александър“, което е привилегия на независим владетел и предизвиква силното недоволство на султана през 1883 г. и впрочем е антиконституционно в България.

---

[10] **Drandar, A.** La Bulgarie sous prince Ferdinand 1887-1908. Bruxelles, 1909, p. 336.

[11] **Самарджиев, Б.** Турската политика към Княжество България и Източна Румелия във връзка с османския суверенитет 1878-1886. – *Studia balcanica*, 1979, N 12, с. 7-37.

[12] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 265.

[13] **Стателова, Е.** Дипломацията на Княжество България 1879-1886. С. 1979, с. 104-105.

Още по-сложният въпрос с българската националност и стойността на българския паспорт остава висящ до 1908 г. По силата на член 12 от Берлинския договор българските поданици не се смятат за чужди граждани, когато влизат на османска територия. На границата българският им паспорт е отнеман и заменян с турско *тескере*. Освен това те не могат да бъдат защитавани от правителството си в случай на процес. В самата България, както и в Източна Румелия въпросът е лошо дефиниран. Стават полемики по повод на националната принадлежност на някои кандидати в изборите (Евлоги Георгиев, който имал руско поданство или Петко Славейков, който не бил роден в Румелия). Също така редакторът на вестник „*Търновска конституция*" се е снабдил с *тескере*, доказващо, че е османски поданик, за да избегне военната повинност, нещо което предизвиква всеобщо възмущение[14].

Обратният проблем съществува за мюсюлманското население (и най-вече турското) в княжеството. По време на първото официално преброяване на населението е предвидена рубриката националност, наред с майчин език и религия. Френският консул във Видин отбелязва: „Мюсюлманите разчитат да използват случая за едно право на избор, което не им беше дадено от Берлинския договор"[15]. Част от турското население предпочита да се регистрира като османски поданици, главно за да избегне българската военна служба. Същото поведение се наблюдава при емигриралите през войната от 1877-78 г. мюсюлмани при завръщането им в България.[16]

Самият юридически принцип за българска националност се смесва с идеи от етнографско и най-вече от политическо естество. Така българите, произхождащи от „Западните покрайнини" или Добруджа, могат да станат граждани на княжеството само срещу представяне на удостоверение за регистриране в някоя българска община. След 1883 г. освен него се изисква и отказ от предишното гражданство, с цел да се ограничат злоупотребите (условие, премахнато през 1904 г.). Българите, родени в Османската империя, се ползват от същите привилегии, но новата им националност, както и тази на кореняците българи от княжеството не се признава от османските власти[17].

В замяна на това, от своето предишно положение в Османската империя българите очакват да запазят извоюваните придобивки, в частност цялата територия дадена на Българската екзархия през 1870 г., след толкова години борба. Екзарх Йосиф I, който след Сан Стефано се настанява в Пловдив, бър-

---

[14] *Марица*, N 506, 15.7.1883, с. 5; N 680, 4.1.1885, с. 3.

[15] A.E., C. P.C. Widdin, t. 1, dépêche du 5.1.1881.

[16] **Сарафов, М.** Населението на Княжество България по трите първи преброявания. С., 1893, с. 94.

[17] **Stokoff, P.** Modes et effets de l'acquisition de la nationalité bulgare. Toulouse, 1905, p. 104 et suiv.

зо се връща в Константинопол. Религиозната му юрисдикция върху българите от княжеството и Източна Румелия е гарантирана и не става въпрос да я загуби в Македония и Източна Тракия. Всъщност султанът, както и константинополският патриарх, имат голям интерес да премахнат тази база за национални претенции на България, но покровителството на Русия, и най-вече политическата инерция, господстваща в Турция, са от полза на българите. Определянето на македонски епархии, обещани през 1870 г. впрочем дълго служи на Високата порта за примамка, без обаче да има пръчка, с която да принуждава България. Седалището на българския екзарх остава в Константинопол до ноември 1913[18].

* * * * *

България, на която Европа отказа пълна независимост, предприема още в началото на новото си съществуване дълга борба, за да бъде призната като пълноправна на международната сцена, а не само като изпълнителка на наследените задължения, договорени от Османската империя за нейната територия, нито пък като един вид руски протекторат.

Още от лятото на 1879 г. княз Батенберг полага грижи да представи България отделно от Турция на преговорите за новия статут на дунавското корабоплаване. Княжеството успява да получи покана за обсъждането на проекта, изработен от Италия, Германия и Австро-Унгария и всичко това въпреки протестите на Константинопол (13 ноември 1880 г.). Тя намира съюзник в лицето на Румъния, за да се противопостави на проект, облагодетелстващ най-вече австроунгарските интереси. Обсъжданията се проточват. На 8 февруари 1883 г. се свиква конференция в Лондон, на която България е представена от турския делегат и на която Румъния отказва да участва. Двете страни отказват по общо съгласие да признаят решенията на Дунавската конференция, и те поради този факт остават мъртва буква. Със своето противопоставяне на Лондонската дунавска конференция България прави първата стъпка за освобождаването си от пречките, които са й наложени в Берлин и за утвърждаването си като политически субект в международен план[19].

Следващата още по-решителна във всяко отношение стъпка е Съединението с Източна Румелия, обявено с мирния държавен преврат в Пловдив на 18 септември 1885 г. В този случай се касае за открито нарушение на Берлинския договор, застрашаващо българо-турските отношения, равновесието на Силите между балканските страни, както и равновесието между Великите сили,

[18] **Стателова, Е.** Цит. съч., с. 131 – 133; **Кирил,** патриарх български. Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877-78. Т. 1-2. С., 1969-70. Т. 1, кн. 1, гл. 1.

[19] **Стателова,** Е. Цит. съч., с. 19 – 39.

такова каквото го бяха договорили в Берлин. Българите изтъкват своите национални искания; така от обект на международните отношения те се превръщат в субект. С един дързък акт те се утвърждават пред европейските сили, но най-вече пред основните си опекуни – Османската империя и Русия.

Румелийската криза изненадва Европа. Съюзът на тримата императори, сключен през 1881 г. признава правото на Русия да пристъпи към обединението, когато сметне за необходимо. Затова през септември 1885 г. Силите не подозират, че превратът се извършва без знанието, дори против волята на Русия и се въздържат от бурна реакция. Погледите се насочват към Турция, на която се пада правото, признато й от член 16 на Берлинския договор, да се намеси със сила, за да възстанови реда. Но империята е още слаба след поражението от 1878 г., армията й е в процес на реформиране, а и се страхува да не разпали по-широк балкански конфликт с Гърция и Сърбия, и накрая опитът я е научил, че Силите никога не я подкрепят в борбите й с васалите...

Затова с циркуляр от 22 септември 1885 г. тя се позовава на общо решение. След един месец се взема решение за свикване на посланическа конференция в Константинопол. Обаче тя започва работа едва на 5 ноември и е прекъсната девет дни по-късно от обявяването на война между Сърбия и България. Следователно румелийската криза трябва да се реши в балкански контекст, а не в този на голямата европейска политика. Наистина България юридически е васална на Портата и няма право да влиза от свое име във война. Тя направи опит да се оплаче на своя „сюзерен“, но дипломатическите тънкости отстъпват, за да предоставят решаването на въпроса на оръжията. За общо очудване, България излиза победителка от конфликта.

България, спечелила „своята“ война, договаря разбира се „своя“ мир със Сърбия и подписаният на 3 март 1886 г. Букурещки договор възстановява статуквото между двете страни. Най-напред, на 2 февруари 1886 г. с цената на много отстъпки с Турция е уреден Румелийският въпрос. Княз Александър, поименно посочен, е назначен за генерал-губернатор на Румелия за срок от 5 години. Кърджалийската област и 21 непокорни села са върнати на османската администрация. Портата си запазва правото (теоретично, както вече видяхме) да държи войски по българо-румелийската граница. Сключен е и нападателно-отбранителен съюз.

Последната точка явно е насочена срещу Русия, която превратът скарва непоправимо с княз Батенберг. Под дипломатически натиск българо-турското съглашение се преработва. Новата версия от 5 април 1886 г. говори за българския княз без да се споменава името на Батенберг и вече не съдържа нападателно-отбранителен съюз[20].

---

[20] **Serkis, Ch.** Op. cit., p. 110 et suiv.; **Lory, B.** op. cit., p.101 – 102; **Самарджиев, Б.** Цит. съч., с. 20-34.

Отсега нататък Великите сили трябва да се съобразяват с България, уголемена от Съединението, като с малка балканска сила, ръководена от свои собствени аспирации. На Русия тя доказа, че е вироглава и непокорна страна. Опитите й да я върне в свои ръце се провалят и затова се стига до едно болезнено скъсване, което продължава десет години. С Турция се установява *modus vivendi* – номинална зависимост и реална независимост, отношенията с Константинопол са почти сърдечни[21].

През това време събитията в България се ускоряват. Офицерският бунт на 21 август 1886 г. принуждава Александър Батенберг да абдикира. Няколко дни по-късно един контра-преврат, ръководен от Стефан Стамболов, трябва да го върне на трона. Но изправен пред враждебността на Русия, князът предпочита окончателно да абдикира на 7 септември.

България се оказва без княз и скарана с Русия, чието одобрение е необходим за избора на нов княз. Без съмнение това е основната причина, поради която принц Валдемар Датски отказва предложения му от българите трон. Последните тръгват да издирват по европейските дворове владетел. Стамболов дори предвижда между България и Турция дуализъм от типа на австроунгарския. Накрая се установяват контакти с принц Фердинанд Сакскобурготски. Българското Народно събрание го избира на 7 юли 1887 г. и без да чака международно одобрение, Фердинанд пристига да заеме българския трон. Европейското обществено мнение е по-скоро благосклонно към него. Трябваше да се сложи край на овакантяването на властта. Освен това Фердинанд удовлетворява необходимите изисквания да не принадлежи на властваща фамилия на велика сила. Единствена Русия със своята неприязън парализира окончателното уреждане на българската криза и остава открито враждебна. От септември 1887 г. Австро-Унгария, Англия и Италия услужливо му дават признанието си, упълномощавайки своите дипломатически агенти да влезнат в контакт с него. През февруари 1888 г., Русия подтиква Високата порта да го обяви за узурпатор. На 5 март 1888 г., Константинопол се задоволява с една телеграма деклариращa, че „присъствието на княз Фердинанд начело на княжеството е незаконно и противно на Берлинския договор“[22].

Международното положение на България остава непроменено през целия период на „русофобската“ диктатура на Стамболов (1887 – 1894 г.). Все пак Фердинанд успява да си издейства аудиенция като частно лице от император Франц-Йосиф през 1892 г., а също от кралица Виктория и оттеглилия се вече от власт Бисмарк. Но същата година Стамболов е този, който отива в Константинопол и издейства *берати* за владици на Скопие и Охрид, както

[21] **Радев, С.** Цит. съч., т. 1, с. 719.

[22] **Serkis, Ch.** Op. cit., p. 139.

и принципното съгласие на султана за признаването на Фердинанд като български княз „при първа благоприятна възможност“[23].

Падането на Стамболов през май 1894 довежда до спадане на напрежението между България и Русия. Александър III умира на 11 декември 1894 г. Фердинанд приема престолонаследникът Борис да бъде покръстен в източноправославната религия (14 февруари 1896 г.). Последният жест осигурява сдобряването с Русия, която не закъснява да признае княза официално, много скоро последвана от другите сили. На 24 март 1896 г. султанът нарежда да се предадат на Фердинанд Сакскобурготски двата фермана за инвеститура като княз на България и генерал-губернатор на Източна Румелия. Най-накрая след девет години юридическото положение на княза се урежда.

Отсега нататък, утвърден на трона от международното признание, Фердинанд започва да се чувства по-силен по отношение на Портата и повежда по-активна политика по македонския въпрос. От една страна той развива конспиративна и военна дейност със създаването през 1895 г. на Върховния македоно-одрински комитет, който скоро се превръща в играчка в ръцете му, а от друга – в дипломатически план постига известни успехи благодарение на непопулярната политика на неутралитет към Портата по време на арменските кланета (1896 г.) и на гръцко-турската война (1897 г.). Султанът издава *берати* за български владици за Битолската, Дебърската и Струмишката епархии и дава съгласието си за създаване на български търговски агентства в Солун, Битоля, Скопие, Одрин, Серес и Дедеагач[24].

Борбата за пълното освобождаване от османската опека, наложена от Берлинския договор, трябва да се проследи извън историческата рамка, която сме си поставили за цел да изследваме. Тук ще се задоволим да припомнинм няколко дати: 1907 г., когато България е приета на конференцията в Хага като суверенна държава, присъстваща пълноправно в международния живот; 1908 г., когато, възползвайки се от Младотурската революция, България обявява своята независимост и Фердинанд приема титлата цар. Накрая 1912 г., когато заедно с първата Балканска война териториалното османско наследство на европейския континент е поделено между балканските държави.

* * * * *

Освен членовете, регулиращи българо-османските отношения, Берлинският договор налага някои клаузи, отнасящи се до отношенията между

---

[23] **Йовков, И.** Кобургът. С. 1986. с. 86.

[24] **Влахов, Т.** Криза в българо-турските отношения 1895 – 1908 г. С.. 1977, с. 29.

княжеството и европейските сили. Те увековечават в България доста объркаността състояние на нещата, валидно за Османската империя. Капитулациите дават на живеещите в империята чужденци редица значителни юридически привилегии[25]. Поддържането им в България (чл. 8 от Берлинския договор) се чувства от населението като парещо унижение – не правят ли разлика европейските сили между българите – християни и „цивилизовани“ и „упадъчните“ ориенталски народи?

Да оставим един френски юрист, Калари дьо Ламазиер, да докаже с елегантни фрази онова, което не е нищо друго освен желание да си развържат ръцете в търговията с България.

„Когато след една героична епоха Гърция на Канарис и Мисолонги накрая извоюва своята независимост, капитулациите не бяха продължени. Наистина Гърция не притежаваше само историческите спомени, които бяха люлели цялото човечество и бяха обърнали въображението му към безсмъртната родина на Омир. Нейният народ беше цивилизован и вечният контакт, съществувал благодарение на търговията между гърците на Елада и флорентинци, венецианци и марсилци даваше гаранции и оправдаваше изоставянето на вековните права. Не беше същото с българите, изолирана и силна раса, но дива, без гражданска и политическа култура. Следователно за България Европа избра второто решение, впрочем то беше в унисон с исконните й интереси. Приучена от дълги векове на османската практика, младата нация в първите дни на освобождението си не можеше изведнъж без подготовка да се освободи от нея, от грубите й, налагани със сила обичаи. Тя още не беше дала доказателства за мъдрост и умереност и капитулациите бяха необходимата спирачка, за да се избегне връщането към турския произвол...“[26].

Тази недоброжелателност се чувства много силно в България. След 1883 г. Антон Драндар издава в Париж брошура, в която излага българската гледна точка:

- капитулациите са ускорили османския упадък;
- те създават враждебна и ксенофобска обстановка, позволявайки на консулите да избегнат местното правосъдие за своите съграждани и освобождавайки чуждите поданици от някои такси;
- Силите са се отказали от правата си в Гърция, Сърбия и Румъния[27];
- консулите смущават местния политически живот;

---

[25] За икономическите привилегии ще стане въпрос в гл. IV.

[26] **Calary de Lamasière, R.** Les capitulations en Bulgarie. Paris, 1905, p. 5.

[27] Русия се отказава от правата си в Сърбия от 1868, после с преговори са анулирани капитулациите с Великобритания през 1880, с Австро-Унгария и Съединените Щати – през 1881 г., с Франция и Германия – през 1883 г. Капитулациите разбира са премахнати и в Босна и Херцеговина; вж и **Yantcheff, N.** La Bulgarie et l'étranger. La nationalité bulgare. Le régime des capitulations. Paris etc.,1892, p. 95.

- България настойчиво иска международна анкета да установи, че нейното правосъдие е отлично организирано и с нищо не напомня това на Турция[28].

Но онова, което най-много огорчава българите, е наглостта на гърците и румънците да настояват за привилегии, от опеката на които току-що самите те са се освободили.

Известно изглаждане все пак се постига. Френският дипломатически агент през 1882 г. приема лично да изпрати на свои сънародници призовки за съд, което малко съкращава процедурата. Освен това Франция приема нейните поданици да плащат общински данъци[29]. Същата година Силите се отказват от гаранцията предвиждаща присъствието на чужди съдии и съдебни заседатели в инстанциите подчинени на местните съдилища. Все пак някои консули продължават да изпращат драгоманите си на заседанията[30].

По време на Стамболовия режим България започва да се освобождава от капитулациите. На 27 септември 1886 г. правителствена нота известява консулите, че всеки чужденец, намесил се в изборните въпроси, ще бъде експулсиран. Протестира единствено Русия, която е пряко визирана. Освен това някои чужди журналисти са изгонени от България – двама французи през 1887 и 1889 г., един немец през 1891 г. и е арестуван един италианец, а домът му е обискиран...

Най-тежкият инцидент възниква през 1891 г. между Франция и българското правителство. През март 1891 г, е извършен атентат срещу Стамболов. Кореспондентът на „*Тан*" и на агенция „Хавас", Шадурн, сигнализирал за нередности и за използването на мъчения в последвалия процес, първия път едва не е изгонен. Но тъй като настоява със своите разкрития за Стамболовия режим, Шадурн е арестуван и изгонен на 9 декември 1891 г. Франция енергично протестира, позовавайки се на капитулациите и се стига до скъсване на дипломатическите отношения между двете страни[31].

Първите опити официално да се премахнат капитулациите са направени през 1896 г. в един проект за търговски договор с Австро-Унгария, който в крайна сметка се проваля. През 1905 г. България сключва търговски договори с много европейски сили, но не постига големи резултати. Само Франция се отказва от търговските си привилегии, без да поиска като компенсация за себе си клаузата на най-облагодетелствувана нация. Въпросът се урежда едва след обявяването на Независимостта. На 24 април 1909 г. България едностранно денонсира режима на капитулациите в съдилищата с цирку-

---

[28] **Drandar, A.** La question des capitulations et de leur suppression dans la Principauté de Bulgarie. Paris, 1883.

[29] *Марица,* N 357, 29.1.1882, с. 3.

[30] **Serkis, Ch.** Op. cit. г. 219.

[31] **Calary de Lamasière, R.** Op. cit., p. 145 et suiv.

ляр до представителите на Великите сили. През следващите години са сключени споразумения, които обезсилват решенията на Берлинския договор[32].

Измежду задълженията, наложени на България още от нейното раждане, са също и сключените от османското правителство с английската компания за железопътната линия Русе-Варна, построена през 1867 г. На същото основание България замества Османската империя за довършването на голямата европейска линия Белград-София-Константинопол (чл. 10 от Берлинския договор).

По този начин е наложен един значителен финансов товар на младото княжество. Изцяло лишена от икономически интерес извън османския контекст, линията Русе-Варна се експлоатира от Danub and Black sea Railway and Küstendje Harbor Ltd., която активно се подкрепя от британското правителство. Още в първите дни на българската независимост, компанията прави стъпки за сближение. Все пак въпросът се поставия открито едва пред правителството на Цанков (април – декември 1880 г.). Английските искания са неизпълними при финансовото състояние на страната. Те настояват за изплащане на просрочените задължения на Портата още от времето на нейния банкрут през 1875 г. и предвиждат разсрочени вноски в продължение на 90 години[33]! Старата лисица, Цанков, възпитаник на османската политика, намира подходящ претекст за отлагане на въпроса. Преговорите забуксуват, но английската настойчивост компрометира международните позиции на княжеството. Накрая, през 1885 г. то се ангажира да откупи линията за 44,5 милиона франка, от които 6 милиона платени в злато, а останалите – със 6% облигации. Политическите смутове, разтърсили страната, забавят до 18 август 1888 г. откупуването на една скъпа и с незначителен икономически интерес линия[34].

Втората част на член 10 предизвиква още по-голям дипломатически кипеж. Австро-Унгария всъщност настойчиво държи да се реализира железопътното свързване между Виена и Константинопол, което би осигурило бързия пласмент на индустриалните й стоки. Преговорите са продължителни и ожесточени. На 3 юли 1880 г. България получава официална покана да изпрати свой представител на „четиристранната конференция“ (Австро-Унгария, Сърбия, България, Турция) свикана във Виена. Дебатите по въпроса за ж. п. трасето са бурни. Железният път от едната страна стига до Ниш в Сърбия, а от другата – до Белово в Източна Румелия. Австрийците държат на най-късото трасе – Белово-София-Пирот-Ниш, докато българите защитават трасето Белово-София-Кюстендил-Скопие-Ниш, което осигурява пряка

---

[32] **Deltcheff, D.** Le régime des capitulations en Bulgarie et leur suppression. S. 1934. p. 70 – 90.

[33] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 213.

[34] **Радев, С.** Цит. съч., Т. 1, с. 220; **Стателова, Е.** Цит. съч., с. 40-90.

железопътна връзка между княжеството и Македония, основен елемент в бъдещата политика на страната. На 16 септември 1880 г. Австро-Унгария отправя на България нещо като ултиматум. Мнението на царя, което клони в австрийска посока, е решаващо. Но след като веднъж трасето е определено, преговорите дълго се проточват и се стига до споразумение едва през декември 1885 г. Построяването на свързващия отрязък също се проточва и първият влак, свързващ Западна Европа с Константинопол, потегля едва на 12 юли 1888 г.[35]

* * * * *

В заключение, какво е положението на българските земи според международното право? Теоретично, след 1886 г. Източна Румелия, въпреки Съединението си с княжеството продължава да има свое собствено съществуване. Обединението е само лично, в лицето на българския княз; двете страни запазват качеството си на международни субекти. Органическият устав следва да се промени, но не и да се отмени. Примерът за такава лична уния на международната сцена е даден от независимата държава Конго и Кралство Белгия (1885 – 1908 г.).

Все пак съединението на двете части на България фактически е едно съвсем реално обединение, в „един субект от гледна точка на външния суверенитет"[36]. Органическият устав на Източна Румелия е предаден в архивите, в нарушение на споразумението от 5 април 1886 г., а институциите на двете страни се сливат в полза на София. Румелийската юрисдикция изчезва. Следователно България съвсем не се различава от Кралство Швеция и Норвегия, такова каквото то става след 1818 г.

Султанският ферман от 1896 г. постановява все пак: „Начинът на уреждане, установен по повод на Източна Румелия, одобрен и потвърден на конференция на представителите на държавите, подписали Берлинския договор, изисква да се поверят на българския княз функциите на генерал-губернатор (*валия*) на провинция Източна Румелия, която е все още неразделна част от моята империя"[37]. Това юридическо напомняне представлява повече една стилистична фигура, отколкото истинска декларация. При все това правителството на обединена България продължава да плаща румелийския трибут, след споразумение със Управителния съвет на османския дълг през 1887 г., включително просрочените задължения на провинцията. От 1 януари 1888 г., България изплаща всяка година по 130 хиляди турски лири задължения,

[35] Пак там. с. 40-90.

[36] **Serkis, Ch.** Op. cit., p. 186.

[37] Ibid. (en annexe).

и 22 хиляди турски лири за просрочените, които постепенно намаляват. Накрая трябва да се отбележи, че ферманът не определя срок за мандата на Фердинанд на поста генерал-губернатор.

Въпросът за естеството на васалната зависимост на България разделя специалистите по международно право. Според едни България е една полунезависима държава, други я поставят между суверенните държави. Ш. Серкис в докторския си труд подробно анализира положението.

По негово мнение, понятието сюзеренитет, използвано в член 1 от Берлинския договор, очевидно не трябва да се приема в тесния средновековен смисъл. „Оттогава понятието сюзеренитет не отговаря на нито една точно определена правна връзка. Това е само израз, предназначен, като аналогичните – за васалност и протекторат, които често се срещат в договорите, за означаване на известна връзка между две държави без да се прецизира детайлно естеството на връзката“[38]. Най-малкото, което може да се каже е, че в София си представят тази връзка много по-различно отколкото в Константинопол! Но Османската империя не разполага със средства, за да наложи гледището си, така че именно българската концепция за васална зависимост фактически се налага.

За Серкис фактът, че България трябва да плаща данък на Османската империя не представлява ограничение на суверенитета й, защото до 1830 г. европейските морски държави плащат данък на варварските държави срещу свободата да търгуват в Средиземно море. Впрочем данъкът, който никога не е плащан, съвсем не може да се приеме за васална връзка.

Одобрението на султана, необходимо за избора на български княз, не му се струва съществено ограничение на суверенитета на страната, дотолкова доколкото тя трябва освен него да получи одобрението на Силите, подписали Берлинския договор. То дори му изглежда като гаранция срещу анексионистичните домогвания на Русия.

Следователно посочените по-горе три ограничения не му изглеждат от съществено значение. Член 5 от Берлинския договор, премахващ всякаква религиозна дискриминация в България, е фактически една принципна декларация, каквато намираме изразена със същите понятия спрямо Черна гора, Сърбия и Румъния (чл. 27, 35 и 44), чиято независимост е официално призната. Следователно нищо не пречи България да се разглежда като суверенна държава.

Освен това, след 1885 и 1886 г. никой не може да й оспори правото да води самостоятелна война и да сключва международни договори. Единствено правото на активно представителство на България (нейните дипломатически агенти) остава малко неясно.

---

[38] Ibid. p. 177-178.

Следователно може да се каже, че османското опекунство, наложено на България в Берлин е относително леко. Всъщност част от клаузите на договора никога не се прилагат или поради политическа инерция (трибутът на княжеството) или поради доброволен отказ от страна на Портата (старопланинските гарнизони). Други са нарушени от българите (Съединението от 1885 г., изборът на Фердинанд) и уредени впоследствие с двустранни договори. И ако международните ангажименти се спазват по-добре в Източна Румелия, то е само защото там те са по-точно дефинирани. След Съединението голяма част от тях са изоставени.

Османското наследство в международния живот на България накратко е много по-леко от „дълга на признателност" към Русия или икономическото наследство на капитулациите, наложено от европейските сили.

Глава II
ПРОБЛЕМИ НА НАСЕЛЕНИЕТО

Създаването на съвременна България на 3 март 1878 г. в Сан Стефано се възприема от българите не като създаване на нова държава, а като възстановяване на средновековната българска държава, унищожена преди повече от пет века. Всъщност българското национално съзнание още от края на XVIII век се изгражда около една основно историческа концепция за българския народ. Искрата на националното събуждане не се ли разпалва от историческия и памфлетен труд „История славянобългарска“ на монаха Паисий Хилендарски? Споменът за средновековното българско царство, напълно идеализиран и възвеличен, служи за основа на националистическите искания от XIX век.

Идеята за общото минало е може би по-силна от действителното чувство за национално единство, черпещо силите си от общия език и обичаи. Българите се познават все още слабо по време на националното си Възраждане. Представители на отдалечени райони се срещат само по изключение на някои привилегировани места – по панаирите, в Константинопол или като емигранти в Румъния. Географската раздробеност, транспортните трудности и общата несигурност пречат на българите, предимно селяни, да познават своите братя по раса и земите, представляващи родината им. В цялата литература от тази епоха се чувства един порив за сближение, за установяване на контакт. В този процес на самоосъзнаване произведенията на чуждите автори изиграват особена роля.

Създаването на Българската екзархия през 1870 г. утвърждава тези още неясни понятия. Въпреки че е духовна, тази власт е замислена в териториална рамка. За първи път един *милет* получава граници, отговарящи на признатите български епархии, към които при определени условия могат да се присъединят и други. След 1870 г. България престава да е само една идея, идваща от далечното минало и се превръща в цялост, която може да се обхване.

Представата на българите за бъдещата им държава остава все пак неясна, въпреки различните идеалистически проекти, които занимават само авторите си. И ако някои ръководители на революционното движение се борят единствено срещу османския режим, който са осъдили, за мнозинството въпросът се свежда до прогонване на турците от страната. Идеалът, създаден от XIX-я век се приема по подразбиране – държавата-нация, или всички българи събрани в една единствена държава, където, ако е възможно, не трябва да има други народности. Примерът с обединението на Италия е много популярен, а тези на Гърция или на Сърбия, напуснати от турците,

посочват пътя, който трябва да се следва[1]. Санстефанският договор напълно отговаря на първото изискване. Берлинският договор, разбивайки тази мечта, прави от иредентизма главната ос на българската политика за много десетилетия напред. Това първо огорчение отхвърля на втори план въпроса за националните малцинства във вътрешността на страната, въпрос, за който малцина се замислят. Малцинствата според османското виждане продължават основно да се характеризират според религията. Най-размирното от тях – гръцкото, е под ведомството на константинополския патриарх; малките еврейски и арменски общини водят уединен, скромен живот, а румънското малцинство, различаващо се само по език, не изпъква сред българското крайдунавско население.

В замяна на това мюсюлманските малцинства не са изминали същата еволюция, като българското население. Те живеят „вкопчени" в реалността на западащата Османска империя, която българите – най-малкото онези от тях, които осъзнават своята национална идентичност – отричат. Впрочем, отрицанието не ги поставя „извън" общия живот в империята. Напротив, те съпътстват масовото движение на социален и политически протест в османския модернизъм, където са специфично течение, чиято еволюция е бърза и все по-радикална. Друга проява на същото това протестно движение е Младотурската революция от 1908 г.

Освен това, ако настоящата глава разглежда въпросите на населението и отношенията между общностите, то не е в светлината на факта, че мюсюлманските малцинства представляват, поради самото си съществуване, едно османско наследство. Ние не разглеждаме турското, помашкото, татарското и др. население като чужди наноси, останали в България след големия османски отлив. Напротив, ние ги схващаме като резултат от една специфична за Балканския полуостров и българските земи преработка ...

Те представляват османски останки единствено в кръга на „вкопчване" в османската действителност, те се оказват неприспособени към новия социално-политически ред, установен от прелома (българските историци не се колебаят да използват термина революция), последвал Руско-турската война от 1877-78 г. Докато еволюцията на българското общество започва с националното пробуждане, но останала дотогава незабележима, се превръща в доминанта и рязко се ускорява, тези общности продължават да живеят в миналото. В процеса на модернизация, на озападняване, на деосманизация на страната, те образуват островчета от инерция и съпротива срещу общата тенденция[2].

---

[1] *Марица*, N 480, 12.4.1883, с. 3.

[2] В този смисъл, социалната група на старите чорбаджии, която не може да се приспособи към новия ред, представлява в същата степен османска останка, както турското или помашкото население. Арнаудов изтъква тяхната еремиада, вечер преди да отидат на църква в Котел:

Въпросът за географското разпределение на етносите на Балканите е причина за много кръвопролития. За целия период на османското владичество данните с които разполагаме са доста неточни или неизползваеми (преброявания на цяла къща). Историкът ще съжалява най-вече за липсата на достоверно преброяване за годините 1870-75. В действителност, ако след Освобождението на България разполагаме със сериозни статистики, те се появяват не навреме в периода на дълбока демографска криза и бегло обрисуват страна в процес на трансформация. След голямата емигрантска вълна преброяването от 1887 г. дава първата картина на стабилизираща се страна, но тя вече е много по-различна от онова, което е преди кризата от 1876 г., както по брой, така и по отношение на географското разпределение.

* * * * *

Мюсюлманското население на територията на бъдеща България преди 1877 г. се разпределя приблизително така: на север от Стара планина то представлява компактна маса със значително мнозинство в източната си част (района на Разград, Шумен, Хаджиоглу Пазарджик[3], Силистра) и е практически хомогенно в някои определени области (Делиормана, Герлово, Тузлука[4]). От изток на запад тази маса се размива в българското население. Чисто мюсюлманските села отстъпват на смесените, а в западната част турското население е малцинство и живее основно в градовете.

Ако Стара планина в източната си част е населена с мюсюлмани, в централната и западната части тя подслонява значително българско население. Относително малобройни в Софийското поле, мюсюлманите са пуснали корен в плодородните подбалкански полета (Златица[5], Карлово, Казанлък, Сливен, Карнобат). Те представляват значителна част от населението на Тракийската равнина, най-вече в околностите на Татар Пазарджик, Хасково и Харманли. Същото се отнася и на запад в околностите на Кюстендил. Нак-

„-Ех, говореше някой, какво беше то едно време в Турско! Като се върнем от Добруджа, кесията ни пълна с пари, и в къщи има сирене, масло, пастърма, суджуци, всичко. Пък сега нищо няма.

Друг се обади:

- Е, истина, тъй беше! Ами помниш ли тогиз, като ни обираха, колеха? Пък сега сме бари свободни.

- Каква файда от свободата ти, като си с празен джоб!

- Ей, хаджи! Помни ми приказката: ще дойде време да плачем за зелен парцал!" (зеленият цвят е отреден за мюсюлманите). **Арнаудов, М.** Из миналото на Котел. С., 1931, с. 57.

[3] Сега гр. Добрич.

[4] Делиорман – сега Лудогорието, в района на Разград, Нови пазар, Исперих, Дулово; Герлово – в района на Върбица, на югозапад от Шумен; Тузлука – хълмиста обработваема земя между Омуртаг и Елена.

[5] Понастоящем заедно с Пирдоп, гр. Средногорие.

рая на юг, в Родопите, планинското население е в мнозинството си мюсюлманско, говорещо български език в западната и централната част, и турскоговорещо – в източната.

В повечето градове на страната мюсюлманите са доминиращото население, въпреки че вече не навсякъде са мнозинство. Останалите национални общности се съобразяват с начина им на живот, факт, който понякога заблуждава пътешествениците. Чисто българските градове са рядкост и са разположени в планината или в непосредствена близост до нея. Нека посочим Панагюрище и Копривщица в Средна гора, Тетевен, Габрово, Трявна, Елена, Котел – в Стара планина и Калофер в нейното подножие...

Войната от 1877-78 г. внася значителни промени в това състояние на нещата.

В първата фаза движението на населението е в тясна зависимост от военните действия. Руските армии нанасят всъщност основния си удар в центъра на големия полукръг образуван от р. Дунав, която те форсират при Свищов. После настъпват на юг, без да атакуват „укрепения четириъгълник" (Русе, Силистра, Варна, Шумен) и неговото преобладаващо мюсюлманско население. Така те предизвикват масово изселване на мюсюлмани от зоната със смесено население в центъра на Дунавската равнина. Руският авангард, прониквайки в Южна България, предизвиква аналогична бежанска вълна в района на Казанлък, Стара и Нова Загора. Когато се налага да отстъпи на север от Стара планина, той повлича след себе си голяма част от християнското население, което съвсем основателно се страхува от османските репресии. Това население е настанено в Северна България в опразнените преди това къщи на турците.

Известно равновесие на силите се установява между османската и руско-румънската армия до падането на Плевен на 10 септември 1877 г., тогава руснаците предприемат голямата зимна офанзива. Османският фронт отстъпва в много пунктове. Отстъплението се придружава от масово изселване на цивилно мюсюлманско население при драматични метеорологични условия. Бегълците от Северна България, от Подбалканския район и Тракийската равнина, панически бягат в две основни направления – на юг, към Егейско море през Родопите и на югоизток, към Одрин и столицата. Те скоро са настигнати от руските армии, които, когато примирието се подписва на 31 януари 1878 г., вече са достигнали Мраморно море. Това голямо разместване на население не засяга западната част на България, в която мюсюлманското население е най-гъсто. Този факт е важен и заслужава да се подчертае.

В края на военните действия, но най-вече след Берлинския договор мюсюлманските маси, напуснали домовете си, започват да се завръщат. Демографската обстановка през 1878 и 1879 г. е истински хаос. Мюсюлманските бежанци, които се връщат по селата си, намират домовете и нивите си

заети от българи. Самите те в много случаи са разорени жертви на войната и нямат вече подслон. В градовете голям брой турски къщи са разрушени и изгорени за огрев от окупационните руски армии, но също често и от българи, за да направят невъзможно завръщането на собствениците им.

Ситуацията се усложнява още от факта на емиграцията в България и Румелия на част от българското население от териториите, завладени от русните, но върнати на Османската империя от договорите – Одринския вилает (Източна Тракия) и след потушаването на Кресненско-Разложкото въстание – Източна Македония.

Временното руско управление, чийто първоначален план предвижда аналогично уреждане като това в Сърбия и Гърция – изтегляне на турските едри земевладелци и задължително откупуване на земите им, се оказва поставено в унизително положение поради Берлинския договор, въпреки победата. То се опитва да се справи с анархията като предприема мерки (Журнално постановление, 12 юли 1878 г.), осигуряващи връщането на собствеността на избягалите мюсюлмани, с изключение на черкезите и лицата виновни за престъпления[6]. Мерките все пак целят да се защитят интересите на българите, запазвайки външно приличие за пред контрола на Силите – между декларираните принципи и конкретното им приложение има голяма разлика. Френският консул в Пловдив точно отбелязва: „Местните власти демонстрират към тези нещастници известна добра воля, но населението далеч не показва същата добронамереност“[7]. Това двусмислено поведение обяснява защо през цялата 1879 година и до 1880 въпросът с бежанците остава неясен и висящ в Източна Румелия и в по-малка степен в княжеството. Автономната провинция всъщност остава под номиналната власт на султана и османското правителство насърчава бежанците да се връщат и да се устройват там, за да засилят предания на властта елемент. Силно изтощена от войната, провинцията няма материална възможност да осигури издръжката на тези несретници, които до пролетта на 1880 г. живеят в „ужасна мизерия“[8].

Преките последици от войната престават да се чувстват към същото време и въпросът с бежанците повече или по-малко се стабилизира. Една част от тях, не можейки да си възвърне имота или обезкуражена от новия социален ред, окончателно се отказва да живее в България и поема отново пътя на емиграцията, след като урежда съдбата на собствеността си. По този начин от 1879 г. ставаме свидетели на една втора вълна на емиграция в княжеството, а няколко години по-късно и в Румелия. Нека отбележим, че

---

[6] **Тодоров, Г.** Временното руско управление в България 1877-78. С., 1958, с. 127, 143.
[7] A.E., C.P.C., Philippopolis, t. 2, 8.8.1878.
[8] Ibid. 17.3.1880.

същото движение засяга и християните от Тракия и Македония, наскоро имигрирали, голяма част от които предпочитат да потърсят имотите си в Османската империя.

Богатите турски собственици са между първите, които окончателно напускат страната[9]. За дребните селяни, живеещи изключително от труда си, въпросът е по-труден. Така ставаме свидетели на колективно изселване на цели села или на десетки семейства от едно и също село. Заминаването обикновено се осъществява през есента, след прибирането на реколтата. Емигрантите получават земи от османското правителство в Македония и Тракия, но също и в Мала Азия. Градските жители, най-вече в Западна България намаляват много бързо през тази фаза. Цялото мюсюлманско население на княжеството е обхванато в това движение, включително пощадената от войната западна част и помаците от района на Ловеч.

Емиграцията се обяснява на първо място с общата деморализация след поражението на османските армии (почувствано като капитулация в „укрепения четириъгълник"), с някакво общо неразбиране на действията на новия режим, със задължителната военна служба, с унижението, което мюсюлманите трябва да понасят в ежедневния живот от християните, с общата несигурност, царяща в Източна България, където вилнеят мюсюлмански и християнски разбойнически банди, за които българското правителство държи отговорно турското население[10].

Но дори и в Източна Румелия, където правата на малцинствата старателно се спазват, емиграцията се разгръща едновременно с утвърждаването на българския характер на провинцията. Тя е най-чувствителна в западната част: Златица, Стрелча, Ихтиман, Татар Пазарджик...

Съединението на Източна Румелия и Северна България през 1885 г., последвано от победоносната война срещу сърбите, слага край и на последните илюзии на мюсюлманите за възможна реставрация на стария режим. От средата на осемдесетте години до края на нашия период сме свидетели на една трета фаза на мюсюлманска емиграция – постоянна, но много по-слаба от преди. В цялата страна тя засяга повече градските жители отколкото селата, включително районите с голяма гъстота на мюсюлманско население, където започва да се чувства вътрешната колонизация на българите.

* * * * *

Демографската история на българския народ започва да се изяснява, най-малкото в общи черти, защото липсата на документи прави всяко количест-

---

[9] *Витоша*, N 15, 18.7.1879; **Тодоров, Г.** Цит. съч., с. 180.

[10] A.E., C.P.C., Varna, t.1. „Rapport sur l'émigration des musulmans", 12.10.1880.

вено изследване невъзможно. Изглежда че през XIV – XV век българското население претърпява значителен демографски срив, за който войните, депортацията, изселването и обръщането в исляма са вероятните причини. Мюсюлманската демографска експанзия, колонизацията, но също и насилственото или доброволното помюсюлманчване, последвани от пълна или частична културна асимилация, продължава до XVII век. Тогава една българска „реконкиста" започва в много райони и почти навсякъде в градовете, където българите все пак никога не са липсвали. Този процес се придружава от едно мюсюлманско демографско отстъпление, приписвано на военната служба и войните, както и на фатализма на населението при епидемиите.

Географската експанзия на българското население е един от определящите фактори на националното пробуждане. Тя получава значителен тласък след 1878 г. с края на османската власт. Буквално пренаселени, от зоните-убежища в планините (Централна Стара планина, Средна гора, северните склонове на Родопите, Краище, Знеполе[11]), започва значително изселване към равнините райони, където заминаващо турско население освобождава плодородни земи на изгодни цени. Често става някакво побратимяване между два района, единият планински с изселване на българското население, другият – равнинен с мюсюлманска доминанта. Такъв пример са районите на Елена и Разград, или тези на Котел и Добруджа[12]. Районите на Източна България, където мюсюлманското население е почти хомогенно, започват да се сдобиват с махали, после с цели села населени с българи. Това движение впрочем е съвсем спонтанно, без ни най-малката намеса на правителството[13]. Няма съгласувана политика за етническо насаждане в България през годините 1878 – 1900, въпреки че тази идея понякога застрашително е размахвана[14].

Изследването на Васил Маринов за района на Плиска добре илюстрира това явление – застой на преобладаващото турско население, прираст на българско, общо увеличение на гъстотата на населението.

---

[11] Краище – планинска област в Западна България, на север от Кюстендил. Знеполе, също, в района на Трън.

[12] **Иречек, К.** Етнографически промени в България от основаването на Княжеството. – *СбНУНК*, 5, 1891, с. 500-517.

[13] **Stubenrauch, W.** Kulturgeografie des Deli-Orman. Stuttgart, 1958, p. 39.

[14] *Витоша*, N 89, 3.5.1880, с. 2; N 93, 28.5.1880, с. 4.

	българи	турци	цигани	татари	други	гъстота д/кв км
1880	4741	16109	-	-	1112	29,8
1887	5873	17774	327	-	1298	34,3
1892	6054	17719	248	-	1723	34,9
1900	8356	16811	453	1716	255	37,4
1910	14164	17561	764	2185	384	47,6[15]

Впрочем българската експанзия понякога е допълнителна причина за мюсюлманската емиграция – прякото съседство с *гяури* е особено мъчително за мюсюлманките, които нямат навик и не смеят да излизат на улицата[16].

В градовете българизацията е още по-чувствителна, най-вече в западната част на страната. Примерът на София е изключение тъй като по-голямата част от мюсюлманското население, дори не се връща в града след края на военните действия. При 5 000 турци от общо 19 000 население през 1871 г., през 1879 остават само 500. В края на 1880 г. турците представляват едва 2,6% от населението на столицата[17].

Масовото изселване на турското градско население се обяснява с по-голямата мобилност на гражданите, със заминаването на социалния елит (едри собственици, чиновници, религиозни водачи), по-неподатлив на приспособяване към новия ред от селячеството и с наплива на ново българско население. Всъщност новата администрация изисква голям брой чиновници. Освен това разквартируването на гарнизоните на българската армия, съчетано с оттеглянето на османските войници променя странно общия вид на някои градове.

Нека вземем за пример един окръг от Западна България със средно значение – Кюстендилския:

	общо	българи	турци	православни	мюсюлмани
преди 1878	10600	3600	6000	-	-
31.12.1880	9590	6520	1572	-	-
31.12.1887	10689	8612	581	8679	972
31.12.1900	11383	9205	462	9310	939
31.12.1900	12042	9896	225	9969	784[18]

[15] **Маринов, В.** Плисковско поле. С., 1943, с. 69.

[16] *Марица,* N 536, 28.10.1883, с. 3; N 650, 18.9.1884, с. 5.

[17] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 210, 227; **Сарафов, М.** Населението в градовете Русе, Варна, Шумен. – *Псп*, 3, 1882, с. 20-59.

[18] **Захариев, Й.** Кюстендил. Кюстендил, 1938, с. 92; **Йовев,** Кюстендил в миналото и сега. С., 1936, с. 15; **La population en** Bulgarie...

На изток в княжеството градското мюсюлманско население се запазва до голяма степен, защото е поддържано от съседните села. Така в Шумен, който след 1878 г. в известен смисъл започва да играе ролята на мюсюлманска столица в България[19], процесът се развива по следния начин в един град, който наброява през 1865 г. според официални данни 1 637 турски къщи и 1 470 християнски (български и арменски)[20]:

	общо	българи	турци	православни	мюсюлмани
31.12.1880	32098	10939	9848	11071	10306
31.12.1887	23161	12287	8528	12420	8711
31.12.1892	22517	12470	7363	12646	7930
31.12.1900	23102	13622	6387	13799	7201[21]

Нека накрая да вземем за пример един окръг от Източна Румелия – Татарпазарджишкия:

	общо	българи	турци	православни	мюсюлмани
1868	24730	14000	7000	-	-
31.12.1884	15425	10018	2600	-	-
31.12.1887	15659	11511	1587	11240	2921
31.12.1892	16343	11279	2071	11693	3095
31.12.1900	17175	12262	1981	12562	2966[22]

Статистическите данни за цялата страна, колкото и да са интересни, не позволяват да си представим движението на населението през първите две десетилетия след Освобождението:

	общо	българи	турци	цигани	татари	други*
Източна Румелия						
1880	815951	573560	174700**	19549	-	48142
1885	975130	681734	200318	27190	-	65888
Княжество България						
1880	2007910	1345507	527284	37600	12376	85143

[19] **Duda, H.** Balkantürkische Studien. Wien. 1948, p. 69.

[20] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 61.

[21] **Сарафов, М.** Пак там; Градска книга. Шумен, 1907, с. 13; **La population en** Bulgarie...

[22] **Батаклиев, И.** Град Татар Пазарджик. Историко-геофафски преглед. С., 1923, с. 313; **La population en** Bulgarie...

Обединена България***						
1887	3154375	2326250	607331	50291	170503	
1892	3310713	2504336	569728	51754	184895	
1900	3744283	2887860	539656	89549	18884	208334

* Основно: гърци, власи, евреи и арменци

** от които 16267 помаци

*** без Кърджалийска околия (32350 души, 97,4% турци) и разбунтувалите се села по долината на р. Въча (около 8000 д. помаци)

Трябва разбира се да държим сметка и за динамиката в прирьста на населението в България:

за периода	раждаемост	смъртност	детска смъртност
1891-1885	37,6‰	27,6‰	142,5‰
1886-1900	41,2‰	23,9‰	139,6‰ [23]

Но за да се определи количествено изселническото движение, трябва да се задоволим с доста общи преценки:

изселване на мюсюлмани: 130 до 150 000 жители по време на военните действия 1877-78 г., от които 75 до 80 000 се връщат след договорите, но не всички остават окончателно в страната[24]. Според Иречек, повече от 100 000 мюсюлмани окончателно напускат страната между 1877 и 1890 г.; според Вълчев – те са около 350 000 между 1877 и 1912 г.[25].

българска имиграция: християнски бежанци от Тракия: 70 до 80 000, от които в България остават само около 35 000; бежанци от Западна Македония – 15 000; българи, измежду установилите се в Русия, Влахия, Сърбия и др. – 40 000. Или всичко към средата на осемдесетте години – един прилив от 90 – 95 000 българи заселници в страната[26].

[23] **История** на медицината в България. С., 1980, с. 129.

[24] **Георгиев, Г.** Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877-1900. С., 1979 с. 14.

[25] **Иречек, К.** Цит. съч.; **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 1, p. 200.

[26] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 16-18.

* * * * *

Населението се дели по много по-сложен начин от простите категории, вписани в преброяванията – националност, религия и майчин език. Преди всичко това значи да отчитаме много нюанси, а не да противопоставяме двете общности – българска и турска, или християнска и мюсюлманска, или пък говорещи български и говорещи турски език. Понятията в тези опозиции се покриват само частично тъй като очертанията им са неясни. Освен това те имат историческа „дълбочина", където нивата се смесват. Всяка група е резултат от една преработка на хетерогенни елементи, от които някои се срещат на много места.

Например не може да се отрича в наши дни наличието на групи от тюркски произход на Балканския полуостров след VII век: прабългари (ордите на Аспарух и Кубер), вардарски турци, печенеги, кумани, татари, преди идването на османците. Islamът също не е непознат: княз Борис след покръстването пита какво трябва да прави със „сарацинските книги", които има.

Но в края на XIX век българите все още не са сигурни за своя произход. Необходимо е да се съчетае сегашната им принадлежност към славянската група, с родословието на един народ с неопределен произход – българите (които в наши дни предпочитат да наричат прабългари, за да се избегне объркването). Обсъждат се три теории за произхода на последните: славянската теория, представена от Венелин, която има предимството, че предлага хомогенен произход за българския народ; финската теория, изложена от Шафарик, Дринов и Иречек и туранийската теория, която окончателно се налага едва през XX век. Извън кръга на учените, какво ли мисли самото българско население за това? „Когато се засяга този въпрос, преобладава липса на научна критика или една погрешна концепция за националното достойнство. Повечето хора държат на теорията на Венелин. Едва съвсем наскоро теорията на Шафарик намери ревностен защитник в лицето на Дринов"[27]. Сигурно е, че всякакво историческо родство с турците е неприятно на българите от времето на националното Възраждане.

На българите биват противопоставяни турците, които представляват най-важното етническо малцинство в страната. Но могат ли те категорично да се противопоставят? Въпросът за произхода на турското население в България поражда противоречиви мнения. Трябва ли те да се разглеждат като резултат от политика на вътрешна колонизация в Османската империя и следователно като население придошло от Мала Азия в една относително недалечна епоха, между XV и XVII век? Или точно обратното, то е резултат от значително обръщане в исляма, последвано от пълна културна асимилация? Наистина различни изследователи отбелязват останки от християн-

[27] **Иречек, К.** История на българите. С., 1976, с. 153.

янски обичаи при някои турци в Източна България, в частност тези от Герлово[28]. През 1898 г. чешките учени К. и Х. Шкорпил изказват хипотезата за прабългарския произход на турците от Делиормана, което би означавало те да се признаят за по-автентични българи от самите българи (славяни)[29].

Въпросът за произхода на българските турци все още не е изследван задълбочено. Във всеки случай той не е хомогенен. Полският тюрколог Ковалски, който му посвещава едно компетентно и безпристрастно, но за съжаление много кратко изследване, различава три различни нива: първо останки от северно тюркско население, после голяма група южни тюрки, предхождащи османците, накрая по време на османския период – колонизация, придружена с тюркизация на местното население[30]. Но дори ако всички български турци са произлезли от Мала Азия, влиянието на техните съседи – българи върху начина им на живот и езика, най-вече след 1878 г., остава безспорно.

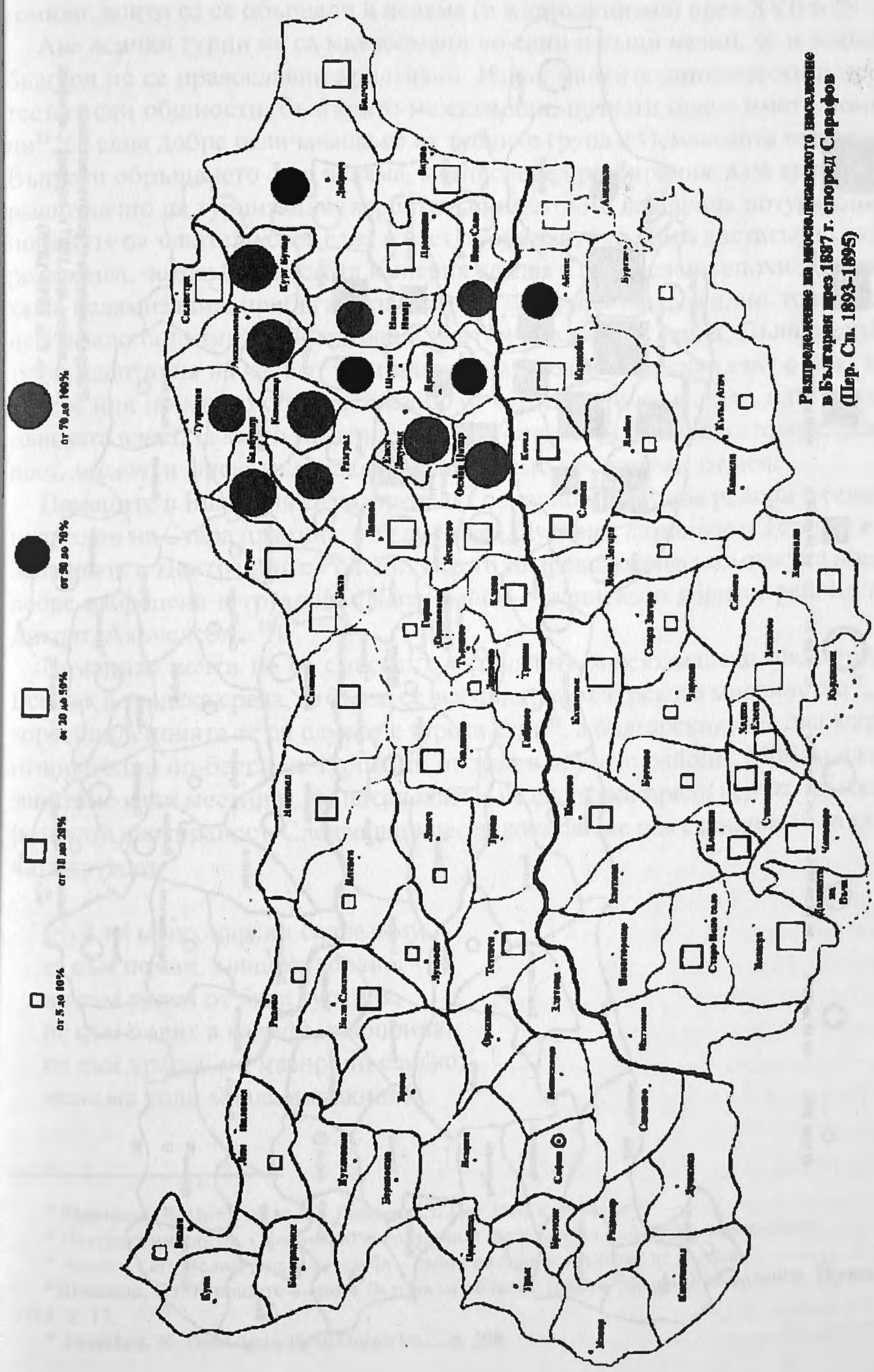
Един пункт винаги се пренебрегва, когато става въпрос за турската общност в България – нейното религиозно разделение на мюсюлмани сунити и дисиденти – шиити. Далече от това да представляват една религиозно хомогенна маса, турците в Османската империя са разделени на антагонистични групи, чиито взаимоотношения както изглежда минават през кризисни периоди, например през 1826 г. по време на еничарското клане[31]. Шиитите в Османската империя, както в нейната европейска част, така и в Мала Азия, са познати с името *къзълбаши* (червени глави), *алеви* или *алиани* (от името Али, зет на Пророка). Въпреки че в България не им е правено никакво преброяване, географското им разпределение е доста широко, за да не бъде взето под внимание съществуването им. Тяхното присъствие е отбелязвано в различни села в източната половина на страната, от р. Дунав и Делиормана до Родопите. Къзълбашите се характеризират с широко тълкуване на предписанията на официалния ислям относно молитвата в джамията, използването на вино, покриването на жените. Те са организирани в различни братства с езотерични доктрини. Въздържат се от контакт с мюсюлманите сунити, но винаги показват уважението и добронамереността си към християните. Някои автори искат да видят в тяхно лице потомци на прабългарите, но това означава да се пренебрегне обхвата на явлението шиизъм в Османската империя. Може би те имат връзка с последните български бо-

[28] **Маринов, В.** Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. С., 1956, с. 15-29; **Генчев, С.** Български местни имена и следи от българщината в турски села по Ескиджумайско. – *Родна реч*, 1931, N 4, с. 157-159.

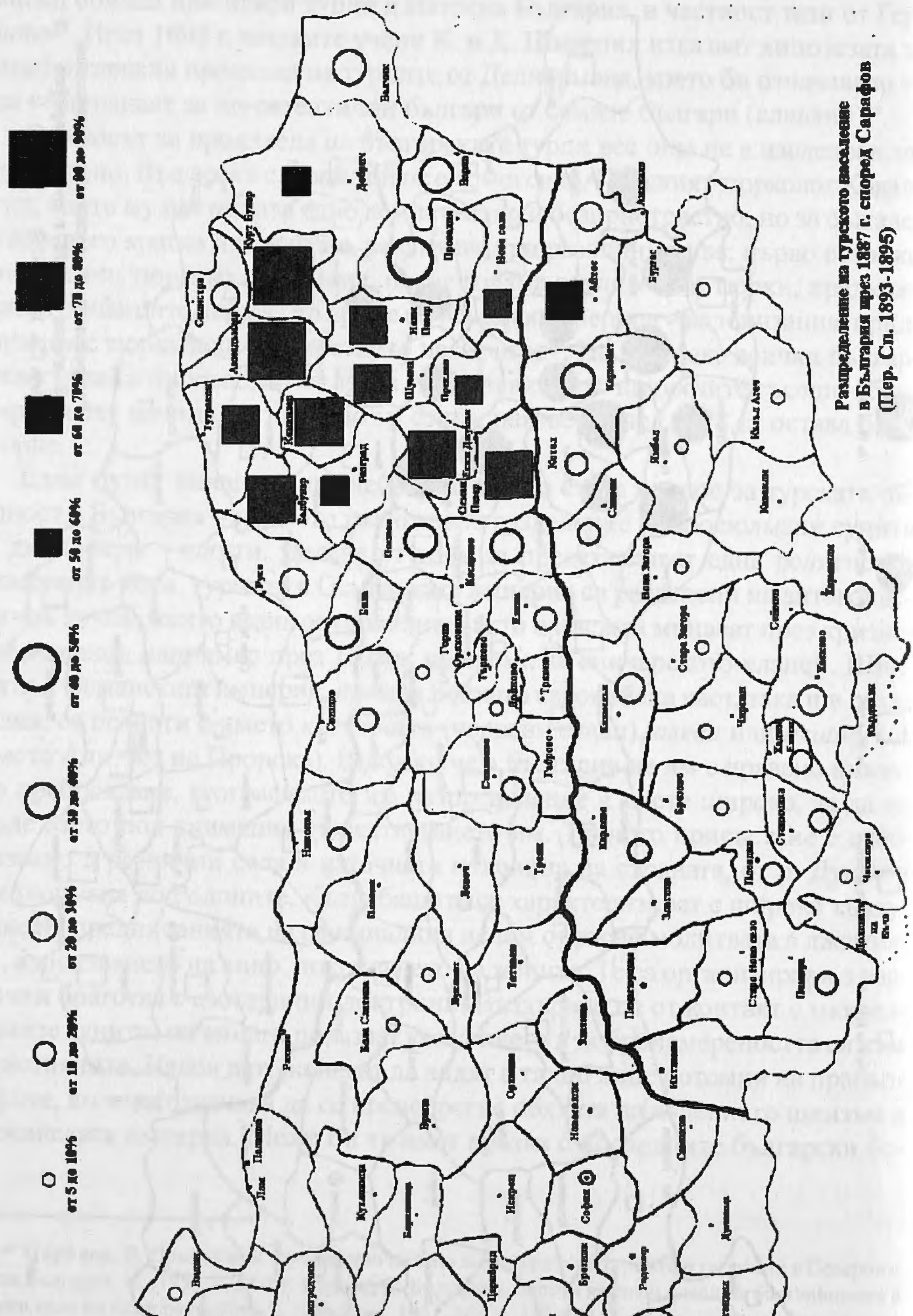
[29] **Бобчев, Ст.** За делиорманските турци и за казълбашите. С., 1929, с. 3.

[30] **Kowalsky, T.** Op. cit., p. 16.

[31] **Карахюсеинов, Х.** Казълбашите. – *Отечество*, 5, 1981, N 3, N 128.

Разпределение на мюсюлманското население в България през 1887 г. според Сарафов (Пер. Сп. 1893-1895)

Разпределение на турското население в България през 1887 г. според Сарафов (Пер. Сп. 1893-1895)

гомили, които са се обърнали в исляма (и в католицизма) през XVII в.[32]

Ако всички турци не са мюсюлмани по един и същи начин, то и всички българи не са православни християни. Извън малките католически и протестантски общности, българите-мюсюлмани, познати още с името помаци[33], са една добре отличаваща се от турците група в Османската империя. Въпреки обръщането си в исляма, което според разбиранията на времето е равнозначно на турцизация (вероотстъпничеството се нарича потурчване), помаците са запазили своя език и част от обичаите си. Това достатъчно добре доказва, че ако Османската империя следва в определени епохи политика на ислямизация, прибягвайки в случай на нужда към насилие, то никога не е имало политика на културна или етническа асимилация. Пълната културна адаптация на част от българското население в турския свят е факт на повече или по-малко обмислен избор от страна на индивидите, а не на османската власт, за която значение има единствено религиозната принадлежност, *милет*, и фискалните задължения, които произтичат от нея.

Помаците в България се разпределят основно между два района – северния склон на Стара планина, между Ловеч, Луковит, Етрополе и Тетевен и – Западните и Централните Родопи, където те представляват компактна маса, добре вкоренена в труднодостъпен район (Чепинското корито, района на Доспат, Ахъчелеби...[34]).

Помаците почти не се смесват с останалото мюсюлманско население. Все пак в градска среда, те бързо се асимилират от турското мнозинство[35]. В кореспонденцията те си служат с турски език[36], а българският им диалект е относително по-беден на турцизми от тези в другите райони. Можем да се запитаме дали местният им патриотизъм не се дължи преди всичко на географската изолираност. Следващата песен доказва все пак съзнанието за тяхната другост:

„Чуй ти мене, царски садразиму,
аз съм помак, юнашко коляно, -
не съм роден от бяла туркиня,
не съм повит в кадифе, в коприна,
не съм хранен ни мазно, ни сладко;
мене ме роди млада помакиня,

---

[32] **Маринов, В.** Цит. съч., с. 27; **Бобчев, Ст.** Цит. съч.. с. 8-13.

[33] Неясна етимология. Официално използваният днес термин е „българи-мохамедани".

[34] Чепино, сега Велинград; Ахъчелеби – район по горното течение на р. Арда.

[35] **Шишков, Ст.** Помаците в трите български области Тракия, Мизия и Македония. Пловдив, 1914, с. 17.

[36] **Jiretchek, K.** Das I ürstenthum Bulgarien..., p. 108.

повила ме вов букова шумка,
растила ме под бука зелена,
хранила ма с кукурузно брашно,
учила ма с турчин да не пия,
ни туркиня либе да не либа, -
научи ма турците да бия..."
махна с сабля и отсече глава,
турска глава, глава садразамска.[37]

Поведението на отхвърляне на другите турци не означава все пак присъединяване към българската кауза. Православните българи се замислят много късно за включване на помаците в движението за национално възраждане. Толкова трудно е било да се отдели националното от вероизповедното в Османската империя! Найден Геров, първият български лексикограф и руски консул в Пловдив, пише през 1869 г. на граф Игнатиев в Константинопол: „Националната идея се разпространява с такава бързина, че скоро би могла да си пробие път и между помаците"; той внушава да се предприемат действия за тяхното събуждане[38].

След войната от 1877-78 г. между помаците има доста силно изселническо течение. Доказателство за „османско самосъзнание" или резултат от константинополска пропаганда?[39] Османското правителство настанява бежанците в Мала Азия, където вероятно те напълно се асимилират. Към 1884 г. българското обществено мнение започва да се вълнува от масовото изселване, което обижда неговия национализъм, но разследванията и мерките остават без резултат[40]. Това движение между ловешките помаци в княжеството е толкова силно, че Милетич преброява повече от 6 000 души през 1893 г. и предрича, впрочем погрешно, скорошното им изчезване[41].

В Родопите помаците са по-компактна маса, пряко граничеща с Османската империя и с егейските области, с които те поддържат традиционни връзки. През пролетта и лятото на 1878 г. те участват в антируска герила под командването на англичанина Сен Клер. След края на военните действия повечето от тях възприемат поведение на „враждебен неутралитет" към християнското румелийско правителство. В случая с 21 села по долината на р. Въча се стига до открито отцепване, с отказ от плащане на данъци и дори въвеждане на специални пропуски за пътниците. Ръководителят на „помашката република", Ахмед ага от Тъмраш, дребен планински деребей, е впро-

[37] **Василев, К.** Родопските българи-мохамедани, с. 239.
[38] **Петров, П.** По следите на насилието. С., 1972, с. 395.
[39] **Шишков, Ст.** Цит. съч., с. 72.
[40] *Марица,* N 603, с. 3; N 606, 8.5.1884, с. 5.
[41] **Милетич, Л.** Ловчанските помаци. – *Български преглед,* 5, 1899, 5, с. 67-68.

чем силно компрометиран в кланетата през 1876 г.[42]. Преговорите между Пловдив, османските власти и Тъмраш се проточват, така че през 1885 г. Съединението на Румелия и България заварва въпросът висящ. Султанът се възползва от това, за да поиска по време на преговорите през 1886 г. преотстъпване на тази малка околия.

Помаците живеят изтласкани от българския политически живот. Училища се откриват много късно в селата им и посещението в тях е ограничено. При случай обаче те умеят да използват националната сруна на българите-християни. „Когато помаците правят постъпки, за да получат нещо от някое високопоставено лице, те както изглежда имат навика да изтъкват, че са от чиста българска кръв: „Ето, господине, погледнете тук, господине, – и показват вените на ръцете си – това е българска кръв, която тече в тях, господине, чиста българска кръв!“ В други случаи биха ги обесили, без да забележат, че не са турци, въпреки че те не знаят дори една турска дума“[43].

Обратният на мюсюлманите, говорещи български език, случай е малката общност на гагаузите по Северното Черноморие (Каварна, Варна, Провадия), която се състои от християни, говорещи турски. Някои автори виждат в тях потомци на християнизирани, но не славянизирани през Средновековието, още преди османското нашествие, тюрки – прабългари (къде ли не се търсят те?) или кумани[44]. Други ги смятат за потомци на българи, приели турския език в резултат на социално-културна, а не на етническа еволюция под въздействието на средата. И в това няма нищо невероятно, защото след Освобождението на България се наблюдава приемането на турския език от заселници, по произход българи от Стара планина или Тракия, настанени в гагаузки села.

Преди 1878 г. гагаузите не проявяват никаква симпатия към българската кауза и подкрепят константинополския патриарх. След Освобождението те започват да учат български, но към 1950 г. все още се срещат възрастни жени, които говорят само турски[45].

Татарите представляват отделна етническа група, със свой собствен език и история. Дошли от южните брегове на Черно море през XVIII и XIX век, те се настаняват в Североизточна България. Във Върбица потомците на династията на Гирай носят гордо титлата султан и тиранизират християнското население. В степите на Добруджа татарите продължават да водят традиционния номадски начин на живот. В цялата Османска империя татарите се използват за куриери и изминават значителни разстояния, неуморно пре-

---

[42] **Василев, К.** Цит. съч., с. 225; **Вълчев, А.** Тъмраш. С., 1973, с. 152-178.
[43] **Константинов, А.** Съчинения. Т. 1, С., 1957, с. 429.
[44] **Jiretchek, K.** Das Fürstenthum ..., p. 142; **Бобчев, Ст.** Цит. съч., с. 3.
[45] **Маринов, В.** Цит. съч., с. 47-57.

пускайки на коне. Част от тях емигрират след 1878 г.; други се адаптират твърде добре към новия режим и постепенно са асимилирани от турското малцинство[46].

Черкезите са заселени в България от османското правителство след 1863 г., когато кавказката им родина е завладяна от Русия. Те незабавно си навличат омразата на населението с разбойническите си навици. Те вероятно са и една от основните причини за въстанието от 1876 г.; злодеянията им, неправилно приписвани на турците, значително изострят напрежението между общностите. Доста мъдро Берлинският договор забранява връщането им в България и Източна Румелия. Властите в Константинопол се убеждават в недостатъците на неудобните си протежета.

Накрая остава много специфичната група на циганите, присъстваща в България от XIV век. Обикновено те не са номади и във всеки град живеят в отделен квартал, винаги най-слънчевия, както казват българите. Къщите им са колиби от тръстика и кирпич[47]. В османската среда циганите имат малко маргинален, но признат начин на живот. Обикновено те приемат господстващата религия – исляма и свободно говорят турски език заедно със собствените си диалекти[48]. В новата българска държава те създават дисхармония и скоро изострят презрението и омразата към *ориенталщината*, с която самите българи се чувстват заразени. Небрежното им облекло, хитруването, шумните веселби оскърбяват едно общество стремящо се към почтеност и ред. Циганите остават за дълго верни на турското облекло, найвече жените, нещо на което пристрастните към живописното и обикновено разочаровани от град София пътешественици много се възхищават[49]. Големи музиканти и любители на веселбите, те придават на общите и семейните празници един подозрително „ориенталски“ вид, в градовете, които претендират да са европейски. Накрая те остават в много градове единствените представители на мюсюлманската религия: „Софийският турски мюфтия, на когото му остана, след емиграцията на мюсюлманите, практически само циганската общност, не е особено очарован от благочестието и начина на живот на паството си“[50].

Какви са преобладаващите отношения между християни и мюсюлмани, най-вече между българи и турци? Каква е „представата за другия“ при османската власт?

---

[46] **Маринов, В.** Цит. съч., с. 3.

[47] **Laveleye, E.** de. La péninsule des Balkans. T. 2. Bruxelles, 1886, p. 170; **Goptchevitch, S.** Bulgarien und Ostrumelien. Leipzig, 1886, p. 362

[48] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 165-166.

[49] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 162; **Goptchevitch, S.** Op. cit., p. 398.

[50] **Jiretchek, K.** Das Fürstenthum ... p. 128.

Общото впечатление е, че двете общности живеят една до друга, максимално ограничавайки контактите си. Без съмнение причина затова е презрението към *гяурите* (неверниците) от страна на турците, при които е валидна поговорката „българска глава – кофа катран" (*Bulgar kafa – katran kofa*)[51]. При българите основен е страхът да не си навлекат неприятности – недоверие, оправдано от многовековния произвол: „Ако в гората вуци, ако в село турци"[52]. Православната църква зорко бди за предотвратяване на всякакъв контакт. В предверията на църквите, фрески представят мъките на грешниците в ада, придружени с обяснения: „Овие се орospиите що одат сос турци. Овие се клеветници що придават братот на турците... Овие се що се потурчуват..."[53].

Разделянето в отделни квартали (*махали*) е много стриктно. Единствено търговската част на града (*чаршия*) е обща, но тя практически е предназначена за мъжкото население. Българите никога не минават през турските квартали, освен ако не са признати *бабаити* (силен, едновременно як и храбър, вдъхващ страхопочитание) и не си позволяват да зърнат турска жена без страх от възмездие. Но обратното понякога също е вярно: да се премине след падането на нощта през български квартал се смята като доказателство за храброст между турците в Сливен и Ямбол[54].

В някои случаи това взаимно непознаване се превръща в истинска задушевност. Каниц описва голямото село Мъглиж, където няма вероизповедни махали и където турските жени се забулват съвсем небрежно, когато ходят да искат на заем от съседите си християни огън или сол, дори ако мъжете са в къщата[55]. В Дупница жените и децата от всички вероизповедания могат да пият и да взимат вода от кладенците в турските къщи. И в случай на бедствие, пожар или неочаквано изпитание, всички жители се обединяват за обща борба[56].

Но тогава грабежите и безбройните злоупотреби, разкрити от пътешествениците и консулите, насилията, кланетата, отвличанията, за които споменът в народната памет е толкова парещ? Далеч от желанието да ги отминем с мълчание или да ги омаловажим, би трябвало да се опитаме да изясним по-точно доста неопределения етикет „османски злоупотреби".

На първо място трябва да отбележим, че злоупотребите много често не са извършвани от живеещите в района мюсюлмани, а от преминаващи хо-

---

[51] **Икономов, Н.** Балканска мъдрост. Успоредици на български, сръбски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки. С., 1968, поговорка N 178.

[52] Пак там, N 14.

[53] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 127.

[54] Пак там, с. 179, 312.

[55] **Kanitz, F.** Op cit., t. 1, p. 251.

[56] **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 37, 51.

ра, придвижващи се войски или само конвоиращи стражари (*заптиета*), между които албанците и кюрдите имат най-незавидната репутация. Именно те се настаняват за пренощуване у българите, настоявайки за хубава храна, пожелавайки домакинята и изисквайки на тръгване обезщетение в пари „затова, че са си хабили зъбите" (*диш хакъ*).

После трябва да отдадем заслуженото и на черкезите за чиито грабителства през последните 15 години от османското управление е останал найжив спомен. За съжаление престоят им в България все още не е бил обект на задълбочено историческо изследване.

В много случаи грабителствата се извършват от особено жесток местен бей и неговите помощници, от банда нередовни войници (*баши бозук*), или още от млади безделници, които се забавляват за сметка на *раята*. Турското обществено мнение, опрощавайки юридически извършителите на смутове, обикновено отхвърля тези насилия, които могат да тласнат към крайности подвластния народ.

Накрая подходящо е да подчертаем кризисните периоди в положението на *раята*. Такива периоди са например Кърджалийското време (1792-1808 г.) или годините 1875-77 – несигурността е повсеместна по политически причини; повече от всякога нередовните войници си позволяват всичко и централната власт е безпомощна или безразлична. В такива смутни времена християнските градове и села са били нападани, разграбвани и опожарявани, а населението изколвано или заробвано. Споменът за такива години на терор остава много жив и се предава от поколение на поколение с безброй народни песни.

Подобни разсъждения все пак не трябва да ни карат да забравяме ежедневните насилия, непрекъснатите разбойничества, отвличанията на девойки или насилственото помюсюлманчване, ангариите и реквизициите, фискалната дискриминация, постоянното отказване на правосъдие, ограниченията в упражняването на религията и накрая безкрайните обиди и унижения, целящи да подчертаят непълноценността на *гяурина*. Това положение, колкото и да е мъчително, не е напълно непоносимо. Бунтът срещу османския ред остава изключение и най-често е индивидуален (*хайдутите*), приемайки рядко характер на въстание. Една философия на подчинението и на примирението владее цялото българско население: „Преклонена глава, сабя не я сече".

Икономическият възход на българските занаятчии и търговци след XVIII век постепенно променят това поведение, едновременно с утвърждаването на националното чувство. Постепенно се създава българска интелигенция, която не успява да се постави в услуга на османската държава. Едно чувство на икономическо и интелектуално превъзходство се появява у българите в

градовете[57] и се противопоставя на установения ред. Иван Хаджийски много добре показва как чувството на фрустрация е схващано общо, извън личния опит на участниците във въстанията от 1875 и 1876 г.: „Повечето членове на революционния комитет бяха млади дюкянджии, които нито един турчин не беше обидил или предизвикал и чиято търговия вървеше каквото и да става...“[58]. Но турците символизират властта и цялото недоволство изкристализира върху тях.

Уместно е разбира се да подчертаем един съществен момент: въпреки петвековната турска окупация и съседство с мюсюлманите, българите са били и все още са поразително невежи по отношение на турците и на исляма. Контактите са толкова ограничени, че не надминават равнището на външното наблюдение и на привидността. Родовият „религиозен фанатизъм“ е достатъчен като обяснение на исляма. Един от най-блестящите представители на българската интелигенция от XIX век, Любен Каравелов, пише например: „Помаците и до наши дни си остават наполовина християни, защото не знаят турски, следователно за тях Коранът и досега е мъртва буква“[59]. Каравелов е роден в Копривщица, където няма турско население, но колко българи от същата епоха са знаели, че Коранът не е написан на турски език?

Невежество от една страна, предразсъдъци от друга. Как ли не си представят *кучата вяра* на турците? Захари Стоянов разказва с насмешка следния диалог между простите овчари в Добруджа и техния господар, който се перчи с титлата хаджия (поклонник в Ерусалим):

„- Когато раят е затворен за турците, евреите и другите неверници, то техните души без съмнение може да отиват изключително в джендема? – пита някои измежду овчарите, когото навярно са били него ден татарите.

- Нито едното, нито другото, – отговаря хаджията, като че вчера се е завърнал от оня свят. – Както раят, така и пъкълът са направени само за християните, а неверниците ги няма никакви по оня свят. Те са като кучетата и като другите животни; техният живот е само на тоя свят, и щом умрат, душата им става на вятър.

- А който от християните се потурчи, то що става с него, дядо хаджи? – пита дружината.

- Той гори постоянно като свещ, от краката до главата – казва хаджията, – защото мирото, което той е възприел от своето кръщение и което е чист огън, никога не може да угасне [...] Че душите на християните живеят вечен живот, а неверниците се изгубват, доказва се и от това, че и най-грешният

---

[57] **Гандев, Хр.** Априлското въстание 1876. С., 1976. с. 38-42.

[58] **Хаджийски, И.** Цит. съч., с. 270, 312-313, 424.

[59] Записки за България и за българите. Цитиран от **Василев, К.** Цит. съч., с. 237.

християнин после смъртта си става на вампир, пак с човечески образ, когато турците се превръщат на свини, най-ненавистното за тях животно"[60].

Измежду многото предразсъдъци, съпътстващи обществения и религиозния живот на турската общност, полигамията и „отблъскващите азиатски страсти" са най-честото обяснение за политическия упадък на Османската империя, наред с това, че турците са лишени от нормални човешки чувства и са неспособни да управляват. Те също са неизлечимо лениви; жените им седят без работа по цял ден вкъщи, мъжете прекарват деня в кафенето „да говорят за оръжия, коне, борби и лов"[61]. Но за българските занаятчии от *еснафите* всеки миг на безделие, възприеман почти като грях, не се ли порицава? Нищо не им е по-чуждо от ориенталското чувство за безвремие, за наслаждаение от момента и на подразбираща се суета на всяка човешка дейност[62].

Българите, които съвсем не се безпокоят за телесната си хигиена, интерпретират ритуалните измивания и честото посещение на баните като обусловени от една органична нечистота[63]. И все в този дух може да се продължи списъкът на народните предразсъдъци. Все пак се намират и някои поскоро положителни характерни черти, признати на турците – честност в работата, гостоприемство и известно господарско великодушие, с което дори и най-дрипавите умеят да се перчат[64].

* * * * *

Руско-турската война довежда до пълен поврат в отношенията между мюсюлмани и християни в България. Възползвайки се от смутовете и хаоса, свободно се извършват лични или групови отмъщения, чиито следи трудно се установяват. Изселването на мюсюлманите изтрива от драматичните перипетии отделните детайли. Един керван с мюсюлмански бежанци, връща-

---

[60] **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. С., 1976, с. 27-28.

[61] **Димитров, Г.** Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Пловдив, 1894, с. 63 и следв.

[62] Тези предразсъдъци далеч не изчезват. Ето, например, един очудващ откъс в наскоро излязъл труд – „Цариград-Белово" от Г. Пашев, 2 изд. София, 1981, с. 21, който нахвърля в предговора картина на Османската империя през XIX век: „Islямът, когато раздаваше жени на мъжете, се гордееше с това, че не се съобразява с ония сили у човека, от чието присъствие или отсъствие зависи развитието на човешкия гений, жизненост и творчество. Основата на мюсюлманското семейство беше яшмакът, многоженството и разводът. Източното удоволствие и страстта на плътта надвиваха навсякъде. Чакаха от развратна кукла, а не от истинска майка да ражда великани. Красотата на труда като най-чиста основа за движение напред стоеше на последно място. Дай ни рахат! Дето има труд, борба и преобразования, там ни няма! Вместо динамика турците развиват леност."

[63] *Марица*, N 425, 28.9.1882, с. 3.

[64] *Марица*, N 712, 7.5.1885, с. 1.

щи се по домовете си, е изклан недалеч от Долна баня (в района на Ихтиман); някои българи се преобличат като *башибозук*, за да грабят безнаказано[65]. Мюсюлмани, приели наскоро исляма, биват насила покръствани, принудително се сключват бракове, които либералното правителство на Цанков анулира наведнъж през 1880 г.[66]

Окупационната армия и Временното руско управление опитват да наложат ред. „Руснаците изглежда се стараят [...] поне да дадат доказателства за непоклатима безпристрастност, най-малкото външно да я запазят и най-вече да демонстрират търпимост към практикуването на мюсюлманския култ"[67]. Едно е сигурно – мюсюлманите предпочитат да имат работа с тях, отколкото с българите[68]. Разбира се руснаците се опитват да предпазят османските културни ценности от народния вандализъм, който изхвърля турски архиви и библиотеки на улицата[69]. Така бъдещата национална библиотека получава в наследство 4 000 тома, между които и ценни ръкописи[70]. Едновременно с това, за да бъде впечатлена както българската, така и турската страна, през август 1878 г. е организиран шумен процес срещу двама видни граждани Хаджи Арифа и Хаджи Шабан, башибозушки предводители. Смъртната присъда впрочем не е изпълнена[71].

Европейското обществено мнение, което през 1876 г. енергично разкритикува турските кланета, след Санстефанския договор е враждебно към Русия и готово да защитава Османската империя. Тази най-малкото парадоксална рязка промяна се придружава от промяна в отношението към българите. Жертвите от 1876 г. на свой ред са обвинявани в насилия върху мюсюлманското население. Поведението на българите от княжеството и още повече от Източна Румелия към турците става прицелна точка на европейските наблюдатели. Ще се покажат ли българите достойни за свободата си? Това отношение на Силите, често самите те жертва на междуобщностни проблеми, не е лишено от лицемерие: в края на кризисния период съжителството между новите господари и старите подтисници не може да мине без проблеми. Много познавачи на Изтока впрочем смятат, че пълното изселване на турците е желателно[72]. Българите се оказват в двусмислена ситуация и пресата от времето отразява двойственото отношение: от една страна кресливо оплакване на заминаване-

---

[65] **Цветков, Ат.** Село Долна баня. – *Архив за поселищни проучвания,* 1939, 1.
[66] *Марица,* N 218, 16.9.1880.
[67] A.E., C.P.C., Roustchouk, t. 3. 2.10.1878.
[68] **Маджаров, М.** Спомени..., с. 392.
[69] **Събчев, Н.** История и етнография на град Чирпан. Чирпан, 1938, с. 278.
[70] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 263; **Şimşir, B.** Contribution à l'histoire des populations turques en Bulgarie 1876-1880. Ankara, 1966, passim.
[71] A.E., C.P.C., Philippopolis, t. 2, 21.8.1878.
[72] **Иречек, К.** Български дневник. Т. 1, С. 1976, с. 4 и 32.; **Laveleye, E.** de. Op. cit., t. 2, p. 107.

то на „нашите съграждани мюсюлмани" и от друга мълчалива радост, че „един фатализъм ги тласка да се върнат там, от където са дошли преди много векове"[73]. Изнудванията, публичните унижения, поругаванията, които консулите разкриват още в началото, скоро спират.

И ако българските мюсюлмани продължават да са жертва на дискриминация, отсега нататък това става под закрилата на закона и правото. През октомври 1879 г. френският консул в Пловдив отбелязва: „Не може да се каже, че има справедливост за други, освен за българите. Прокуратурата е затрупана с жалби за убийства, кражби и насилия, извършени спрямо мюсюлмани"[74]. Наистина по това време българското правосъдие едва-що прохожда и националистическите страсти все още не са стихнали.

В Източна Румелия обаче положението бързо се стабилизира, благодарение на институционалната и правната рамка наложени от европейската комисия. В тях правата на малцинствата са много стриктно защитени и провинцията се превръща в уникален за Балканите модел за толерантност. Мюсюлманският бунт в Кърджали през февруари 1880 г. е потушен доста грубо, но жертвите на прекаленото усърдие на румелийската милиция са овъзмездени[75].

В княжеството положението на мюсюлманите далеч не е така добре гарантирано. В цялата източна част на страната стават смутове, които дори добиват обезпокоителни размери. „Укрепеният четириъгълник" всъщност не е превзет от руснаците. Известните крепости Шумен и Варна са опразнени от османските си гарнизони след подписването на договорите, без да са капитулирали. Мюсюлманското население е подавляващо мнозинство в района и се появява едно спонтанно движение с неопределен характер. В много случаи то има характер на разбойничество по големите пътища, каквото съществува в района непрекъснато от векове. Но то понякога добива формата на истинска герила, в която участват уволнените османски войници и дезертиралите от българска военна служба младежи. Тръгва мълва за общо мюсюлманско въстание в България, ръководено от разстояние от Константинопол и причинено от решенията на Берлинския договор. Опасността за младото, още неукрепнало княжество е сериозна. Това оправдава строгостта на взетите мерки и обявяването на обсадно положение в цялата източна част на страната на два пъти и за много месеци. Но доколкото смутовете се дължат само на разбойничество, тази репресия често се прилага несправедливо към мюсюлманското население. То е обезоръжено и не може да оказва никаква съпротива нито на нередовните банди, нито на разбойниците християни, които се възползват

[73] *Марица*, N 478. 5.4.1883. с. 1.

[74] A.E., C.P.C., Philippopolis. t. 2. 16.10.1883: Вж също C.P.C., Varna. t. 1. „Rapports sur l'émigration des musulmans". 12.10.1880.

[75] A.E., C.P.C., Philippopolis, t. 3. 1880. „Rapport de la commission d'enquête du Kirdjali", ff. 166-220.

от ситуацията. Създаденото при това остро напрежение е съществена причина за мюсюлманската емиграция. Редът се установява постепенно едва към края на 1882 г. и през пролетта на 1883 г., благодарение на енергичните действия на генерал Ернрот[76].

Един от въпросите, които най-много измъчват мюсюлманската общност в България, е този за военната служба. Мисълта да се подчинят на християнски офицери е особено мъчителна за младите наборници. Към това се прибавят проблемите с хранителните забрани и постът. Самото българско правителство е раздвоено между две мнения: желанието да приложи демократичния принцип „равни права – равни задължения", скъсвайки със стария ред и с надежда за по-добра интеграция на младите мюсюлмани в националната общност и да ги отвори за „цивилизования живот"[77]. От друга страна младата българска армия вече има доста работа по възпитанието на християнските набори, които идват от селата. Но основната причина за недомлъвките най-вече е тази, че тя не предвижда възможността да води война с друг, освен с Османската империя, за да си вземе земите, които Берлинският договор ѝ е отнел. Как да се довери на мюсюлмански войски във война, обявена срещу Повелителя на правоверните[78]? След много противоречиви решения, които ускоряват мюсюлманската емиграция, правителството на княжеството приема толерантно решение, даващо възможност на мюсюлманите да се откупуват от военните си задължения срещу заплащане на такса от 500 лева. През 1897 г. повече от половината призовани под знамената мюсюлмани се възползват от това право[79]. Впрочем мюсюлманските войници се отличават във войната срещу Сърбия през 1885 г. „От сто сребърни медала, раздадени по избор на самите войници, мюсюлманите са получили 15. Единственият златен медал след кампанията също е даден на мюсюлманин"[80].

След Съединението през 1885 г. българските мюсюлмани изгубват всякаква надежда за реставрация на стария режим и се примиряват да живеят под християнско „господство". Не че са им отричани гражданските права! Но демократичната система и нейните преображения в България, парламентаризмът, кавгите на партиите остават чужди за тях и те се отдръпват настрана. В Народното събрание депутатите турци гласуват винаги с болшинство-

---

[76] **Lory, B.** Problèmes du brigandage en Bulgarie 1878-1883. - In : *Actes du premier congrès d'études bulgares*. Sofia, 1981.

[77] *Марица*, N 243, 12.12.1880, с. 2.

[78] *Марица*, N 580, 3.3.1884, с. 3.

[79] **Jiretchek, K.** Das Fürstenthum ..., p. 285; **Durastel, A.** Annuaire international de la Bulgarie. Sofia, 1898, p. 701. Освободените от военни задължения, впрочем, образуват резерв от хора, който идва точно на място през 1915 г. когато, изтощена от двете Балкански войни, България се впуска в световния конфликт, на страната на Османската империя.

[80] **Hugonnet, L.** Chez les Bulgares. Paris, 1888, p. 131.

то и поддържат правителството, от която и партия да е то.

Така след години на война, смутове и масово изселване, се установява един *modus vivendi*, при който, както и преди, мюсюлманите не поддържат контакти с християните. Централното правителство се е сменило, но те запазват известна местна автономия.

Вътре в мюсюлманската общност кадиите запазват юрисдикцията си върху семейните дела (разводи, осиновяване, наследство, и т.н.). Полигамията, толкова хулена от българите, се допуска[81]. Обучението в турските училища остава в компетенцията на общините, на които се полага да поемат 2/3 от разходите, срещу 1/3 от държавата. През 1891 г. министърът на просветата Георги Живков иска централната власт да обхване и частните училища, за да им наложи обучение на български език, което дотогава е само препоръчително[82]. Проектозаконът предизвиква бурни дебати, Народното събрание го приема, но държавният глава забранява прилагането му и Живков подава оставка[83]. Обаче пътят на централизацията в образованието е очертан. Той е реализиран през 1909 г.

Религиозните въпроси са оставени в компетенциите на софийския мюфтия, който получава заплата от 3 000 лева, а неговите помощници и секретари – от 1 800 до 2 400 лева (православните митрополити получават от 6 до 8 000 лв., селските попове 850, а тези в големите градове 1 500 лв.)[84].

Мюсюлманският култ е оставен да се упражнява свободно и различни чужденци свидетелстват, че приканването към молитва продължава редовно да се прави[85].

---

[81] *Димитров, Г.* Цит. съч., с. 68.

[82] *Държавен вестник*. N 10, 9.8.1879.

[83] **Нойков, П.** Поглед върху развитието на българското образование. – *ГСУ-ИФФ*, 1926, 22, с. 73-75. Живков защитава проекта си със следните думи: „Всички преждеговоривши мислят, че с този член се преследва асимилацията на чуждите народности у нас, но това не е вярно. Моята интимна мисъл не е била такава. Единичкото и най-важното нещо, което бихме гонили с вписането на този член, е това, че като стане задължително ученето на български за децата на всички български поданици, ще се даде възможност и на малцинствата, които са от инородно потекло и от иноверно изповедание, да изучат и да усвоят българския език така, както и всички българи. Тогава те ще могат да отидат напред и малцинствата ще ни дадат български граждани и ще бъдат по-честити да се ползуват от всички граждански и политически права, които им дава конституцията. Пада преградата, която ги спираше да вървят по-нататък. Откриха им се вратите на трикласните и специални училища. Отварят им се вратите на общинските и държавните служби, когато възмъжеят. С една реч поставят се на еднаква нога с болшинството."

Депутатът Н. Михайловски критикуваше проекта така: „В някои държави има народности, които се притесняват и които от това притеснение изчезват почти насилствено, в някои наши съседни страни наши еднoплеменни славяни се притесняват още от началното училище [...] Всеки човек е свободен да възпитава децата си на който ще език ... законът иска грамотност, гражданинът на който ще език да знае да чете и да пише... За турците се прави изключение. Защо за едни тъй, а за други инак?"

[84] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 243.

[85] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 243.

Министерството на изповеданията все пак допуска известна небрежност, поставяйки на равна нога християнското и мюсюлманското духовенство. По този начин то иска да натовари *ходжите*, прикрепени към джамиите, със задълженията на гражданските чиновници, също като поповете в техните енории, нещо което предизвиква бурни протести[86]. Начинът, по който се приравнява обредът на обрязването с този на християнското кръщение, във всеки случай доказва дълбокото непознаване на турските обичаи, защото то не се извършва при раждането, а на деца от 7 до 9 години.

Трудно е да се установи по какъв начин българските мюсюлмани поддържат контакти с останалата ислямска *умма* и по-точно с Константинопол, седалище на халифа и столица на империята, от която наскоро са откъснати. Присъствието на *софта* (студенти по теология), дошли да проповядват по време на рамадан, понякога се съобщава в България, по-специално при помаците в Родопите. Българското правителство ги подозира, че агитират в полза на изселването[87]. През 1883 г. влизането им в княжеството е забранено с цел да се намали масовото изселване на мюсюлманите[88]. През 1897 г. в България има 1 374 джамии с 1 662 обслужващи, срещу 1 788 православни църкви и 1 817 обслужващи[89].

Може да се каже, че в периода 1878-1900 г. мюсюлманското население в България продължава да живее под влиянието на Османската империя, някак по инерция, въпреки смяната на режима. Изселването, първоначално масово, после по-умерено, обаче постоянно, е твърде показателно. То го лишава от по-голямата част от неговия социален и интелектуален елит, оставяйки само „хората от низшата класа, които живеят ден за ден и ще приемат новия режим"[90]. Поредицата български правителства, преминали през смутовете на първите години, практически не се грижат за съдба му. Вниманието им е обсебено от вътрешните политически конфликти и националните искания. Защото онова, което най-вече е от значение, е окончателният сблъсък с Османската империя. От българска страна, първата балканска война през 1912 г. трябва да сложи край на една епоха. Последвалите години на криза до обявяването на Турската република през 1923 г., разбира се, трябва да го скрепят от турска страна.

---

[86] *Марица*, N 230, 28.10.1880; N 225, 27.1.1881; A.E., C.P.C., Widin, t. 1, „Avant projet de la loi sur l'administration ecclésiastique des chrétiens, musulmans et israélites", p. 278-284.

[87] *Марица*, N 509, 26.7.1883; **Бончев, Й.** Изложение на севлиевския окръжен управител за състоянието на окръга през 1888 г. Русе, 1888, с. 11.

[88] *Марица*, N 504, 8.7.1883.

[89] **Durastel, A.** Op. cit., p. 727.

[90] A.E., C.P.C., Roustchouk, t. 3, 2.10.1878.

Глава III
ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО И ОРГАНИЗАЦИЯТА НА НОВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

От Османската империя българите не получават в наследство никакъв опит в държавните дела, нито в политическия живот. Отсъствието им от администрацията в Константинопол всъщност е учудващо, ако се има предвид значителното им числено превъзходство в империята спрямо гърците, арменците, албанците или румънците, които достигат до високи политически постове. С изключение на семейство Богориди, произхождащо от Котел и неговите протежета през XIX век българи се срещат само на по-нисши административни служби. Трябва ли да се разглежда това като много развита способност за асимилация? Семейство Богориди от второто си поколение е вече напълно елинизирано. Или това се дължи на взаимното недоверие между българската интелигенция и османската власт?[1] Въпросът остава открит.

Така или иначе, след 1877 г. руският генерален щаб се сблъсква с проблема за организацията на гражданската администрация в извадените от османско управление територии. Все пак въпросът се поставя с цялата си острота едва след подписването на Санстефанския договор. В него срокът на руското присъствие в българските земи се определя на две години. Берлинският договор го намалява до девет месеца, считани от 13 юли 1878 г. Накрая Русия получава удължаване на мандата си и се изтегля окончателно едва през юли 1879 г.

Следователно страната трябва да се подготви за самостоятелен живот в много кратък срок. Ето защо е необходимо да се използват най-добре човешките й ресурси. Българската интелигенция е все още малобройна. Иречек, отчаян от трудното й приспособяване, през зимата на 1879 г. въздиша: „Вярно е да се каже, че има само 400 души, завършили средно образование в България и Румелия“[2]. Освен това до 1877 г. в по-голямата си част те са се посветили на образованието, търговията и свещеничеството. „Имаше няколко десетки младежи, които бяха служили по канторите като писари и секретари и които разбираха от счетоводство и кореспонденция, но канцеларският ред и държавната архива се различаваха коренно от търговската преписка“[3].

Затова задачата на руските администратори е огромна и те й се отдават с усърдие и преданост. За кратко време трябва да се изправи на крака цялата

---

[1] **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 387.
[2] **Иречек, К.** Български дневник, т. 1, с. 57.
[3] **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 386.

административна, военна и правосъдна система на страната, да се извършат данъчни реформи, да се предприемат действия по гражданското строителство и най-вече да се въведат българите в новите им задължения. Обвинението в русификация, отправяно безпощадно от европейската преса, е несправедливо. Императорският комисар в България, княз Дондуков-Корсаков, получава през май 1878 г. следната инструкция: „Ваше сиятелство трябва да има предвид, че пребиваването на руската власт в тази страна може да бъде само краткосрочно и че при всяка мисъл за установяване в нея на руско влияние, всички ваши грижи трябва да бъдат всецяло посветени на пробуждането на елементи на собствен български живот и към възможното бързо укрепване на нейната самостоятелност, щото след напускането на страната от нас нейната организация да би могла да се противопостави на всякакви враждебни на нея посегателства"[4]. Така още веднага след изтеглянето на руснаците през 1879 г. новата администрация е вече около 97% българска[5].

И без повече отлагане, тя е оставена да се справя сама в новата държава, запасена единствено с краткия стаж при руснаците, с най-възвишените й морални стремежи, наследени от националното Възраждане и скътания в дълбините на съзнанието плачевен пример на османската администрация. В Източна Румелия европейските сили налагат една много по-строга институционна рамка. Тя представлява най-добрата гаранция за едно стабилно и хармонично развитие. Но румелийският опит все пак е твърде краткотраен.

Приемането в България на една либерална конституция, вдъхновена от белгийската, не е достатъчно, за да стане тя *ipso facto* демократична държава по европейски образец. Изборът на тази конституция, която дава значителна власт на народа в лицето на депутатите, се вписва в една линия на поведение, създадена по времето на националното Възраждане. Става въпрос за една по същество морална концепция за политиката, в която изискванията към индивида са в основата на целия обществен живот. Тази гледна точка произлиза от селския патриархален морал и суровите норми на занаятчийския живот в градовете, и се поддава на оцветяване от различни утопични възгледи, вдъхновени от западните идеологии.

Подобен възглед за политическия живот се сблъсква с аристократичната, дори автократична концепция на князете, управляващи страната. Вълненията и вихрушките, които преживява България през първите десетилетия от своето освобождение, произтичат от противопоставянето или съюзяването на тези две течения. Не трябва да се забравя бавната промяна, ко-

---

[4] **Тодоров, Г.** Временното руско..., с. 94.
[5] Пак. там., с. 90.

ято се извършва в дълбочина в страната и която постепенно я изтръгва от нейното минало, от непрекъснато отмиращата османска ера. Недоловими на повърхността на политическите събития, на персоналните или партийните кавги, скрити зад по-малко зрелищните въпроси на административната, данъчната и съдебната организация се разкриват съпътстващи елементи.

* * * * *

В областта на чисто политическия живот почти нищо не остава от османското минало, освен някои чисто външни детайли, използвани от новия режим. Например начинът, по който княз Батенберг е посрещнат от населението с почести, отдавани дотогава на висши османски сановници. Във Варна, където той стъпва на българска земя, цяла нощ отекват гърмежи за добре дошъл, които доста го изненадват[6]. В София някои граждани, не знаейки как да го поздравят, му правят същите дълбоки поклони (*теманета*), обичайни на Изток[7]; по липса на друга сграда, той е настанен в *конака* на своите османски предшественици.

Но това е само на първо време. Скоро князът вече има дворец, достоен за неговия ранг. Наследникът му Фердинанд дори въвежда в България дворцов церемониал в духа на Луи XIV, на който не само неговите поданици се подиграват[8]. Що се отнася до парламентарния живот, той няма предшественици, нито традиции от турско време. Дори не и това, което Иречек иска да види като остатък от османското владичество – „политическото безразличие на селяните в равнините, най-вече на запад"[9], които той противопоставя на по-активните и динамични планински жители. Още през шейсетте години на XIX в. пътешественичките Маккензи и Ибри установяват „една липса на това, което се нарича политически дух" у българите в сравнение с другите южни славяни[10]. Все пак политиците от ниските етажи на властта в България доста бързо се научават да манипулират селяните и те скоро започват да играят известна роля в ожесточените политически и предизборни борби, разиграващи се в страната, в които участват дори невъзмутимите шопи от Софийско. В замяна на това Иречек точно отбелязва непостоянството на политическите убеждения в една страна, лишена от традиция, както и вкус към интригата, заместващ политическата мисъл[11].

---

[6] **Мосолов, А.** България 1878-1883. Спомени. – *ВИС*, 28, 1936, с. 36.
[7] **Мирчев, П.** Кипежът, книга за София 1878-1884. С., 1971 с. 173.
[8] **Bresnitz von Sydacoff.** Bulgarische Sittenbilder. Berlin, 1897, p. 11.
[9] **Jiretchek, K.** Das Fürstenthum ..., p. 287.
[10] **Mackenzie, G.** et A. Irby. Travels in the slavonics of Turkey in Europe. London, 1867, p. 60.
[11] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 293, 297.

Турското минало все пак присъства в политическите речи и много често демагогски се използва за сравнение при всяка мисъл за насилие или произвол. Така памфлетът срещу Александър Батенберг, написан от З. Стоянов след преврата през 1881 г., носи многозначителното заглавие „Искендербей". *Башибозук* и *деребей* стават често употребявани обиди. И въздишат, спомняйки си добродетелния идеализъм на националното Възраждане: „Ех, ако Левски беше доживял да види докъде сме я докарали!"

* * * * *

В административната област руските окупационни власти използват отново старите структури, прикривайки ги с нови имена. Така с циркулярно писмо от 11 септември 1878 г. по руски модел *санджакът* се преобразува в управление, а *мютесарифът* в управител, *казата* – в окръг, *каймакамът* – в окръжен наместник, *нахията* – в околия и *мюдюрът* – в околийски началник. Титлата селски или махаленски *мухтар* се заменя с използваната от народа – кмет[12].

Все пак османската административна система, която се въвежда едва с *Танзимата*, не функционира по строго йерархична схема, както изглежда на пръв поглед. Османската администрация парадоксално съчетава известна местна автономия (най-вече на общинско ниво) с една много развита централизация. Това ще рече, че който и да е съдебен спор преминава от местното равнище през провинциалното – пред *валията* или *мютесарифа* и оттам направо в Константинопол.

Така в крайна сметка османската администрация е много икономична на чиновници. В замяна на това руснаците въвеждат в България изключително раздутия бюрократичен апарат, с който те са свикнали, запазвайки старата кройка. В Източна Румелия е приложен френският модел. Двата санджака, състоящи се от 6 кази, представлявани от 2 *мютесарифи* и 14 *каймаками* при новия ред се преобразуват в 6 окръга и 28 кантона, изискващи 6 окръжни управителя, 6 главни съветници, 6 окръжни секретари, 28 кмета, 28 жандармерийски началници, 28 полицейски комисари и т.н...[13]. „Българските селяни са изумени, когато виждат тридесетина чиновници да се разполагат удобно там, където преди войната е имало само двама или трима жандарми"[14]. Тази инфлация на чиновниците само нараства. Ако през 1879 г. в България и Румелия те наброяват общо 2 862 (към които трябва да се добавят около 150 руснаци), през 1896 г. броят им се увеличава на 20 509[15].

[12] *Марица*, N 14, 12.9.1878.
[13] **Laveleye, E.** de. Op. cit., t. 2, p. 185.
[14] **Drandar, A.** Les évenements politiques en Bulgarie depuis 1876 jusqu'à nos jours. Bruxelles, 1896, p. 69.
[15] **Тодоров, Г.** Цит. съч., с. 11; **Кънчов, В.** Избрани произведения. Т. 2, с. 314.

Населението се успокоява за тежестта на новия апарат, казвайки си, че това е „цивилизованият" ред, и че всичко друго е по-добро от османския произвол. Но първите резултати не са много насърчителни. Френският вицеконсул в Бургас горчиво отбелязва през февруари 1879 г.: „Благодарение на естествената неопитност, на очевидната неспособност и на съмнителната честност на новите чиновници, българската администрация, ръководена от руските войски, е също толкова несъвършена, ако не и повече от тази на турците"[16]. Освен всичко друго новата бюрокрация има и недостатъка да предпочита писмените документи в една страна с шireща се неграмотност, където винаги се е държало на дадената дума. „Струва ни се несправедливо и насилствено за неща, които можем по-добре да обясним устно, да ни карат да даваме писмени декларации и да попълваме много формуляри"[17].

Раздутата администрация поглъща цялата българска интелигенция. Образованието, което до 1877 г. е съсредоточило най-добрите кадри, е напълно пренебрегнато. Гонитбата на чиновнически постове (*службогонство* – думата е популяризирана от една комедия на Иван Вазов) е често срещано явление във всички градове. Привлекателността на твърдата държавна заплата, надеждата за синекурна длъжност и много често тази за обогатяване за сметка на обществената лепта привличат всички, дори съвсем слабограмотните българи. Отначало няма нищо по-лесно от това: Пловдив през 1878 г. е истински „пазар за чиновници"[18]. Но твърде скоро партизанските ежби се намесват и тук.

Старите недостатъци на османската администрация бързо се появяват отново. В Казанлък през 1878 г. „още не се чуваше да се говори за насилие, нито за корупция на властта; ние ги мислехме за безвъзвратно изчезнали заедно с турската администрация и невъзможни при българско управление. Уви, реалността трябваше да ни покаже по-късно обратната страна на медала..."[19]. Ако османското наследство в България може да бъде обвинявано за *бакшишите* и корупцията, възкръснали отново[20] въпреки политиката на високо заплащане, която има за цел да ги избегне, то съвсем не може да му се приписват крайностите в партизанските борби, сопаджиите, наемани от Стамболов, нито изборните измами. Валсът с чиновническите постове според капризите на политическите промени все пак доста напомня за интригите, съпътстващи падането на османските везири. Впрочем пресата е разтревожена за последствията от това[21].

---

[16] A.E., C.P.C., Philippopolis, t. 5. 3.2.1879.
[17] *Марица*, N 16, 19.9.1878.
[18] **Юруков, Д.** Цит. съч., с. 55.
[19] **Казанлък** в миналото и днес. Т. 3, с. 63.
[20] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 294.
[21] *Марица*, N 491, 24.5.1883.

Твърде ориенталският вид на българските канцеларии не убягва на Иречек: „Както винаги, в канцелариите хората не умеят да седят спокойно („Haben kein Sitzfleisch“), а пушат много и непрекъснато спорят. В Източна Румелия дори има кафеджии, назначени в канцелариите, за да варят турско кафе.“ Освен това чиновниците, които за разлика от турските не живеят в самия *конак*, много трудно спазват работното време и закъсняват за работа[22].

Разочарованието от новата администрация не закъснява. „Пет години нашето правителство (източнорумелийското правителство) се занимава главно с устройване на чиновничеството, с организиране на канцелариите и с поддръжката на вътрешния ред“[23]. Горчивата уводна статия на в. „*Марица*“ от юли 1884 г. констатира, че почти нищо не се прави в провинцията, за да се подобри положението и че редките примери за прогрес се дължат на частната инициатива. Тези думи са следствие от едно голямо недоразумение. Практически познаващи само големия хаос в Османската империя и единствено по слухове – реда в западните държави, българите много наивно си представят, че конституцията на една свободна и демократична държава ще разреши от само себе си всички проблеми, и по-специално ще изведе страната от икономическата й изостаналост. На държавата се гледа като на висша сила, от която се очакват решения и резултати. Пълното недоверие, което се проявява дори спрямо уместните реформи на Мидхат паша, се заменя от пасивно очакване на дъжд от блага. Разочарованието е неизбежно.

В общото развитие на България след нейното Освобождение, един факт е рядко подчертаван – постепенната й централизация.

Тенденцията към централизация се забелязва на общинско ниво, найвече в по-големите градовете. Кварталът (*махалата*) на много места е загубил или постепенно загубва етническата си роля след демографската бъркотия[24]. Например във Варна турският, гръцкият, еврейският и арменският квартали остават разделени дълго след 1878 г. Но най-богатите представители на тези общности започват да си строят къщи в квартала на българската буржоазия[25]. В София само евреите и циганите продължават да живеят в отделни квартали. Но *махалата*, разбира се, загубва административните си функции[26]. В Източна Румелия Органическият устав не признава градската общинска администрация и длъжността *мухтар*, наследена от стария ре-

[22] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 296.
[23] *Марица*. N 632, 17.7.1884.
[24] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 76, 77.
[25] **Стоянова,** в сборника **Освобождението** на България и развитието на българската народна култура. С., 1979, с. 149.
[26] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 76, 77.

жим, е премахната[27]. В София въпросът е повдигнат през 1880 г. при правителството на Цанков, което като по-консервативно е склонно да запази *махалата* като най-малка административна единица. Модернистите се противопоставят и се стига до единна градска администрация, която не оставя никаква автономия за националните малцинства в градовете[28].

Същата тенденция към централизация се наблюдава в регионален мащаб, където броят на административните единици намалява:

	България		Източна Румелия
1879 (руско управление)	31		13
май 1880	21		6
юли 1882	14		6
януари 1884	17		6
1886 (съединение)		23	
декември 1889		22	
май 1901		12[29]	

Тази таблица не отчита многобройните малки промени.

Още в първите години управителите на различните окръзи са представители на централната власт, до която се допитват при взимането на важни решения. Впрочем целият чиновнически апарат работи на същия принцип.

Друг израз на ширещия се централизъм е пълното поглъщане на Източна Румелия от институциите на Северна България. Вместо общи избори, след Съединението избори се провеждат само в Румелия, чиито депутати се присъединяват към колегите си в София. Наистина войната от 1885 г. и политическите смутове от 1886 г. значително допринасят за това едностранно сливане, по повод на което някои румелийци горчиво произнасят думата анексия[30].

Именно като състояние на духа трябва да се разбира този криво разбран централизъм, независимо от каквито и да било политически и династически маневри. Той може да се вини за жалките конфликти около македонския въпрос: София като ръководен център срещу София – основната външна опора.

Пукнатината между София и другите провинциални градове се увеличава в продължение на целия изучаван от нас период и най-вече през деветде-

[27] *Марица*, N 359, 360, 361, февруари 1882.

[28] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 159.

[29] **La population en** Bulgarie... с. 25; **Андреев, М.** История на българската буржоазна държава и право 1878 – 1919. С., 1930, с. 183; **Енциклопедия** България. Т. 1, С., 1978, с. 38.

[30] **Юруков, Д.** Цит. съч., с. 91.

сетте години. Такива активни в миналото възрожденски градове като Русе и Пловдив постепенно потъват в провинциализъм.

* * * * *

Османският отпечатък във фискалната област, остава силен през първите десетилетия след Освобождението.

Временното руско управление отказва да извърши пълна реформа в османската данъчна система поради краткия си мандат в България. То се задоволява с някои промени – премахване на унизителния поголовен данък, плащан от *раята*, неподлежаща на военна служба (*bedel-i-askeri*), премахване на данъка върху свинете (*sertchim*) и на владичината, религиозна такса, предназначена за издръжка на екзархийското духовенство, която е заменена от държавна субсидия.

Трудно е да се проследи еволюцията на османските данъци в годините след Освобождението на България, поради честите им промени. Така десятъкът (*youchour*) е обект на 12 закона, правилници и постановления от 1880 до 1912 г., поземленият данък (*vergiya*) – на 13, между 1880 г. и 1910 г. и акцизът върху напитките и другите стоки на – 33, до 1912 г.[31]

Данъците, премахнати от руснаците, се появяват отново в повече или помалко променена форма: *sertchim* е въведен отново в Източна Румелия през 1879 г., а в княжеството през 1882 г. и окончателно е премахнат едва през 1895 г.; в друга форма се среща и *bedel-i-askeri*, прикрит във възможността за откупуване от военна служба, дадена снизходително на мюсюлманите в княжеството (965 000 лева в бюджета за 1889 г.)[32].

Други данъци остават дълго време направо с турските си имена: *беглик* – върху овцете и козите, *емляк* – върху недвижимата собственост, *иджар* – върху наемите или *интизап*, такса върху продажбата на добитък[33]. Но двата данъка, които заедно или поотделно събуждат най-много страсти и са причина за най-бурните вълнения, са поземленият данък (*vergija*) и най-вече десятъкът (*youchour*).

Османският десятък, събиран в натура върху реколтата, е един от основните източници на недоволство на населението. Богати търговци или едри земевладелци изцяло го откупуват за дадено село или околия от османското правителство за определена сума, после сами се заемат да го повишат. За да си върнат разходите, те прибягват до всякакви злоупотреби и събират обикновено повече от 10%. Освен това на селяните е забранено да прибират

[31] **Андреев, М.** Цит. съч., с. 171.

[32] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 285.

[33] Ibid., p. 267-268.

реколтата си преди минаването на бирника, така че ако той закъснее, снопите изгниват на полето.

В Източна Румелия десятъкът е заменен през 1882 г. от кадастрален данък, който предизвиква силното недоволство на спекулантите, откупили големи чифлици от напускащите страната турци, върху които не плащат данъци, докато са пустеещи, и които те възнамеряват да препродадат, когато цената на земята се повиши[34].

В България десятъкът отначало е увеличен и продаден от самата държава с посредничеството на общините, после през 1882 г. е дадена възможност да се плаща в пари. Размерът му се определя върху средната стойност от годините 1879, 1880 и 1881. Това не става без проблеми, защото парите са в слабо обръщение в селската икономика. Освен това трябва да се предотвратят фалшификациите и да се предвидят значителните регионални различия. Ето размерът на данъка за декар в различните окръзи през 1885 г.:

Лом 0,25	Ловеч 0,41	Търново 0,4
Видин 0,34	Плевен 0,53	Севлиево 1,19
Враца 0,41	Свищов 0,56	Русчук 1,32
Трън 0,46	Варна 0,56	Шумен 1,35
Кюстендил 0,49	Рахово 0,74	Разград 1,91[35]
София 0,49	Силистра 0,82	

Дори в пределите на един окръг различията могат да са значителни: така варират цените в страна, чийто национален пазар все още не е унифициран. Пред лицето на недоволството Стамболов връща отново през 1882 г. натуралния десятък, но през 1892 г. опозицията го принуждава да възстанови паричния данък (на базата на годините 1889-1890-1891). През 1894 г. данъкът върху продукцията се трансформира в поземлен, за да се облекчи фискалният натиск върху дребните селяни и да се обложат едрите собственици.

През 1899 г. радослависткото правителство на Иванчев предлага да се върне отново натуралният десятък, за да се увеличи националният бюджет. Проектозаконът е одобрен и приложен през 1900 г., въпреки растящата съпротива на населението. Протестът тръгва от Северна България, зърнопроизводителен район, особено засегнат от тази мярка. През февруари 1900 г. се свикват много селски митинги в Русе, Разград, Шумен, Луковит, Силистра, Провадия и Летница. През март недоволството във Варна и Хасково се изостря, и там са извършени арести, има ранени и дори двама убити. Бунтовете са потушени много жестоко: армията се намесва в селата Красен и Тръс-

[34] A.E., C.P.C., Philippopolis, t. 4, 24.12.1882.

[35] **Heroin, M.** Les impôt directs en Bulgarie depuis l'affranchissement jusqu'en 1922. Paris, 1923, p. 41.

теник (Русенско). В 5 окръга е обявено обсадно положение. Селяните бягат в Румъния, за да избегнат арестите. Вълненията продължават до юни и достигат апогея си с клането в Дуранкулак (близо до румънската граница), където армията напада селяните със саби. Има 90 убити и 300 ранени. Въпреки бурната реакция на общественото мнение, правителството отказва да отстъпи. Иванчев подава оставка едва през февруари 1901 г. Неговият наследник Каравелов предава министрите от предходното правителство на правосъдието и окончателно премахва натуралния десятък през май 1901 г.[36]

С него изчезва една от главните останки от османската данъчна система в България. Всъщност важните фискални промени през годините 1894-95 успяват да създадат една относително стабилна българска система, в която единствено *бегликът* върху дребния добитък продължава да съществува почти без промяна[37].

Нека добавим, че данъчният въпрос е в сърцевината на всички предизборни кампании и е обект на патетични обвинения, както и на демагогски обещания. Един от най-често повтаряните аргументи е: „Ние плащахме по-малко данъци в турско време!"[38]. И която и партия да го твърди, на данъкоплатеца му се иска да вярва...

* * * * *

След пет века произвол българите чувстват голяма жажда за истинска справедливост. Но на първо време положението не позволява още да й се отговори напълно. Всъщност толкова малко българи са имали достъп до османски административни постове, а тези които са проникнали в правосъдния апарат са още по-малко. През 1880 г. в Източна Румелия има само 4 или 5 квалифицирани юристи[39]. И тъй съдебните спорове, повдигнати от суматохата на Руско-турската война и от нейните последици, изискват неотложни решения.

Липсата на юридическа рамка е първата пречка. Привлечени са всички българи с малко по-високо образование, способни да разберат гражданския кодекс. По този начин поетът Иван Вазов става съдия в Берковица (1879-1880 г.). Един мълниеносен напредък е сигурен за всички, които изпълняват функциите си съвестно и се съгласяват да поемат отговорности, надхвърлящи компетентността им. Михаил Маджаров, съдия в Татар Пазарджик, е поканен от директора (министъра) на правосъдието на Източна Румелия, Тодор Кесяков, за член на върховния съд на провинцията с думите: „Зная, че

[36] **Христов, Хр**. Селските вълнения и бунтове 1899-1900. С. 1962, с. 25-66.
[37] **Heroin, M.** Op. cit., p. 55, 116.
[38] *Марица*, N 397, 7.6.1882; **Димитров, Г.** Цит. съч., с. 26 и т. н.
[39] **Маджаров, М.** Източна Румелия.... с. 356.

не сте юрист, но нима аз самият съм? Юристите ще дойдат след десет години, не трябва ли дотогава страната да се управлява?"[40] За да се посрещне нуждата от квалифицирани юристи, румелийското правителство използва чужди специалисти, в по-голямата си част чехи, които да заемат постовете на прокурори. Те са много добре посрещнати поради близостта на езиците и някои се установяват завинаги в страната[41]. Населението остава все още неудовлетворено през 1885 г., защото съдилищата „куцат", а по-голямата част от чиновниците им са „бездарници и хора, които вярват в измислици и в различни предразсъдъци"[42].

Наред с въпроса за персонала, трябва да бъдат изработени самите принципи на новото българско правосъдие. Както в толкова други области на обществения живот, руснаците са тези, които полагат основите по време на краткото си опекунство. През август 1878 г. те обявяват „Временните правила", очертаващи контурите на правосъдието в нова България – реално прилагане на османските закони от времето на реформите, които са вдъхновени от западните законодателства и следователно са напълно приемливи за младата държава, но не са действително прилагани в практиката при стария режим; пълно равенство между всички граждани, пряко и независимо от администрацията, публично правосъдие, право на защита и т.н.[43]

Споровете между мюсюлмани са оставени на кадиите. Това се налага като линия на поведение в страната през целия разглеждан период и представлява по-точно казано остатък от миналото на османското законодателство, в което е залегнал принципът на личен подход. При стария режим мюсюлманските дела се решават от правото на *шериата*, а споровете между немюсюлманите се решават от тяхното обичайно право – за *раята* или от националното им право – за ползващите се от капитулации[44]. Споровете между мюсюлманите и *раята* биват отнасяни до *кадията*, който в повечето случаи ги решава във вреда на последната. И тази двойствена правосъдна система остава в сила в България, с тази разлика, че отсега нататък смесените спорове се отнасят до българския съдия, който на свой ред ги разрешава в полза на своите единоверци... Все пак, най-малкото на първо време, мюсюлманската общност трябва да се отнася до български съдилища за своите вътрешни конфликти, защото голяма част от кадиите са напуснали страната[45].

---

[40] **Маджаров, М.** Спомени..., с. 450.

[41] **Cvetler, J.** Die Taetigkeit der Tschechischen Juristen in Ostrumelien 1880-1885. – In : *Actes du premier congrès d'études balkaniques et du sud-est européennes*. T. 4. Sofia, 1969, p. 665-676.

[42] *Марица*, N 688, 5.2.1885.

[43] **Маджаров, М.** Източна Румелия..., с. 42-43.

[44] **Cvetler, J.** Op. cit., 665-676.

[45] **Андреев, М.** Цит. съч., с. 38.

По принцип османското законодателство остава в сила в България. Това предизвиква проблеми, на първо място, защото никой не го познава[46]. Данаил Юруков, назначен през март 1878 г. в „съдебния съвет" на Татар Пазарджик, описва в спомените си тази епоха: „Нямаше нито закон, нито някаква инструкция що се отнася до нашите задължения или права. Един ден ние попитахме окръжния началник, как трябва да съдим, след като няма никакъв закон? Той ни отговори: „Ще съдите според турския закон, но тъй като не се знае къде може да го намерите, ще съдите по съвест!""[47].

Така една от първите задачи на българските юристи е да преведат на своя език османския граждански закон (*medjele*) (Арнаудов през 1881 г.) и неговото тълкуване „Ключ за действащите османски закони" (Армодиос и Попов през 1884 г.)[48]. Единствено законите, противоречащи на конституцията и на установения нов ред, са незабавно отменени: законите, основаващи се на *шериата*, налагащи религиозна или национална дискриминация, останки от робството и т.н. ... Някои членове от османското гражданско право объркват българските юристи. Като предвиждащите наказанието изпращане на заточение в крепост, което е наказание различно от затвор ...[49]

Гражданският кодекс впрочем служи за параван на политическите маневри. В него се търси оправдание за мерките, имащи за цел приложение към конкретен случай. Така при едноличното управление на Батенберг се прибягва до турския закон за печата, за да се осъди опозиционният вестник „*Независимост*"[50]. И ако Стамболов настоява да използва член 50 от османския наказателен закон, предвиждащ смъртна присъда, то това е единствено защото иска да се отърве от митрополит Климент Браницки, яростен русофил[51].

Едва след дванайсетина години, както предрича Тодор Кесяков, българското правосъдие поема достатъчно квалифицирани юристи, за да предприеме написването на свои собствени закони. Новият наказателен кодекс, изработен през 1888 г., се отхвърля от Народното събрание, което преценява, че наказанията са много леки[52]. През 1890 г. са изработени семейният закон и законът за наследствата. В края на 1892 г. излиза законът за задълженията и договорите. Българският наказателен закон е публикуван в „*Държавен вестник*" през 1896 г. Търговският закон е изработен през 1898 г., а вещното право – едва през 1904 г., защото трябва да се изчака уреждането на вися-

---

[46] **Стоянов, З.** Записки..., с. 781.
[47] **Юруков, Д.** Цит. съч., с. 51.
[48] *Марица*, N 304, 21.7.1881, с.2; N 655, 5.10.1884, с. 3.
[49] Пак там, N 280, 28.4.1881, с. 3.
[50] Пак там, N 289, 29.5.1881, с. 2.
[51] **Константинов, А.** Съчинения. Т. 1, с. 469 (бележка на издателството).
[52] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 279.

щите въпроси с турските чифлици и вакъфските имоти.

Османските закони, обезсилени от новото законодателство, най-често са вдъхновени от западните кодекси. Българските закони, които ги заместват – също. За гражданското право българските юристи си служат най-вече с италианския *Codice civile*, самият той вдъхновен от Наполеоновия кодекс. Търговският закон е зает от Германия, посредством унгарското право. Наказателните закони и процедури се ръководят от руското право и понякога от унгарското[53]. Никой дори и не помисля да вземе предвид българското обичайно право, въпреки многобройните етнографски изследвания.

В края на първото десетилетие на XX век България вече има законодателство, което сама си е избрала. Въпреки това новите закони са доста нестабилни и са обект на чести промени.

С края на османския произвол българите откриват за себе си известен вкус към заплетените процедури. Със сигурност през първите години правосъдието още не е в състояние да го задоволи напълно и не липсват критики. Процедурата е бавна и бюрократична, упрек на който се възразява, че „да се изисква бързина в правораздаването е равнозначно на връщане към това на турския каймакам, който отсичаше всичко като с брадва, за няколко часа или само за няколко минути"[54].

От друга страна, ако квалифицираните магистрати липсват в началото, то българските адвокати са още по-голяма рядкост. „Те бяха не само невежи по правото, но и слаби по култура и по характер. Те бяха едно продължение от адвокатите от турско време: ходатаи пред турските административни власти срещу подкуп [...] Даже турските адвокати стоеха по-горе от българските"[55].

Накрая провинциалните съдии имат понякога по-скоро делова представа за правосъдието. През ноември 1879 г. жителите на село Голямо Конаре[56] се оплакват от съдията си, че „в работата си надминава някогашните турски кадии", т.е. той решава най-често делата с 25 удара с тояга[57]. Обаче след първоначалните трудности българското правосъдие успява криво-ляво да запази своята безпристрастност и престижа си в политическите бури, които разтърсват страната.

---

[53] **Андреев, М.** Цит. съч., с. 116-137.

[54] *Марица*, N 264, 27.2.1881, с. 4.

[55] **Маджаров, М.** Спомени..., с. 455; *Марица*, N 231, 31.10.1881.

[56] Сега гр. Съединение, северозападно от Пловдив.

[57] *Марица*, N 139, 30.11.1879, с. 4; **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 389. 404. 641.

* * * * *

Подобно на османското правителство, българската изпълнителна власт не може да се лиши от това да разполага със средства за налагане на ред. Всичко е въпрос на маниер... Вярно е, че новите български полицаи, чието набиране става безконтролно, на първо време не схващат с какво трябва да се различават от бившите турски *заптиета*. Една заповед на шефа на полицията забранява на обикновените полицаи да носят нагайки „които са символ на грубата сила“[58]. Населението, най-вече по селата, скоро подава жалби срещу привилегиите, които си присвояват, срещу тяхната дързост и злоупотреби[59]. Функциите им в службите все още не са точно определени: „Не можем да разберем какво значи да си караулен в Дирекцията на полицията. По наши сведения, това се свежда до: „Донеси ми вода!“, „Поръчай кафе!“, „Извикай този или онзи!“ и т.н. ...“[60].

Все още не съществува истинска градска полиция. Османският обичай на нощния пазач (*пазвант*), който удря с желязна пръчка по паважа, се запазва до 1882 г. в Русе[61]. Засвидетелстван е в София през 1885 г. и продължава да съществува докъм края на чека в малките провинциални градове като Трявна[62]. В замяна на това задължителното носене на запален фенер при всяко нощно излизане, наложено от стария режим, отпада. И когато общината в Сливен иска да го възстанови, предизвиква общо негодувание у населението[63].

Изглежда, че по времето на Стамболовата диктатура пътниците трябва да се снабдяват с открити листове, което не може да не напомня за старите османски *тескерета*[64].

Българската наказателна система също е пряко наследство от османското минало, въпреки опитите за реформи, направени от руснаците или дължащи се на местна инициатива[65]. Сградите на затворите са най-общо неподходящи и нехигиенични. В много случаи това са същите, от османско време (в Русе, дори през 1899 г.) или пък приспособени за целта: в Берковица – старите турски конюшни, в София – джамия, другаде дервишки *текета* или стари укрепления[66]. Килиите са малки, мрачни, непроветриви и влажни.

---

[58] *Марица*, N 412. 2.11.1882, с. 4.

[59] Пак там, N 139, 30.11.1879, с. 4; N 420, 10.9.1882, с. 3.

[60] Пак там, N 343, 8.12.1881, с. 5.

[61] **Пармаков, С.** Русе вчера и днес. Русе, 1936, с. 25.

[62] **Hugonnet, L.** Op. cit., p. 146; **Казасов, Д.** Някогашните наши градове 1892-1912. С., 1975, с. 18.

[63] *Марица*, N 244. 16.12.1880, с. 6.

[64] **Водовозов, В.** Стефан Стамболов. Пловдив, 1895, с. 2.

[65] **Андреев, М.** Цит. съч., с. 39.

[66] **Goubernatis, A.** La Bulgarie et les Bulgares. Journal de voyage et d'études. Florence, 1899, p. 69, 122; **Басанович, И.** Ломският окръг. – *СбНУНК*, 5, 1891, с. 51; **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 281.

Според османския обичай не се прави никаква разлика във възрастта или в наказателната отговорност на задържаните, събирани в едно помещение. В Русе все пак те са разделени според религията и националността. Почти нищо не се прави за превъзпитанието им или за организирането на работа вътре в затвора[67].

Годините 1878-1900 са период на лутане, в който младата българска държава прави усилия да намери политическия си облик. На фона на смутовете, които я разтърсват, не се наблюдава никакъв последователен план, а серия от ограничени мерки, често противоречиви и бързо сменящи се. Тези вътрешни тласъци все пак се вписват в една генерална линия, която постепенно се утвърждава. Въпреки политическите крамоли, въпреки липсата на една подредена западна идеология и въпреки икономическите трудности, България прави усилие да се сдобие с вътрешен ред по подобие на цивилизованите европейски страни, заличавайки следите на своите османски предшественици.

[67] *Марица*, N 334, 6.11.1881, с. 1; N 572, 14.2.1884, с. 1.

Глава IV
ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО В ИКОНОМИКАТА

Може ли да се говори за османско наследство в икономиката на България? Не е ли страната, напротив, обезнаследена и лишена от динамизъм с освобождаването й? И ако има наследство, не е ли то най-вече в недостатъците, в остарелите структури, в слабостите и немотията?

Без претенции за окончателен отговор на един толкова голям въпрос, тази глава би искала да изтъкне някои моменти от българската икономическа история, свидетелстващи за устойчивостта или израждането на структури, създадени през османския период. Въпреки че се концентрира върху градски явления, изследването ни не може да се лиши от кратко припомняне на еволюцията в земеделието, което през 1900 г. обхваща 75% от населението на страната.

Въпросът за промяната в аграрната структура и преразпределението на земите след 1877-78 г. е обсъден задълбочено от българските историци след 1945 г. (Ж. Натан, Л. Беров, Г. Тодоров и т.н.) под общото название „преврат" или аграрна „революция". Това важно явление принуждава турските собственици да предадат на българските селяни повече от 6 милиона декара обработваема земя между 1877 и 1900 г.[1] В него се различават много периоди. По време на Руско-турската война и в началото на 1878 г. българските селяни заграбват земите, които бягащото мюсюлманско население изоставя. После, с връщането на турските емигранти и руското „Журнално постановление" започва един противоречив период. В повечето случаи българските селяни са принудени да изкупят земите, които са заграбили и поради това задлъжняват. Възползвайки се от положението, градската буржоазия изкупува изцяло и на безценица големи имоти от турските собственици, желаещи да напуснат страната. Няколко години по-късно, когато цената на земята отново се повишава, те ги препродават на парцели. Процесът е изключително динамичен докъм средата на осемдесетте години. За Източна Румелия се преценява, че за 3/5 от земята, преминала от мюсюлмански в християнски ръцете до края на века, това става в годините между 1879 и 1883, срещу само 2/5 – между 1884 и 1900 г.[2]

Сред турското движимо и недвижимо имущество в България *вакъфът* представлява особен случай, чиято съдба трябва да се повери на специална българо-турска комисия съгласно член 12 на Берлинския договор. Той се състои от култови сгради (джамии, *текета*, *тюрбета* и др.) и доходоносни земи, придадени за издръжката им, религиозни училища и библиотеки, кул-

[1] Стопанска история ..., с. 225.
[2] Пак там, с. 225.

тови принадлежности и др. Благотворителните дарения за общо ползване също са част от него: *имарети* (място за раздаване на храна на бедняците), болници, чешми, кладенци, мостове, гробища и др. Накрая *вакъф* са и земи, закупени на името на джамия, чийто ползувател може да притежава само дохода от нея, но не и собствеността, което се урежда с плащането на годишен наем (*idjare*)[3]. Главната дирекция на вакъфа в Константинопол е натоварена с управлението му.

Преминаването на тази институция под управлението на българското правителство не означава единствено разпореждане на българите със значително количество ценни земи, това до голяма степен означава ликвидиране на социалната и финансовата база на мюсюлманската общност в страната. Следователно въпросът е от жизнено значение за нея[4]. Преговорите в смесената вакъфска комисия, която се събира в София в началото на 1880 г., се проточват дълги години. Още нито един историк не се е заел да изясни нейните перипетии. Вакъфският въпрос окончателно се решава едва през 1909 г., когато България е вече независима и урежда общо пасива си към Турция, въпрос, който е свързан също с репарациите от войната на последната към Русия[5].

В края на османското владичество бързо са изоставени някои защитни мерки, които действат векове наред. Така общинските мери в покрайнините на градовете и селата, които позволяват дори най-бедните селяни да отглеждат по малко добитък и са поверени на местните власти, бързо и безскрупулно са унищожени и превърнати в обработваеми земи[6]. Скотовъдството е ощетено, но какво значение има това за българския селянин, ненаситен за земя.

Същото отношение се проявава към горите, при все че мненията на авторите са различни за различните райони. Каниц обвинява турците, че са превърнали в околностите на Варна плодородни земи в полупустинни степи[7]. Стубенраух в изследването си за Делиормана е също строг към тях[8]. В замяна на това българите са склонни да признаят, че „турците убиваха хора, палеха градове и села, но не закачаха горите и не отсякоха нито едно дърво, защото в техния Коран е написано, че всеки турчин, който посегне на гора е срещу Бога и неговото учение [sic!]"[9]. Поетът Иван Вазов е още по-строг към своите съграждани: „Българинът е филоксера за горите – там, където

[3] *Витоша*, N 84, 14.4.1880, с. 3.

[4] A.E., C.P.C., Widdin, t. 1. 2.11.1880.

[5] **Стателова, Е.** Цит. съч., с. 98.

[6] **Jiretchek, K.** Das Fürstenthum.... p. 155.

[7] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 689.

[8] **Stubenrauch, W.** Op. cit., p. 13-15.

[9] **Фетваджиев, М.** Поминъкът на градеца Калофер и мнение за подобрението му в бъдеще. Русе, 1902, с. 21.

удари неговата секира, трева не никне [sic]. Напразно обвиняваме турците за изсичането на нашите гори, точно обратното, там където в мнозинството си населението е турско, областта е останала по-гориста и с по-богата растителност. Безброй плодни дръвчета, от всякакъв вид, които красят нашите дворове и градини са били донесени от Азия от турците; те са ги засадили, присадили и отгледали по нашите земи"[10]. Тези автори говорят за Стара планина и за Софийската област.

Сигурно е, че жаждата за земя, която се изразява с истинска вътрешна колонизация, кара българския селянин, преди всичко орач и само допълнително скотовъдец или овощар, да пренебрегва изискванията на скотовъдството и експлоатацията на горите, в което османците проявяват известен разум. Да добавим все пак, че ако промяната за горите след заминаването на турските им собственици е толкова бърза, то е защото те много често изчисляват богатството си в дървета преди да продадат земята[11].

Нова България е най-вече страна на дребни собственици. Положението им е трудно – страната се отваря към световния пазар в момент на земеделска ценова криза. Новата държава трябва да се справи с големи тежести, да посрещне нуждите на бюрократичния апарат и армията, да осигури модерна инфраструктура на страната и т.н. Основната част на този фискален товар пада върху селяните. Накрая те опасно затъват в дългове – селските лихвари налагат „османски" лихви от 100, дори 150%. През 1901 г. анкета, проведена в 1 200 села установява, че 305 от тях са „напълно разорени от лихварите", 450 – „средно разорени" и 445 – „частично"[12].

С разоряването на много дребни собственици се извършва известна концентрация на земята. Едрите стопанства (чифлици), чийто брой се ограничава още преди 1877 г., силно намаляват след войната. Постепенно се създават нови имения, чиито собственици отсега нататък са българи. Ако в Южна България през 1880 г. се смята, че няма повече от 135 чифлика (стопанства с повече от 300 декара), през 1897 г. са преброени 4 309[13]. Но за разлика от предишните чифлици от османския период, тези едри стопанства са ориентирани към капиталистически тип производство. Все пак селскостопанската механизация навлиза много бавно. През 1900 г. в България се отчита техническо изоставане – само 11,7% от земеделците използват метални плугове. Впрочем архаизмът на земеделската техника не е зестра от Османската империя, а е по-скоро присъщ на целия Средиземноморски басейн.

---

[10] **Вазов, Ив.** Събрани съчинения.... т. 4. с. 315.

[11] *Марица,* N 617. 5.6.1884. с. 4-5.

[12] **Стопанска** история ... с. 225.

[13] Пак там. с. 228.

Изглежда, че няма значителна разлика в земеделските методи на турци и българи – сечивата им често са изработени от едни и същи занаятчии[14]. Анадолският произход на някои технически средства е безспорен, като употребата на *дикаля* (*tribulum*) – шейна обкована с кремък, използвана за вършитба както в централните, така и в източните части на страната[15]. Въпросът за разпространението и взаимните влияния на селскостопанската техника е слабо разработен.

Използването на бивола като домашно животно е в странна връзка с османската зона в Източна Европа. Това яко, издържливо и миролюбиво животно, малко отглеждано за мляко и месо, е чудесно приспособено към влажните равнини и по-специално към оризищата. Броят на биволите в България докъм 1907 г. нараства, после спада за сметка на воловете и най-вече на конете[16].

Всъщност оризът е една от основните култури, донесени в България от османците. Той намира благоприятни условия в Тракийската равнина, най-вече в околностите на Татар Пазарджик. Отглеждането му обаче е непопулярно сред българите заради ангарията, налагана от бейовете, собственици на оризища. През февруари 1879 г. руснаците изтъкват като претекст инфекциозните болести, които се разпространяват от наводнените ниви, и забраняват отглеждането му на Пловдивското правителство, като по този начин косвено принуждават бейовете да напуснат страната. Оризът се консумира главно от турците, но отвреме-навреме също и от българите. Източна Румелия скоро е принудена да внася ориз. В пресата се разгръща широко обсъждане, в което се сблъскват икономически и хигиенни аргументи, защото маларията е вече силно намаляла. Накрая отглеждането на ориз отново се разрешава през 1884 г. ... когато по-голямата част от собствениците турци са емигрирали окончателно[17].

Отглеждането на рози е въведено от османците. Но на него не се гледа по същия начин като на ориза, защото населението, което се занимава с тях, е почти изцяло християнско[18].

---

[14] **Маринов, В.** Принос към изучаването на бита и културата на турското население в североизточна България. – *Известия на етнографския институт и музей*, 2, 1955, с. 15 и следв.

[15] **Kowalsky, T.** Op. cit., p. 8.

[16] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 1, p. 271-271; **Popoff, K.** La Bulgarie économique 1879-1911. études statistiques. Sofia, 1920, p. 248.

[17] *Марица*, N 58, 16.2.1879; N 128, 23.10.1879; N 321, 18.9.1881; N 560, 17.1.1884 и т. н.

[18] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 181; **Казанлък...**, т. 2, с. 282-295.

* * * * *

От политическото си освобождение българите очакват бърз икономически подем в страната. Те разсъждават просто: новият български режим ще създаде ред и справедливост, следователно всеки ще може да се занимава с работата си съвсем спокойно. Вече няма да има разбойничество и злоупотреби, нито задължителни *бакшиши*. Освен това, пресмятат по-образованите, данъците няма вече да се изливат в Константинопол, където се разхищават за луксозни предмети или се поглъщат от изплащането на османския дълг. Когато данъците се използват на място, те ще служат на общото благо и страната ще преодолее изостаналостта си. Обещано й е най-бляскаво бъдеще.

Все пак най-непосредственият резултат от Освобождението е превъщането на България от богата и динамично развиваща се провинция, каквато е в лоното на една империя с площ от около 3 372 500 кв. км и с 28 500 000 население, в едно малко княжество от 62 777 кв. км и с 2 000 000 жители[19]. Българските търговци през XVIII и XIX век успяват да завладеят обширните пазари на империята. Позициите им са здрави в Константинопол, Смирна, Алепо, Александрия и т.н., на пазарите в Босна, както и на тези по Червено море. Подписването на Берлинския договор с един замах на перото превръща тази търговия от вътрешна във външна за империята и издига митническа бариера между българските търговци и традиционните им пазари, като същевременно им отказва привилегиите, с които се ползват западните им конкуренти по силата на капитулациите.

В замяна на това Източна Румелия продължава да е съставна икономическа част на империята. Този факт, заедно с политическата полунезависимост на автономната провинция, е със сигурност основната причина за нейното благополучие и стабилно развитие. След 1885 г. радославистката опозиция дори прави от това важен полемичен аргумент: с преждевременно обявеното през 1885 г. Съединение България се лишава от един икономически Троянски кон в Османската империя, какъвто дори големите европейски сили не притежават. Но в това има и известно преувеличение на силата на прохождащата българска икономика...[20]

Митническата бариера между България и империята е поставена на границата й с Източна Румелия. След Съединението тя се премества на турско-румелийската граница, въпреки че юридически статутът на провинцията не е променен. Великите сили протестират срещу тази едностранна мярка, която обективно премества Северна България в австро-унгарската търговска сфера. Със споразумението от 8 март 1886 г. е постигнат странен компромис. Румелийските стоки за износ в Турция се облагат с мито като всички чужди

---

[19] **Ubicini** *et Pavet de Courteille.* A. État présent de l'Empire Ottoman. Paris. 1876. p. 11, 20.

[20] **Христов, Б.** Радославов и неговата политика. С., 1894, с. 10-11.

стоки. В замяна на това османските стоки се облагат само с 1% в провинцията, но с 8% на север от Стара планина. По този начин граничната линия между България и Източна Румелия продължава да съществува, въпреки политическото обединение[21].

Търговията между България и Османската империя трудно се организира при новите международни норми, уреждащи отношенията между двете държави. Както видяхме по-горе, теоретичната васалност на България създава различни проблеми, които се отразяват върху търговския обмен. Българските търговци са задължени да заменят паспортите си с *тескерета*, валидни за поданиците на империята. Освен това те се подлагат на всякакви административни въртели, които единствен *бакшишът* успява да преодолее. По тези въпроси българският агент в Константинопол далеч не притежава възможностите дори на най-нисшия европейски вице-консул.

Търговията с Османската империя все пак остава от основно значение за България и главно перо в нейния износ.

Износ от България (в %)

	1891	1892	1893	1894	1895
Турция	24,1	28,9	26,8	36,8	29,0
Франция	34,1	26,1	15,6	12,0	16,8
Великобритания	23,6	9,8	18,6	16,9	18,3
Австро-Унгария	4,4	4,2	2,5	3,9	4,1
Германия	1,5	17,4	17,3	16,4	17,3
Русия	0,05	0,05	0,03	0,06	0,09
Обща стойност във фр. франка	71065085	74640354	91463653	72850675	77685546[22]

От какво естество е износът? Традиционно българските земи доставят хранителни продукти (зърно и животни) на османската столица, в чийто хинтерланд се намират. Политическите превратности не могат радикално да променят толкова жизнени връзки със сърцето на империята. През 1895 г. българският износ за Османската империя се състои от:

- зърнени култури и техни производни – 51%;
- живи животни (основно дребен и едър рогат добитък) – 21,5%;
- текстил – 10,8%;
- хранителни продукти от животински произход – 8,8%;
- плодове, зеленчуци, семена, различни растения – 1,8%[23].

---

[21] **Serkis, Ch.** Op. cit., p. 221.
[22] според **Durastel, A.** Op. cit.
[23] **Ibid.**

Любопитно би било да се установи каква част от изхранването на Константинопол се пада на българските продукти, преди и след 1878 г. Едно е сигурно, че по-голямата част от отглеждания добитък по българските земи, в Добруджа, Стара планина, Родопите, а също и в Западна България, е предназначена за столицата или за Мала Азия. В края на лятото Варна се превръща в огромна кланица, където се приготвя изсушено на слънцето месо – *пастърма*. Горна Оряховица изнася с цели кервани лой към Азия. Но най-голямото зрелище със сигурност е преминаването на стадата, които българските *джелепи* откарват през Тракия преди празника *курбан-байрам*[24]. През 1883 г. Източна Румелия предоставя по този начин на османската столица 200 000 овце на стойност 3 000 000 франка[25].

Износът на текстил, разбира се придобива голямо значение за България. Всъщност той е практически единствената манифактурна стока, изнасяна от страната. Османската империя през XIX в. се е научила да си доставя вълнени платове (*аба и шаяк*) от българските занаятчии от районите на Котел, Сливен, Пловдив, Ахъ Челеби и т.н. Военните доставки представляват огромни сделки след въвеждането на редовна армия. Текстилната фабрика в Сливен, открита през 1835 г. (най-старата на Балканския полуостров), работи изключително за османската армия. Обаче след 1878 г. българският текстил е обложен с 8% мито на турската граница. Освен това е загубен значителният пазар в Босна и Херцеговина. Там австрийците налагат през 1883 г. 100% мито за българските тъкани[26]. Най-накрая, българските занаятчии, въпреки спартанския си начин на живот много трудно издържат на конкуренцията на английския, френския, австрийския или немския текстил.

Османската империя, разбира се, остава за България доставчик, който не е за пренебрегване, въпреки че относителният й дял във вноса спада.

Внос в България (в %)

	1886	1889	1892	1895
Турция	17,4	13,4	13,2	12,8
Франция	5,9	4,7	4,1	4,3
Великобритания	28,4	29,0	23,2	22,1
Австро-Унгария	26,5	30,9	36,3	31,5
Германия	3,3	5,4	10,7	12,4
Русия	5,6	6,2	4,0	5,0[27]

[24] **Меджидиев, А.** История на град Ст. Димитров..., с. 341; **Каниц, Ф.** Цит. съч., т. 3, с. 203; **Цонев, З.** История на Горна Оряховица... с. 57.

[25] A.E., C.C.C., Philippopolis, 1883, f. 265.

[26] **Wihelmy, H.** Op. cit. t. 2, p. 10.

[27] според **Durastel, A.** Op. cit. и **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 224.

През 1895 г. основните стоки, внасяни от Турция, са следните:

- текстил – 20,2%;
- олио, мазнини, восък – 19,9%;
- кожи – 9,3%;
- колониални стоки – 9,2%;
- хранителни продукти от животински произход – 7,4%;
- консерви – 4,4%;
- напитки – 4,3%;
- плодове, зеленчуци, семена – 3,5%[28].

Все пак трябва да се отчете, че голяма част от вноса се състои от западни стоки, доставени чрез османските пристанища поради изгодни митнически тарифи. Това обяснява прогресивното намаляване на османския внос след 1888 г., когато България пряко се свързва с Централна Европа чрез железопътна линия.

Истинските османски стоки, традиционно внасяни в България, са сол, зехтин и памук[29]. Балансът на българо-османската търговия е в много голяма степен активен за първата. През 1895 г. османският внос не превишава 2/5 от износа към империята.

Вътрешната търговия на България също е засегната от Освобождението. Тя трябва да се преструктурира в по-тесните рамки на новите граници. Системата от областни и районни панаири бързо запада с развитието на железопътната мрежа. Известният Узунджовски панаир (на изток от Пловдив), който е основен за Румелия, е закрит през 1875 г., две години след откриването на линията Константинопол-Белово. Този в Ески Джумая успява да се задържи след Освобождението, но връзката София-Варна през 1900 г. му нанася смъртен удар[30]. Докъм 1890 г. продължават да съществуват 32 местни панаира, но скоро загубват своя занаятчийски характер и стават изключително животински панаири. През 1892 г. се провежда първият международен панаир-изложба в Пловдив, ориентиран отсега нататък към голямата търговия[31].

Скоро някои градове се проявяват или се утвърждават като търговски центрове на страната – София, Русе, Варна, Пловдив, Бургас, Плевен, Стара Загора, Свищов, Габрово, и т.н. В планинските райони и в Предбалкана западат голям брой някога процъфтяващи градове и техните занаятчии: Котел, Елена, Трявна, Троян, Панагюрище, Копривщица, Калофер, Сопот, Самоков и др.

[28] **Durastel, A.** Op. cit.

[29] **Стопанска** история..., с. 247-248.

[30] **Аладжов, И.** По дирята на вековете. Търговище. 1886, с. 25.

[31] **Стопанска** история..., с. 245.

* * * * *

Освобождението на България всъщност ускорява упадъка на националното й занаятчийство. То достига апогея си през Кримската война. През 1876 г., преди смутовете да разтърсят страната за повече от две години, неговата активност вече е доста спаднала. Освобождението до голяма степен го лишава от пазарите му в империята. Съединението от 1885 г., едновременно с разширяването на вътрешния пазар, разорява румелийския занаятчия, който е оставен на доизживяване. Външната конкуренция се изостря. Трайното изселване на значителна част от мюсюлманското население лишават пазара от значителен брой потребители.

В действителност турците имат много по-малко домашно производство от българите и си доставят повечето стоки от пазара: платове, сапун, дървени предмети[32] и т.н. Заминаването им допринася чувствително за упадъка на панаирите. Освен това, бидейки с по-консервативен вкус от българите, които лесно се увличат от западните новости, те поддържат живи известен брой занаяти, произвеждащи предмети на лукса. Така бързо изчезват занаяти като *сърмаджия* и *чохаджия*, везач на дрехи или *саяджия*, везач на чехли, които украсяват дрехите с плътни апликации от злато и сърма[33].

Но влиянието на Ориента е чувствително и върху други занаяти, често практикувани от българи, като *бакърджийство*, златарство, килимарство, също както и мелничарство, коларство или тъкането на козяци[34].

В замяна на това, освобождението на страната унищожава професиите, запазени за мюсюлмани. Първият и най-изключителен измежду тези „турски занаяти", защото българите почти нямат достъп до него допреди 1879 г., по изключение може би само като чираци, е този на *табакчията*. Противно на обичая в повечето мюсюлмански страни, той се смята за *„агаларски занаят"*, чийто *еснаф* е на особена почит. Народното предание казва, че тази чест се дължи на факта, че пророкът Мохамед е бил по професия *табакчия*[35]. Други занаяти, които преди 1878 г. във всички градове със смесено население са запазени за мюсюлмани, са *сарач* и *цървулджия*, традиционните сарач, седлар и опинчар наведнъж (което се противопоставя на българския *кондурджия* – европейския обущар); *кафеджия*, да не се бърка с

---

[32] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 221-222.

[33] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 360.

[34] **Primovski, A.** Quelques traits communs de la chaudronnerie dans les pays balkaniques. – In : *Actes du premier congrès des études balkaniques.* t. 7. p. 549-557; **Вакарелски, Хр.** Етнография..., с. 308, 338.

[35] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 179; **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 11 ; **Севлиево** и Севлиевският край.

българския *кръчмар*, който сервира най-вече алкохолни напитки, *тюфекчия* – оръжеен майстор, *халваджия* – продавач на халва, вид нуга, *берберин* – бръснар, и са почти изключително турски. Занаятът на *калайджията*, упражняван от циганите – мюсюлмани, е презиран. Мюсюлманите могат, разбира се, да бъдат месари, мелничари, продавачи на тютюн или сапун, часовникари, налбанти и др., но тези занаяти също се практикуват и от българи[36]. В Татар Пазарджик през 1870 г. турците упражняват 14 различни занаята, някои от които съвпадат с част от 24-те на българите[37].

Занаятът *файтонджия* заслужава специално да се отбележи. При стария режим, пътниците предпочитат турските файтонджии, при които могат да се надяват на известна защита от разбойници и чиято честност, след като веднъж е направен пазарлъка, е пословична. Наблюдава се странна мимикрия при българските файтонджии – те говорят на конете си, ругаят и пеят на турски, обличат се и се хранята като турци и тази мода не изчезва веднага след Освобождението, а продължава да съществува дълги години[38].

Но изчезването на известен брой конкуренти и развитието на някои нови професии не е достатъчно, за да стимулира едно производство в пълен упадък. Все пак някои занаяти като златарството, столарството, кожухарството, зидарство, тенекеджийство и др., които не страдат много от индустриалната конкуренция, продължават да процъфтяват и след 1878 г.

Традиционните професионални организации – *еснафите*, разбира се изгубват значението си. Извън чисто икономическите причини, западането на *еснафите* се дължи и на това, че те са твърде интегрирани в османското общество, за да го надживеят. Много често *еснафите* са представяни като стопанско-политически организации на българската общност. Това означава да не се държи сметка за мюсюлманските *еснафи* в България, които за жалост все още не са проучени[39]. Тъй като практически цялата еснафска терминология е турска и освен това съществуват смесени християнско-мюсюлмански *еснафи*, можем да се запитаме, дали не става въпрос за една чисто османска институция. Това впрочем не изключва българите да са използвали еснафа като един от лостовете за своето национално възраждане. Еснафът, дори да е участвал активно в религиозния живот, както мюсюлманския, така и християнския, когато бива смесен, представлява рядък пример за надконфесионална справедливост в Османската империя. „За него (султана) има мюсюлмани и християни там, където няма еснаф. От момен-

---

[36] **Илков, Д.** Принос към историята на град Стара Загора. Пловдив. 1902, с. 97-150; **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 15.

[37] **Захариев, Ст.** Географско-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. С., 1973, с. 20.

[38] **Ганчев, Д.** Спомени..., с. 77-78.

[39] **Kowalsky, T.** Op. cit., p. 10.

та в който става въпрос за еснаф, всички стават равни в неговите сияйни очи....“[40] Накрая, той дава на своите представители авторитет, признаван от цялото османско население. „Някога, когато се кажеше еснафски човек, на турски *еснаф-адам*, турци и българи разбираха солиден, важен, уважаван човек, който заслужава пълно доверие. Много пъти названието *еснаф-адам* спасява своите носители от турските посегателства“[41].

Лишен от социалната рамка, която го поддържа и подкопан изоснови от промяната на икономическите отношения, българският занаятчия бързо запада. И скоро „еснафски човек“ става синоним на дребнава дюкянджийска психика[42].

Опитите на правителството да подкрепи професионалните организации нямат никакъв успех. Един закон, гласуван през 1897 г., има за цел да прегрупира занаятчийските организации и да стимулира професионалното образование. Обаче връщането към някогашните корпорации все пак е невъзможно и законът е отменен през 1899 г. Други два опита – през 1903 и през 1910 г. имат същата съдба[43].

Основната причина за упадъка на българското занаятчийство не се корени в самата страна, а още веднъж – в „османското“ наследство, наложено на България от Берлинския договор. Така член 8 постановява, че всички договори, сключени от Портата, остават в сила в княжеството. В частност на България се налага една смехотворна митническа тарифа от 8% за европейските стоки. Освен това тази такса не се изчислява върху пазарната цена, а върху „цена по споразумение“ и достига много често само 4 – 6% от истинската стойност на внесената стока[44]. Може да се каже, че България е оставена с вързани ръце и крака пред европейските промишлени стоки и на първо място пред австроунгарските.

Едва след 1889-91 г., когато договорите от 1861-2 г. с Турция вече изтичат, България договаря нови условия от свое име. От 1889 до 1891 г. серия договори с Великобритания, Германия, Швейцария, Франция, Италия, Белгия и Австро-Унгария повишават митническите тарифи от 8 на 10,5%. През годините 1896-97 нови търговски договори ги увеличават до 14%. Старият режим остава в сила само за Османската империя[45].

Този късен и вял протекционизъм съвсем не може да спаси българския занаятчия от упадък. Не повече от мерките, целящи известна автархия. След 1889 г. е решено българската армия да се снабдява изключително с нацио-

---

[40] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 377.
[41] Пак там, с. 386.
[42] **Юруков, Д.** Цит. съч., с. 128.
[43] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 177.
[44] **Стопанска** история..., с. 240.
[45] Пак там, с. 240-241.

нални тъкани. През 1897 г. Народното събрание гласува закон, задължаващ всички чиновници в страната да носят само произведени в България дрехи и обувки. Тази мярка няма практически резултат, защото няма и възможност за контрол[46].

Като илюстрация на явлението упадък на българското занаятчийство, ето числените данни за Казанлък, град от средна величина, за годините 1877-1912 г. Занаятите са групирани в три категории: напълно западнали, развиващи се, но само благодарение на много скромните изисквания на занаятчиите, и накрая онези, които успяват да се модернизират[47].

	към 1877 (преди войната)		1879-1885 румелийски период		1892 първи Пловдивски панаир		1903-1904		1910-1911	
	бр на дюкяните и работилниците	бр на наетите работници (обикновено без собственика)	бр на дюкяните и работилниците	бр. на наетите работници	бр на дюкяните и работилниците	бр на наетите работници	бр на дюкяните и работилниците	бр на наетите работници	бр на дюкяните и работилниците	бр на наетите работници
мутафчийство	5	80	5	8	3	6[1]	3	4[1]	2	3[1]
сапунарство и свещарство	20	60	5	10	5	5	5	4	4	2
халачество	27	80[1]	7	15[1]	4	4[1]	4	4[1]	4	4[1]
грънчарство	20	80	16	48	10	20	10	10	9	3
абаджийство	80	200[2]	12	85	8	16	7	7	5	4
ножарство	20	40	2	4	2	4	2	4	2	2
златарство	17	20[1]	18	18[1]	6	6[1]	6	6[1]	3	3[1]
бояджийство	18	между 36 и 54	12	12	8	8	5	5	3	3
папукчийство	50	150[2]	20	60[2]	15	30[2]	4	8[2]	2	4[2]
кожухарство	27	80	23	55	19	40	17	30	21	18
калайджийство	11	80	11	30	11	25	6	10	2	-
коларство	2	8	7	20	14	35	20	40	8	28
мелничарство	1	1	4	4[2]	6	6[2]	7	21[2]	7	28[2]
железарство	6	6[2]	5	5[2]	7	7[2]	7	7	7[2]	14[2]
обущарство	30	30[2]	60	120[2]	40	120[2]	60	180[2]	37	111[2]
шивачество	3	между 3 и 6	7	14[2]	12	24[2]	27	81[2]	20	60[2]
гайтанджийство	32	35	14	20	?	?	13	12	6	5
медникарство	8	50	8	50	6	30	4	8	5	8
кожарство	25	125[2]	6	18[2]	6	12[2]	8	32[2]	7	21[2]

[1] = цифрата включва майсторите
[2] = приблизителна цифра

[46] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2. p. 311-322.
[47] **Казанлък**..., т. 1. с. 311-322.

Що се отнася до същинската индустрия, османското наследство се свежда до много малко неща. Старите докапиталистически форми бързо изчезват – металугрията от средновековен тип в Самоков минава от 25 пещи през 1877, на 4 – през 1888 и 2 – през 1898 г.[48] Развитието на модерна българска промишленост значително се затруднява от наложените с Берлинския договор международни условия. През 1900 г. в българската индустрия е заето 0,18% от населението и тя задоволява между 13 и 14% от местните нужди[49].

Нека проследим накрая известната „преориентация“ на някои сектори. Например след 1895 г. и най-вече – след 1901 г. производството на килими постига определен подем в Средна гора. Но там се прилагат персийски модели и техники, а не традиционните местни[50].

Точно към това време немските търговци стимулират отглеждането и преработката на ориенталски тютюн в България, който дотогава се произвежда само за задоволяване на местната консумация. Средната продукция от 2 079 тона между 1890 и 1899 г. става 4 202 т. през периода 1900-1909 г. Цялата терминология в тютюнопроизводството е турска[51].

* * * * *

Османското наследство в комуникациите има определено значение за икономическото развитие на България.

Пътната мрежа в България през 1879 г. се състои от 2 100 км, или 1 300 в княжеството и 800 в Източна Румелия. Тази разлика произтича от значителната дейност, развита от Мидхат паша в Дунавския вилает по време на четиригодишното му управление. Все пак липсата на поддръжка значително обезценява неговото усилие в областта на инфраструктурата. Новото българско управление, въпреки големите си амбиции, не постига големи резултати поради липса на компетентна администрация на мостовете и шосетата – и най-вече по липса на средства. През 1887 г. пътната мрежа се простира върху 3 367 км, от които 1 167 са в добро състояние, 670 – в задоволително и 1 530 – в лошо състояние. От 5 176 моста и виадукта, 2 026 са дървени, 2 973 – каменни и 177 – метални. От 1889 г. основното усилие на българското правителство се насочва към железопътната мрежа, а пътната е пренебрегната. През 1890 г. в Ломска и Видинска околия има само един голям път София-Берковица-Лом, който е в задоволително състояние и е снабден с мос-

---

[48] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 9.

[49] **Сторанска** история..., с. 242.

[50] **Стоянов, М.** Град Пирдоп, в миналото и сега. С., 1941, с. 240; **Персийски, Б.** Килимарската индустрия в България. Шумен, 1907, с. 1-32.

[51] **Ориенталският** тютюн в България. С., 1974, с. 72; **Notizen** aus der Geschichte der orientalischen Tabakkulture und des Tabakhandels. Sofia, 1933, p. 1-27.

тове над реките[52]. През 1888 г., когато р. Дунав замръзва, големите дунавски градове Видин, Свищов, Тутракан и Силистра се оказват откъснати от вътрешността на страната поради липса на пътища[53].

Обаче българите показват енергичност, която контрастира с османската инертност, както става ясно от тази служебна бележка, изпратена от султанската дворцова канцеларията до Великото везирство през декември 1890 г.: „...Както ще видите, ако благоволите да прочетете протокола, ако работата по строежите на пътищата и съобщенията към границите на България и Източна Румелия – за извършването на които отдавна има височайша заповед, – продължава както досега, те щели да бъдат готови едва след 26 години, когато българите в късо време построили толкова пътища, че не може да не се учудваме. Това обстоятелство наскърби извънредно много негово Величество Султана и той заповяда да се вземат мерки казаните пътища да бъдат окончателно готови до идната пролет"[54].

В България пътният превоз продължава да се извършва с примитивни и неудобни каруци и талиги. Превозът с камилски кервани, въпреки че е документиран през османското владичество, изчезва заедно с него. Вече към края на 1880 г. керванът е станал такава забележителност, че предизвиква стичане на тълпи в Източна Румелия[55]. Без съмнение последният керван преминал Стара планина е този, който превозва товар с богати на танин жълъди от Дедеагач до Габрово през 1890-91 г.[56] Последните камили, идващи от Македония, преминават през Дупница в 1907 г.[57] Последните животни в страната са реквизирани от българската армия в началото на Втората световна война...

Железопътният транспорт обаче е много важен за българската икономика. Наследеното през 1878 г. положение е по-скоро неблагоприятно за развитието на страната. Тогава княжеството разполага само с една ж. п. линия, Русе-Варна (223 км), собственост на английска компания. Тя става българска собственост едва през август 1888 г. срещу сумата от 44 500 000 франка, огромна сума за една много лошо построена и лишена от икономически интерес за страната линия. Всъщност тя е замислена не за вътрешния трафик, а да скъси връзката между Централна Европа и Константинопол. И тъй, точно през 1888 г. тази връзка престава да се извършва по р. Дунав[58].

---

[52] **Арап-Наков Станчев**, Хр. История на строежите и съобщенията в България от Освобождението до края на 1939 г. С., 1948, с. 11 и следв.

[53] **Васильов, Т.** Бележки върху вътрешното състояние на България през 1888 г. – *ПСП*, 1889, с. 583.

[54] **Документи** за българската история. Т. 4. С., 1942, с. 119.

[55] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 39.

[56] **Примовски, А.** Камиларството в Беломорска Тракия.

[57] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 438.

[58] **Стателова, Е.** Цит. съч., с. 40-90.

Другата линия, наследена от османското владичество се намира в Източна Румелия. Тя свързва Константинопол с Белово (на около 30 км на запад от Татар Пазарджик), без да достига през София до сръбските железопътни линии, свършващи при Ниш. Тя е снабдена с едно отклонение на османска територия, свързващо я с пристанището в Дедеагач (Александруполис) на Егейско море. Триста и осем километра от тази недовършена линия, с обща дължина 815 км, се падат на Източна Румелия. Те остават собственост на „Компанията на източните железници" от виенската финансова група на барон Хирш. Географското местоположение на пътя е изцяло ориентирано към османските пазари Константинопол или Дедеагач и позволява да се изнася продукцията от Тракия[59].

Първото железопътно строителство, предприето от България, е връзката между Цариброд, на сръбската граница и Вакарел, на границата с Румелия, която минава през София и е наложена от Берлинския договор. По-горе видяхме, че България прави напразни опити да наложи трасето София-Кюстендил-Скопие-Ниш, което е благоприятно за интересите й в Македония, докато директното трасе през София и Пирот дава лесен достъп за европейския износ в страната, лишена от митническа защита. Строителството на отрязъка Белово-Вакарел (46 км) на румелийска територия зависи от османското правителство, което го поверява на компанията „Виталис", а не на „Източните железници". Това принуждава всеки пътник, който желае да отиде от София до Пловдив, последователно да купува три билета, защото пътува с три различни компании. Ето защо, малко след официалното откриване на линията през 1888 г., Стамболов гони насила чиновниците на компания „Виталис" и ги заменя с тези на Българските държавни железници, които се удължават с отрязък от 160 км[60]. В замяна на това, „Компанията на източните железници" продължава да експлоатира своите 308 км линии на българска територия до 1908 г.

Така, след като изпълнява международните си задължения, България вече може да развие железопътна мрежа според истинските си нужди. През 1890 г. е построена линията Ямбол-Бургас (109 км), която най-накрая осигурява връзка между Черно море и вътрешността на Тракийската равнина. През 1893 г. София е свързана с Перник и неговия въглищен басейн (25 км, продължена през 1895 г. с 15 км до Радомир).

Разклонения на линията Русе-Варна я правят по-полезна на страната: Шумен-Каспичан, 23 км, през 1895 г. и Девня-Гебедже (Белослав), 9 км, през 1898 г. Северна България е свързана със столицата с линиите София-Роман, 109 км, през 1896 г.; после Роман-Плевен-Шумен, с разклонението

---

[59] **Lory, B.** Roumélie Orientale.... p. 39-40.

[60] **Пашев, В.** Цит. съч., с. 398.

Ясен-Сомовит (на р. Дунав), или 360 км, през 1899 г. Накрая през 1900 г. Русе е свързан с Търново (130 км)[61].

Финансовото усилие, направено за тези строителни работи, е значително. През периода 1886-1900 г. строителството и поддръжката на железопътните линии представлява 23,5% от всички държавни разходи (срещу 27,6% за Министерството на войната)[62].

Българите съвсем нямат влечение към морето. Ето защо мореплаването е прехрана за чужди компании, както по р. Дунав, така и в Черно море. Първата българска мореплавателна компания се създава през 1894 г. Морските връзки с Османската империя се поддържат най-вече от европейски компании.

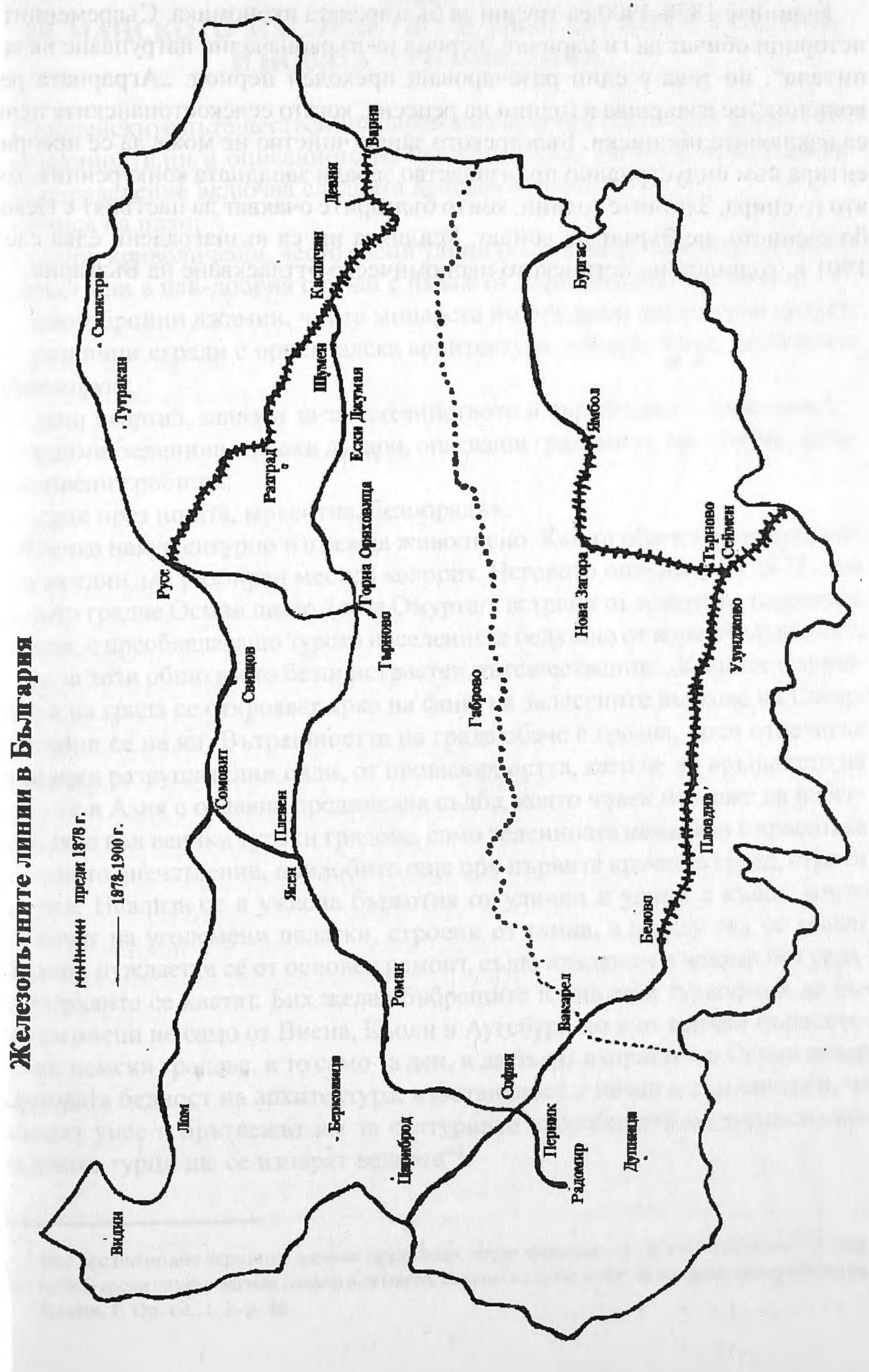
съдове под флаг	1887	1900	
	брой	брой	тонаж
български	10	177	152519
австро-унгарски	2564	5828	1476165
британски	39	84	105265
гръцки	211	381	110705
румънски	195	420	55238
руски	366	1390	310934
османски	988	865	58639[63].

Строителни работи по уреждането на варненското и бургаското пристанища са предприети след 1890 г.

Накрая България наследява една задоволителна телеграфна мрежа, изградена по време на османското владичество със стратегическа цел, която тя постепенно развива: 1879 г. – 1 630 км линии, 1887 г. – 3 557 км, 1900 г. – 5 180 км[64].

За сметка на това османската пощенска система е по-скоро немощна. България, която се присъединява към Пощенския съюз през 1881 г., прави усилие да развие собствени и да се освободи от чуждите пощи. Всъщност известно е, че въпреки членството на Турция в Пощенския съюз, някои европейски сили поддържат в нея национални пощенски станции, което особено унижава османското правителство. През 1878 г. австрийските пощи имат много станции на територията на България: София, Видин, Русе, Варна. Първите две са закрити през 1880 г., а другите две – в резултат на българо-турската пощенска конвенция от 10 април 1884 г.[65]

[61] **Натан, Ж.** Стопанска история на България. С., 1957, с. 283; **Durastel, A.** Op. cit., p. 578, 630.
[62] **Стопанска** история..., с. 253.
[63] **Попов, К.** Цит. съч., с. 425-429.
[64] Пак там, с. 435-438; **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 233.
[65] **Стателова, Е.** Цит. съч., с. 104-105.

Железопътните линии в България
преди 1878 г.
1878-1900 г.
Видин
Лом
Берковица
Цариброд
Перник
Радомир
Дупница
София
Вакарел
Роман
Белово
Пловдив
Ясен
Плевен
Сомовит
Свищов
Търново
Габрово
Горна Оряховица
Русе
Разград
Ески Джумая
Шумен
Тутракан
Силистра
Каспичан
Девня
Варна
Бургас
Ямбол
Нова Загора
Търново Сеймен
Узунджово

Годините 1878-1900 са трудни за българската икономика. Съвременните историци обичат да ги наричат „период на първоначално натрупване на капитала", но това е един разочароващ преходен период. „Аграрната революция" се извършва в години на рецесия, когато селскостопанските цени са изключително ниски. Българското занаятчийство не може да се преориентира към индустриално производство заради западната конкуренция, която го спира. Златните години, които българите очакват да настъпят с Освобождението, не бързат да дойдат. Усилията им са възнаградени едва след 1901 г., годината на истинското икономическо оттласкване на България.

Глава V
ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ И НОВАТА УРБАНИСТИКА

Европейските пътешественици, преминаващи през България преди 1877 г., са единодушни в описанието на градовете като типично ориенталски. Това определение включва следната действителност:

- липса на план;
- тесни, криволичещи, често слепи улици (*кьор сокак*), покрити с утъпкана пръст или в най-добрия случай с паваж от едри камъни (*калдъръм*);
- многобройни джамии, чиито минарета им придават характерен силует;
- различни сгради с ориенталска архитектура: *конаци*, бани, *безистени*, *кервансараи*;
- един квартал, запазен за занаятчийството и търговията – *чаршията*[1];
- чешми, зеленина, високи дувари, опасващи градините, просторни, полуизоставени гробища;
- мрак през нощта, мръсотия, безпорядък.

Всичко накуп сигурно изглежда живописно. Каниц обаче ни предупреждава за един зле разбиран местен колорит. Неговото описание от 1872 г. на малкото градче Осман пазар, (сега Омуртаг) встрани от големите търговски пътища, с преобладаващо турско население, е белязано от коравосърдечност, рядка за този общо взето безпристрастен пътешественик: „Къщите и минаретата на града се открояват ярко на фона на залесените върхове на Сакар, издигащи се на юг. Вътрешността на града обаче е грозна, носи отпечатък от всички разрушителни сили, от провизорността, като че ли връщането на турците в Азия е отдавна предписана съдба, която човек не може да избегне. Както във всички турски градове, само зеленината намалява с красотата си лошото впечатление, придобито още при първите крачки в града, строен без ред. Навлиза се в ужасна бъркотия от улички и улици с къщи, които приличат на уголемени палатки, строени от глина, а между тях се явяват джамии, нуждаещи се от основен ремонт, също кладенци и чешми без украса. Оградите се клатят. Бих желал бъбрещите и пишещи туркофили да бъдат изгонени не само от Виена, Кьолн и Аугсбург, но и от всички първостепенни немски градове, и то само за ден, и да бъдат изпратени в Осман пазар с неговата бедност на архитектура, изостаналост и печал и съм сигурен, че техният унес и брътвежът им за културните способности на туранско-номадските турци ще се изпарят веднага“[2].

---

[1] Ние предпочитаме терминът *чаршия* пред базар, често използван от пътешествениците. В същност на български пазар означава панаир или място, където селяните идват да продават продукцията си.

[2] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 46.

Без да се отдаваме на толкова мрачен песимизъм, сигурно е, че на българските градове от XIX век трябва да се гледа без особена романтика. Нагиздените гредове-музеи, които могат да се посетят в наши дни, не трябва да създават илюзии. Впрочем усилието за обновяване започва още преди 1878 г. в някои български градове, основно в Дунавския вилает и под строгия надзор на Мидхат паша. Така през 60-те години той поправя основните улици и урежда пристанището на „своята столица" Русчук (Русе), както и тези в Свищов. В София прокарва 5 големи лъча, водещи към центъра на града[3].

Но това са само скромни благоустройства, които Каниц си позволява да иронизира: „...Рахова[4] носи, както Никопол, печата на един истински ориенталски град, едва докоснат от европейското присъствие. Мъчно може да се повярва, че от 40 години параходи го свързват със Запада, толкова незначителен изглежда прогресът му за европееца. Туземецът се хвали все пак с колосални промени, в сравнение с миналото. На какво ли е приличал той на времето?"[5].

* * * * *

Българите, които са пътували извън провинцията, си дават ясна сметка за степента на изостаналост на техните градове. Пак на руските окупационни войски се пада да се заемат с първите работи по благоустройството и реформирането. Спонтанното и анархистично разрушаване на много изоставени турски къщи създава добра първоначална база за започване на работите. Единствено къщите, които българите са обсебили или руските войници са реквизирали, се запазват. Останалите бързо са разрушени, както от желание да мъстят и да направят невъзможно всяко връщане на предишните господари, така и от липса на горива през зимата на 1877-78 г. Така е в много градове[6]. В София за кратко време 870 турски къщи (за един град с около 20000 жители) са напълно разрушени. „Скоро някога многолюдните южни квартали на града ще се превърнат в полета от руини"[7]. Но е вярно и това, че единствено София е обект на такава политика на тотално разчистване.

---

[3] **Попов, Н.** Описание на Русчук за времето от 1860 до 1879 г. Русчук, 1928, с. 16; **Ганчев, С.** Свищов. Принос към историята му. Свищов, 1929, с. 33; **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 121.

[4] Сега Оряхово на р. Дунав.

[5] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 240.

[6] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 277; **Събчев, Н.** Цит. съч., с. 9, 278; **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 9; A.E., C.P.C., Bourgas, 15.2.1879.

[7] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 117.

Необходимостта да се променят плановете на градовете, да се прокарат в тях широки и прави улици, обслужващи административния и търговския център, се чувства с голяма острота. Дадени са няколко директиви на национално равнище и скоро се появяват регулационни планове. Обикновено те са дело на любители, често учители, но също и на чуждестранни инженери, най-вече чехи и поляци. От 1878 до 1885 г. почти половината български градове се снабдяват с регулационни планове: 26 в княжеството и 10 в Източна Румелия:

1878 – Стара Загора, София, Силистра;

1879 – Варна, Кюстендил, Хаджиоглу Пазарджик*;

1880 – Русе, Търново, Свищов, Нова Загора, Бургас, Горна Оряховица, Самоков, Провадия;

1881 – Казанлък, Видин, Враца, Севлиево, Харманли, Ески Джумая*, Осман пазар*;

1882 – Хасково, Плевен, Габрово, Дупница, Разград, Карнобат, Айтос, Балчик;

1883 – Ловеч, Радомир;

1884 – Шумен, Станимака*[8], Попово;

1885 – Лом[9].

Тези административни решения не трябва да създават илюзии. Те остават най-често в сферата на намеренията или пък се реализират съвсем частично. Кметствата не разполагат с достатъчно финансови средства за амбициозните си планове. Частните интереси предизвикват постоянна съпротива, а и твърде политическите поврати пречат да се предприемат последователни мерки.

Затова общият вид на българските градове остава непроменен до края на века, а на много места дори до 1912 г. Такъв е случаят със Севлиево, Ески Джумая, Кюстендил, Дупница, Татар Пазарджик, Ямбол, Хасково и др.[10] Обикновено се задоволяват със запазване на стария план, разширявайки единствено главните улици (Търново, Станимака, Берковица)[11], или официалните нормативи се прилагат само в новите квартали, както в Пловдив, Бургас и Варна[12].

---

[8] * В наши дни съответно: Добрич, Търговище, Омуртаг и Асеновград.

[9] **Аврамов, Ив.** Планирането на населените места в България от Освобождението до 9 септември 1944 г. – *Известия на института по благоустройство и архитектура,* N 10-11, 1957, с. 405.

[10] **Ганев, Н.** Страници от историята на гр. Севлиево. Търново, 1925, с. 8; **Кърпачев, Й.** Търговище. Плевен, 1971, с. 110 **Халаджов, И.** Цит. съч., с. 10; **Захариев, Й.** Кюстендил. Кюстендил, 1938, с. 80; **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 10; **Батаклиев, Ив.** Цит. съч., с. 310; **История** на град Ямбол. С., 1976, с. 207-209.; **Освобождението** на България и развитието..., с. 161.

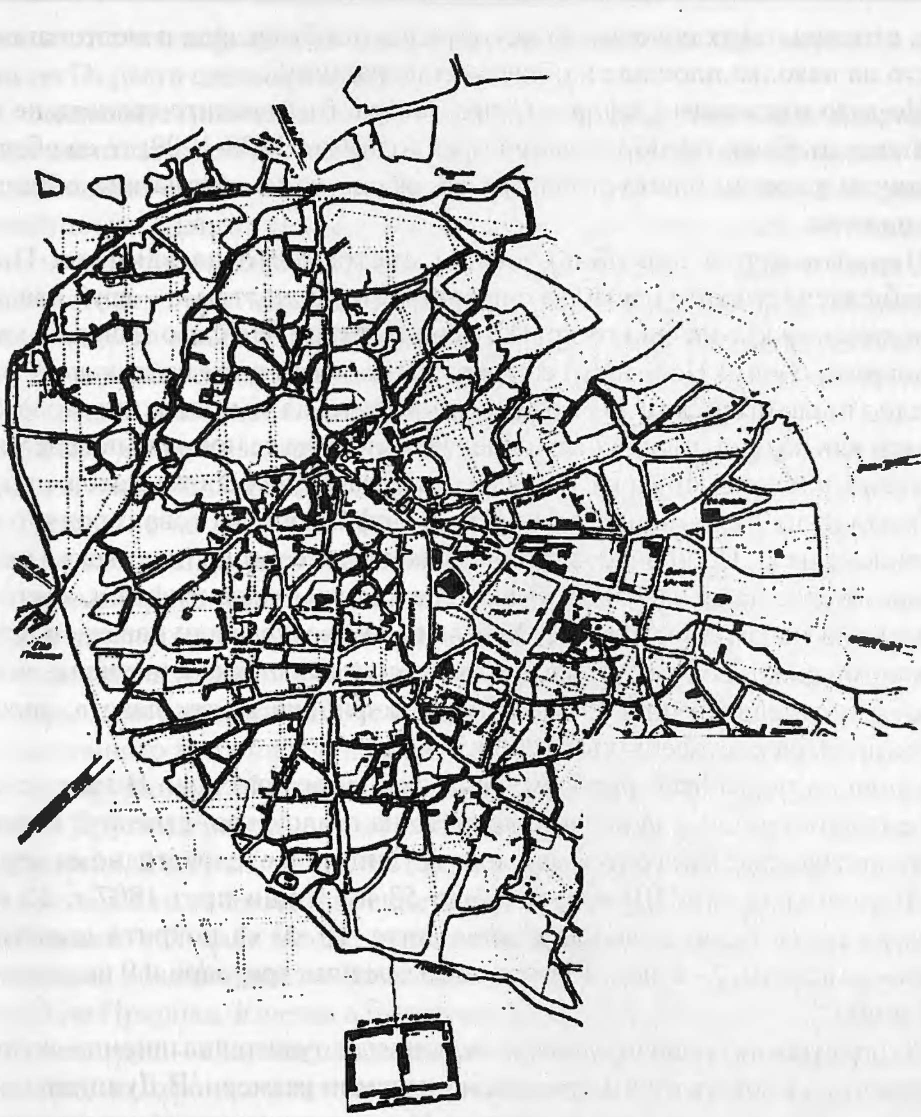
[11] **Аврамов, Ив.** Цит. съч., с. 399.

[12] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 124.

През разглеждания период единствено столицата София и Стара Загора, превърната в пепел през 1877 г., са напълно преустроени според новите урбанистични идеи. Без съмнение Стара Загора е най-добрият пример за това, което общинските съветници и българските архитекти си представят като модерен град. Неговият план „по американски" е дело на чеха Любор Байер. Той представлява съвсем правилно шахматно разделени от перпендикуляри улици, с ширина от 10, 16 или 20 м, парцели от 330 или 660 кв. м; единствено парцелите в *чаршията*, запазена като благоустройствен елемент, се отличават с намаления си размер 4х6 или 4х7,5 м.[13] Този план е изпълнен веднага след 1879 г., без да се държи сметка за предишния вид на града, нито дори за сградите, които може да са останали невредими при бедствието. Впрочем този модернизъм не е по вкуса на всички съвременници, които сравняват плана с „подова настилка от плочки или с лехи в зеленчукова градина, или още с остъкление в огромна казарма"[14].

В София регулационният план е изпълен, разбира се, с голяма прецизност. Изглежда дори е ставало въпрос да се построи изцяло нов град на известно разстояние от стария[15]. Петте лъча, прокарани по времето на Мидхат паша, служат за радиален скелет на план с доста правилна четириъгълна форма, и впрочем се вписват в него доста добре. Строителните работи са предприети методично, квартал по квартал, започвайки през 1880 г. с източната част на града – княжеския дворец и булевардите „Дондуков" и „Цар Освободител" (днес „Руски"), квартала на църквите „Св. София" и „Александър Невски" (чието изграждане започва през 1882 г.). После, докъм 1886 г., работите се разпростират върху целият сектор, включващ „Св. София" и Черната джамия (църквата „Св. Седмочисленици", от двете страни на булевард „Цар Освободител". От 1888 г. обновяването обхваща и центъра на града с *чаршията*, които са основно променени. Кметът на София Петков, уверен в подкрепата на Стамболов, безжалостно руши всичко, което не се вписва в плана: древни църкви, джамии, синагоги. Всъщност гетото е премахнато, но евреите от столицата се преустройват в квартала „Юч бунар". През 1888 г. на север е построена гара, отделена от града докъм 1904 г. от циганската махала. През деветдесетте години идва ред на югозападните квартали, около „Руски паметник" и по посока на Бали ефенди, прекръстено на Княжево (княжеското село), в което българите виждат един „бъдещ Версай или Потсдам"[16] и което още в първите години се превръща в предпочитано място за разходки. Деветнадесети век завършва, когато вече не е останала никаква следа от стария провинциален турски град в плана на но-

[13] **Аврамов, Ив.** Цит. съч., с. 441.
[14] *Марица*, N 270, 20.3.1881, с. 1 (уводна статия на френски ез.).
[15] **Иречек, К.** Български дневник..., с. 86.
[16] *Марица*, N 368, 9.3.1882, с. 5.

План за обновяване на София. Положението през 1878 г. Новите улици са отбелязани с точици. Въпреки хаотичния план на османския град, видни са резултатите от частичното обновяване при Мидхат паша; петте радиални оси тръгват от чаршията: „Цариградското шосе", орханийското, ломското и кюстендилското, като и булевард „Витоша" на юг. Градът е ограничен на север от Владайската река и на юг – от прост отбранителен насип (*хендек*).

(според сп. „Сердика", януари 1941 г.)

вата столица, с изключение на петте радиални булеварда и местонахождението на няколко площада и обществени градини[17].

Но като изключим София и Стара Загора, българските градове не претърпяват дълбоки преобразования през годините 1878-1900; те са обект на различни уместни благоустройства, дължащи се на частна или общинска инициатива.

Първите мерки най-общо засягат състоянието на улиците. Преди Освобождението като настилка е познат само *калдъръмът* – груб паваж от едри каменни късове или от кръгли речни камъни. Но само главните улици са покрити с него! Непознати са тротоарите, често дори канавките. Следователно първата грижа е да се оздравят улиците, да се премахнат заблатените застояли води по площадите и пред чешмите, да се покрият повече улици с *калдъръм* или по липса на такъв да се опесачат[18]. Госпожа Ласел, съпруга на британския пълномощен министър в София, описва това героично време с насмешка: „По новите улици не можеше да се мине по никакъв начин. Пеша можеше да си загубиш обувките, а с кола – да се изкаляш, както във времето на мадам Дьо Севинье. Хубавите, скъпоструващи павета, поставени много грижливо, след пролетното размразяване бяха изчезнали, погълнати от втечнената глина"[19]. Известните софийски жълти павета, внесени от Унгария, са поставени към 1900 г.[20]

Уличната настилка е проблем, свързан с много разходи. В това се крие най-важната причина за неизпълнението на градоустройствените планове, които предвиждат много голяма площ за улиците и следователно са нереални. В един град като Шумен, от общо 53 км улици през 1907 г. 12 км в центъра са настлани с чакъл, а останалите: 10 км са покрити със стария турски *калдъръм*, 7 – с нов, 15 имат само каменни тротоари и 9 не са покрити с нищо"[21].

Устройственият план предвижда за улиците внушителна ширина, но практицизмът на кметствата им придава по-разумни размери. В Дупница ширината на главната улица е определена на 16 м, но градският съвет преценява, че е достатъчно да могат да се разминават две каруци със сено[22]!

Наистина, задължителни за изпълнение правителствени мерки се взимат едва през 1897 г. и всяко селище с повече от 50 сгради трябва да се снабди с регулационен план през 1908 г. и подробен кадастрален план – преди 1912 г.

---

[17] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 121-126.

[18] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 33; **Казанлък** ..., т. 3, с. 193; **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 70; *Марица*, N 302, 14.7.1881, с. 5.

[19] **Laveleye, E. de.** Op. cit., t. 2, p. 105.

[20] **Wilhelhmy, H.** Op. cit., p. 140.

[21] **Градска** книга.., с. 24.

[22] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 224.

По липса на квалифицирани техници, прилагането на тези мерки се проточва до Първата световна война[23].

В османските градове, строени небрежно, някои по-грижливо направени сгради доказват архитектурните заложби на османската цивилизация. Тези сгради следват класическата византийска традиция, от която възприемат техниката (детайли от тухли и камък, купол върху многоъгълна основа и т.н.). Със сигурност композицията, а често и украсата са в ориенталски стил и са следствие от оригинални преработки. В Самоков джамията „Байракли“ е рядък пример в това отношение. Нейната украса включва странна смесица от западен барок и рококо, преправени и преработени по константинополска мода и изпълнени от най-добрите български зографи[24].

Измежду всички наследени от стария режим сгради, джамиите са символ на религиозната и социална дискриминация, на която българите са жертва в продължение на пет века. Високите им минарета се извисяват над градовете, в които църквите обикновено са лишени от камбанарии. *Мюезините* звънко приканват към молитва, там където камбаните са забранени.

Следователно не е учудващо, че народното озлобление изкристализира върху тях още в началото. Войната от 1877-78 г. е повод за много разрушения, поругания и вандализъм. Самите военни действия са отговорни за изчезването на много джамии в дунавските градове, бомбардирани от румънския бряг: 2 разрушени и 11 сериозно повредени във Видин, 8 в Никопол, много в Русе[25]. Други са разрушени от победните руски или сръбски войски: 2 в Белоградчик, 2 в Трън, много в Стара Загора при опожаряването на града[26].

Възползвайки се от отстъплението на мюсюлманите, българите плячкосват джамиите в Ямбол. После, когато емигрантите се връщат, е трябвало да възстановят обзавеждането. Единствено една безценна реликва – косъм от брадата на Пророка, изчезва в бъркотията и остава ненамерен...[27]. В първия освободен град – Свищов, населението се мъчи да подкопае основите на джамиите, но строителният камък храбро устоява на атаките. „Само някои следи издават факта, че е правен опит да бъдат разрушени“, констатира Каниц през 1879 г.[28]. На различни места, още през първите месеци след Освобождението, са извършени голям брой разрушения, „когато желанието за мъст на българите беше най-силно и когато от друга страна имаше опасност от завръщане на турците в страната“[29].

---

[23] **Аврамов, Ив.** Цит. съч., с. 408.

[24] **Die Bajrakli**-Mosche. брошура, издадена от Музея в Самоков.

[25] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 1, p. 31, 138; t. 2, p. 66.

[26] **Панов, К.** Белоградчик. Минало и настояще. Белоградчик, 1938, с. 12; **Сборник** Трънски край. С., 1940, с. 113.

[27] **Jiretchek, K.** Das Fürstenthum ..., p. 504.

[28] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 1, p. 28.

[29] **Багаклиев, Ив.** Цит. съч., с. 97.

Впрочем, руските окупатори си дават сметка за обидата на българското население от наличието на толкова много джамии в градовете. Но чуждото обществено мнение, станало туркофилско, бди. Императорският комисар Дондуков-Корсаков е натъжен като вижда над новата българска столица „гора от минарета“ – в София има 45 джамии, ала присъствието на турски комисар му пречи да уреди набързо, както би искал, въпроса. В една бурна нощ през декември 1878 г. той вика един от адютантите си и му казва: „Веднага отивай в града с шестима електротехници от инженерния полк. Те те очакват. Направи така, че гръм да порази повече минарета. Пионерите са взели динамит... Разбрано?“[30]. Посред гръмотевиците 7 минарета са взривени. Една руско-турска комисия установява, че руините им представляват голяма опасност и те са съборени заедно с още няколко... Останалите в столицата турци виждат в това, с обичайния си фатализъм, божествен знак за неизбежността на заминаването си[31].

В действителност някои джамии са древни църкви, преустроени от нашествениците през вековете. С истинско чувство за възстановяване на справедливостта, българите отново ги присвояват. Някои впрочем са ценни исторически паметници като известната църква „Св. Четиридесет мъченици“ (от 1203 г.) в Търново, чиито колони носят надписи от Първото и Второто българско царство. Тя е тържествено преосветена малко след освобождението на града[32]. Църквата „Св. София“ (VI век), дала името си на столицата, превърната в джамия през XVI век, е запустяла през 1878 г. Тя е реставрирана частично и наново осветена едва през 1906 г.[33] Също и Розовата джамия (Гюл джамия), старата църква „Св. Георги“, която датира от IV век.

В замяна на това се срещат много малко джамии, преустроени в църкви. Единствено липсата на каквото и да е друго култово място оправдава случая в Ямбол, където 10-те църкви са разрушени, но промяната е само временна и джамията е върната на мюсюлманския култ след 1881 г.[34] Аналогичен случай срещаме в Стара Загора, където върху минарето на Ески джамия е поставен кръст[35], както и в Каварна[36]. В София се обсъжда въпросът да се преустрои малката джамия на *бейлербея*, Челеби джамиси, в католически параклис за княжеския дворец, но е предпочетено да бъде разрушена през 1880 г.[37] Единственият пример за джамия, трайно превърната в църква, е този на Черната

---

[30] **Мосолов, А.** Цит. съч., с. 28.
[31] *Марица*, N 148, 1.1.1880, с. 6.
[32] **Радев, С.** Цит. съч., т. 1, с. 42.
[33] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 65; **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 211.
[34] *Марица*, N 189, 25.7.1880, с. 1; N 310, 11.8.1881, с. 1.
[35] **Илков, Д.** Цит. съч., с. 33.
[36] A.E., C.P.C., Varna, t. 1, 29.5.1879.
[37] **Jiretchek, K.** Op. cit., p.367.

джамия в София, дело на известния архитект Синан (1528 г.), която през 1903 г. е преустроена и става църквата „Св. Седмочисленици".

В Дупница се наблюдава построяването на българска църква на мястото на разрушено дервишко *теке*, самото то изградено, според устното предание, на мястото на манастир, посветен на св. Георги. Желание за връзка с миналото, за заличаване на мюсюлманските следи или латентен синкретизъм[38]?

Все пак, поради оскъдността на „яки" сгради, много джамии са преустроени с различна цел за нуждите на войната. Някои са превърнати в болници (Буюк дажмия в София), във военен арсенал (Хисар джамия в Търново) или в склад за горива („Св. София" в София), или още в казарма (в Рахово)[39]. Каниц посочва, че през 1879 г., 13 от 14-те джамии в София се използват за военни цели[40]. В това отношение руснаците само следват примера на османците, които не виждат нищо осъдително да се използват джамиите по време на война за болници или складове: те впрочем не се колебаят да ги подпалят в Ямбол при отстъплението си[41].

Когато страната се връща към мирния си ритъм, предназначението на тези сгради е променено. Така Буюк джамия в София от болница се превръща в държавна печатница, после в национална библиотека, за да стане накрая Археологически музей. В един момент дори се обсъжда въпросът да бъде преустроена в театър. Стамболов се противопоставя със здравомислие: „Ние не можем да превръщаме джамиите в *карагьоз* (турски клоун). Какво биха казали в Константинопол, когато научат?"[42].

Някои джамии стават затвори (Кара джамия в София, една от джамиите в Дупница, по-късно преустроена в музей), в печатница (Кафене баши джамия в София) или търговски складове (например в Кюстендил)[43]. Трябва да се отбележи, че този вид преустройства се извършват само в градовете, където мюсюлманското население е почти напълно изчезнало. Такива мерки биха били немислими в Шумен или дори в Сливен...

След като отминава първоначалната треска за разрушение, общините се заемат да „разчистят" силуета на българските градове от многобройните минарета, които ги населяват. Това унищожение се извършва незабележимо и коварно в продължение на петдесетина години.

---

[38] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 223.
[39] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 119; *Марица*, N 205, 1.8.1880, с. 7; **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 114.
[40] Пак там, с. 227.
[41] **История** на град Ямбол...., с. 146.
[42] **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 188.
[43] **Wilhelmy, H.** Op. cit . t. 2, p. 119; **Иречек, К.** Български дневник. Т. 1, с. 31; **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 120; **Йовев, Ст.** Цит. съч., с. 34.

То е подпомогнато на първо място от слабостта на постройките, които в много случаи са построени с нетрайни материали. Много преди 1878 г. редица пътешественици отбелязват безразличието на турците към дейностите, свързани с поддръжката или реставрацията на сградите. В София, както и в Сливен, много джамии още в навечерието на Освобождението са вече в окаяно състояние[44]. Така от момента в който мюсюлманските общности в градовете се оказват числено отслабнали и частично лишени от средства (вакъфски имоти), те оставят постепенно да рухнат станалите вече излишни култови сгради. Това улеснява работата на християнските общини, които се позовават на опасност от срутване на сградите и успяват да ги сринат. Но много често те дори не си дават този труд. „Срещат се руини на джамии в почти всички градове на същинска България", констатира пак Вилхелми към 1930 г.[45]

От друга страна, общините могат, разбира се, да ускорят процеса, оправдавайки се с регулационния план на градовете, където новите прави улици често минават някак случайно през местоположението на джамиите (в София, Разград, Дупница, Стара Загора и др.)[46].

Трудно е да се установи с точност хронологията на процеса на унищожение на джамиите в българските градове. Следващата таблица, въпреки че е непълна, дава все пак някаква представа за неговия обхват:

	към 1870	към 1877-78	към 1890	XX век
Белоградчик		3		1 (1938)
Дупница		13		1 (1925)
Карлово			7	4 (1902)
Казанлък	16			1 (към 1900)
Кюстендил	16	13	9	2 (1936)
Русе	30			7 (1936)
Сливен		22	17*	по-малко от 11 (1911)
Шумен	40		47	33 (1907)
Татар Пазарджик	19			4 (1923)
Варна	19	14		
Златица	4		0	

* „от които повечето в руини"

Примерът на София, въпреки че не е най-представителен, със сигурност е най-очебиен. През януари 1878 г., когато руснаците визат в града, там могат да се преброят 45 джамии, от които 6 са посочвани още през 1871 г. за

[44] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 211; **Табаков, С.** Опит за история на град Сливен. Т. 1, с. 488 и след.
[45] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 1, p. 174.
[46] *Витоша*, N 10, 30.6.1879, с. 1; **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 57; **Явашов, А.** Разград, неговото археологическо и историческо минало. Т. 1. Разград, 1930, с. 103.

лошото им състояние[47]. От зимата на 1878 г. 8 от по-големите и повечето малки са разрушени. Остават само 14[48]. Когато през 1884 г. оттам минава Емил дьо Лавеле, вижда едва осем или девет[49]. През март същата година много от тях са взривени с динамит[50]. Така бързо се свеждат до пет сгради, които през 1878 г. са джамии и които продължават да съществуват до наши дни в столицата на България: църквите „Св. София", „Св. Георги" и „Св. Седмочисленици", Археологическият музей, джамията „Баня баши", единствената запазила функциите си.

Нека накрая да отбележим, че ако разрушаването на една джамия става с чувство на дълбоко удовлетворение („mit was für einer Herzenslust"[51]), то понякога се придружава от нещо като суеверно уважение, както свидетелства краткото съобщение отпечатано във в. „*Витоша*" на 20 юни 1879 г.: „Георги Филибели, когото софиянците познават добре, за виртуозното му срутване на минаретата на джамиите, осъдени да бъдат разрушени поради обществени нужди, вчера в изпълнение на тази задача взриви едно минаре и се уби..." И става въпрос за едно нищо и никакво минаре! В Дупница за тези, които си присвояват вакъфски имоти, предназначени за издръжка на джамии, се казва, че „няма да видят *хаир*"[52].

Ако джамиите напомнят за религиозната дискриминация на предишния режим, то *конаците* символизират държавната власт. Това са големи сгради, където заседава административната власт във всеки град. Някои от тях са разрушени още в първите дни на Освобождението, като Синия конак в София[53]. По-голяма част от тях все пак се използват отново за известно време от новата администрация, въпреки архитектурните си несъвършенства. При пристигането си в новата столица, княз Батенберг се настанява криволяво в *конака* на бившия *мютесариф*, където намира всичко на всичко две стаи, годни за живеене, толкова много тече покривът... Учредителното събрание е свикано в Търново в стария *конак*, за който Иречек разказва, че през 1880 г. окръжният началник можел да присъства от канцеларията си на делата, които се водели на долния етаж, през цепнатините на пода[54]. В общия случай българската администрация се настанява в сгради, които са й оставили османските предшественици. В Бургас *конакът* приютява на първо време окръжната управа, околийското управление, пожарникарите и окръж-

---

[47] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 211.
[48] Пак там, с. 227.
[49] **Laveleye, E. de.** Op. cit., t. 2, p. 94.
[50] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 169.
[51] **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 57.
[52] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 303.
[53] **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 30.
[54] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 167.

ния затвор[55]. В Дупница той подслонява кметството, околийското управление, полицията и съда. Последният, заедно с нотариата и земеделската каса, остават в тези помещения чак до 1908 г.[56] Във Видин старият конак на Осман Пазвантоглу е преустроен в казарма[57], а в София друг приютява за три години гимназията[58]; що се отнася до този в Русе, той става резиденция за преминаващи високопоставени официални гости[59]. Всички тези сгради са прекалено овехтели и нестабилни. Старата полицейска служба в София може да бъде съборена от няколко души само за един ден. Затова те бързо са изоставени и са заменени с нови. Член 11 от Берлинския договор постановява разрушаването на старите османски крепости в срок от една година и за сметка на княжеството. Събарянето на видинските укрепления действително започва и Каниц описва народната радост, предизвикана от експлозиите[60]. В Русе, въпреки зоркото наблюдение на консулите, само една малка част от важните укрепления е разрушена в определения срок[61]. Великите сили впрочем бързо загубват интерес към този второстепенен въпрос, а българите пред продължаването на скъпоструващите работи предпочитат да оставят на бурените военните съоръжения в Шумен и засаждат лозе върху плевенските. Във Варна и Видин камъните са използвани отново в други сгради. София. която е опасана само от дървена ограда, бързо се отървава от нея[62]. Турските стражеви пунктове (*бекләме*), които пазят проходите и пътищата, накрая се превръщат в руини[63].

Накратко османското архитектурно наследство в българските градове се свежда до малко неща. Освен официалните, култовите и административните сгради, турците оставят съвсем малко сгради с гражданско предназначение: основно бани (*хамами*), търговски сгради или такива за даване на подслон, *безистени*, *кервансараи*, *ханове*...

Баните са разпространени във всички градове, в които има мюсюлманско население и дори в много села. Онези от тях които са построени на минерални извори като в София, Хисар и на други места. се радват на голяма известност. Останалите се загряват отдолу, по системата на хипокоста, наследена от древността. Сградите се състоят най-често от три помещения:

[55] **Юбилеен** сборник 80 години от Освобождението на Бургас. Бургас. 1958. с. 154.
[56] **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 46.
[57] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 31.
[58] **Wilhelmy, H.** Op. cit., p. 119.
[59] **Иречек, К.** Цит. съч.. с. 167.
[60] **Kanitz, F.** Op. cit.. t. 1. p. 32.
[61] A.E.. C.P.C.. Roustchouk, t. 3. 27.5.1879.
[62] **Иречек, К.** Цит. съч.. с. 168. 286.
[63] Пак там. с. 416. 423. 436 и т. н.

съблекалня, обикновено покрита с купол, средно помещение, служещо за връзка и самата баня – сводеста и често украсена с мрамор[64].

Българите, въпреки че ценят баните, не ги използват с такова постоянство, както другите народи в Османската империя. Жените ходят там по-често от мъжете, поведение явно повлияно от исляма. Присъствието на жените не е желателно на улицата и банята е основно място за срещи[65]. Гражданите ходят по-често на баня от селяните, които обикновено се задоволяват с едно посещение годишно. В стремежа за гражданско използване: основно са употребявани сградите на баните (*хамам*) и един път седмично самите баните[66]. Така в София по половин ден е запазен за войниците, за евреите и дори за затворниците, друг ден е определен за чиновниците, извън двата дни предназначени за християни, мъже и жени и два за мюсюлмани[67].

Недоверието на българите към баните се дължи и на факта, че сградата на банята често се намира в мюсюлманския квартал на града. Ето защо в Тутракан те предпочитат да дочакат лятото, за да се къпят в р. Дунав, когато привечер жените им също могат да ги придружат[68].

Докато при османското управление общините се грижат за поддръжката на баните и осигуряват безплатното им ползване от населението, след Освобождението не е много ясно на кого да се поверят. По-често те са отдавани за стопанисване на частни лица[69]. Тази нова политика води до различни резултати в зависимост от професионалната съвест на стопанина. Ако в Берковица, както и в Дупница, те са безупречни[70], то ние притежаваме и съвсем непривлекателното описание на банята в Чанакчи, близо до Казанлък, разграбена от българите веднага след Освобождението, където се смята, че е достатъчно да се изстрелят в басейна няколко куршума от пистолет, за да се пречисти водата...[71]. В Балчик лапмата угасва от недостиг на кислород и дори в София остава страшно много да се желае, защото „българският стопанин Стоян отказва да направи какъвто и да е разход за необходимите ремонти“[72].

Въпреки правените от властите химически анализи на минералните води, баните постепенно западат в България след 1878 г. Броят им намалява дори в Кюстендил, град известен с водите си, където построяването на мо-

---

[64] **Кратка** история на българската архитектура. С., 1965, с. 180.
[65] *Марица*, N 416, 27.8.1882, с. 6.
[66] *Марица*, N 323, 25.9.1881, с. 2; N 416, 27.8.1882, с. 5; N 418, 3.9.1881, с. 4.
[67] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 167.
[68] **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 66.
[69] *Марица*, N 547, 6.12.1883, с. 4-5.
[70] **Басанович, И.** Ломският окръг. – *СбНУНК*, т. 5, 1893, с. 53; **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 57.
[71] *Марица*, N 603, 1.5.1884, с. 5; **Казанлък...**, т. 3, с. 174, 230.
[72] **Балчик**, с. 69; **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, с. 239.

дерна баня малко преди Първата световна война води до изоставянето на много стара турска сграда[73]. В Дупница регулационният план на града подписва през 1884 г. смъртта на два *хамама*, които Лазарков си спомня със съжаление за басейните от бял мрамор и красивите мраморни детайли. И обобщава: „...по настоящем тези басейни биха стрували милиони, но непредвидливостта и неспособността да се оцени очевидната полза от един стар паметник, навсякъде е непоправимо бедствие. Фанатизмът на някои хора беше стигнал дотам, че ако нещо беше турско, то не трябваше да съществува повече и трябваше да се разруши"[74].

Един от *хамамите*, използван за друга цел в Пловдив, дори има своя миг на слава, защото точно там се настанява Провинциалното събрание на Източна Румелия. Кой знае дали прохладата на неговите сводове не допринася за атмосферата на умереност и съгласие, които характеризират политическия живот на автономната провинция?

Търговските сгради са относително малко в България. *Безистените* са вид масивен покрит каменен пазазар, засводен с куполи, където се събират търговци, чиято стока е ценна или особено много се страхуват от пожари. *Безистенът* на Фахри в София е разрушен малко след освобождението на града[75]. От деветдесетте години и до наши дни, единствен ямболският *безистен* е запазил оргиналния си вид[76].

Кервансараите са просторни сгради, опасващи правоъгълен двор, чието приземие е предназначено за товарни животни или служи за склад, докато малките, засводени с куполи стаички на първия етаж, свързани помежду си с покрит коридор, подслоняват търговците. *Кервансараите* в България са разположени по важната съобщителна артерия на империята, пътя Белград-София-Константинопол. Големите Буюк *хан* и Чохаджийски *хан* в София са разрушени съответно към 1879 и 1914 г.[77] *Кервансараят* в Нови хан, който е на 25 км от София и представлява етапна станция, е в плачевно състояние още през 1878 г.[78] Що се отнася до чудесния Куршумли *хан* в Пловдив, построен през XV век, той е разрушен през 1932 г., грешка за която единодушно се окайват в наши дни.

Хановете функционират на принципа на *кервансараите*, но размерите им са много по-малки и клиентелата им – по-подвижна. Те заместват страноприемниците и хотелите в Османската империя и в България докъм края на XIX век. Много често те са държани от българи и съвсем не се различа-

---

[73] **Йовев,** Цит. съч., с. 15.
[74] **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 60.
[75] **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 57.
[76] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 504.
[77] **Wilhelmy, H.** Op. cit. t. 2, p. 82, 124.
[78] Пак там, т. 1, с. 198.

ват по архитектура от частните къщи. Обикновено са разположени в периферията на града и понякога са многобройни: 71 в Търново, 27 в Дупница, повече от 25 в Пловдив, 8 в Чирпан...[79].

И накрая османците оставят голям брой чешми в българските градове. Озлоблението към стария подтисник помрачава в много случаи здравия разум и общата полза[80]. Огледалната чешма в Стара Загора датираща от XIV век, много скоро е загрозена от свалянето на дарствената ѝ плоча. „По настоящем (1908 г.) стените на великолепната сграда на чешмата са частично рухнали и двата бронзови чучура са закрити от храсталаците и развалините. Бликащи неспирно буйна и кристалночиста вода, те служат най-често за игри на безделниците от квартала"[81]. Социалните структури, които се грижат за поддръжката на чешмите, са изчезнали: те всъщност много често са дело на дарение или завещание на благочестив мюсюлманин и спадат към вакъфските имоти. Грациозните шадравани пред джамиите имат същата съдба[82].

* * * * *

Една от характерните черти на османския град е квартал, разположен в центъра, където се събират сергиите и дюкянчетата на занаятчиите, както и магазините на търговците – *чаршията*. По този начин вътре в самия град икономическата дейност чудесно се разграничава географски. В малките селища *чаршията* се свежда до една улица, а в по-големите градове тя представлява истински квартал, чиито улици имат тенденция да се специализират, групирайки занаятчии от един еснаф. Ако градът се разрастне, могат да се създадат второстепенни *чаршии*. Това е предпочитаното място за контакти между града и селото, защото селяните идват там да купуват занаятчийски или вносни стоки, които не могат сами да произведат. Ето защо, през годините на подем в занаятчийството *чаршията* съвсем естествено е пробният камък за националното събуждане на българския народ.

С упадъка на занаятчийството, чиято криза става всеобхватна към 1885 г., *чаршията* губи част от функциите си. Новият център на града се създава около административните сгради. Занаятчиите постепенно са изтласкани към периферията, за да освободят центъра за магазините[83]. Първите мерки удрят миришещите лошо занаяти. Кожарските работилници трябва да се

[79] **Освобождението** на България и развитието.... с. 438: **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 438: **Архитектурата** на българското възраждане. С., 1975, с. 86: **Събчев, Н.** Цит. съч., с. 71.

[80] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 166.

[81] **Илков, Д.** Цит. съч., с. 24-25.

[82] **Казанлък** ... т. 3. с. 170.

[83] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 125.

преместят извън градовете и надолу по течението на реките[84], както кланиците и *залханджийниците*, които топят лой в биволски търбуси и я изнасят в Близкия Изток чак до Индия, за да се правят от нея свещи или за храна в страни, където свинската мас е забранена[85].

С общия си вид *чаршията* започва да изглежда анахронично. Малките дюкянчета с големи прозорци, широко отворени към улицата, които вечер се затварят с дървени кепенци, сергиите със стоки направо на пътя, покрити от стряха, глъчката на калфите и чираците, всичко това съвсем не отговаря на представата за ред и европейско „ком ил фо", за което претендират, че се налага. Една от първите мерки е да се скъсят стрехите, които придават на улицата много „ориенталски" вид. Това се прави след 1864 г. в Свищов, чиято чаршия по този начин е „докарана" по европейски[86]. Но с изключение на София, където чаршията е изравнена със земята през 1888 г., големите реформи, доколкото се извършват, изчакват до края на века. В Бургас *чаршията* е подпалена и разчистена с решение на общината през 1898 г., за да отстъпи място на нов квартал[87]. Повечето градове се разколебават пред такава операция и предпочитат да оставят чаршията да се променя бавно от само себе си. Забогателите търговци всъщност държат да подновят дюкяните си в съзвучие с новите изисквания. Чаршията на Дупница, например, през годините 1880-1890 се характеризира с архитектурно разностилие, в което „европейският" стил побеждава[88].

Гробищата, независимо дали са мюсюлмански, християнски или еврейски, обграждат българските градове и с тяхната неподвижност значително затрудняват разрастването им. Необходимо е новите квартали да се строят извън обширните, полузапустели и неясни терени на гробищата, където много бързо се размножават скитащи кучета, и които ги отделят от центъра на града. Живописна гледка, по думите на пътешествениците, са увенчаните с чалма полусъборени мраморни стели в равнината! Българските общини, нечувствителни към подобни прелести, обсебват още в първите години на Освобождението старите мюсюлмански гробища вътре в градовете и ги превръщат в обществени паркове в Пловдив, Ловеч, Свищов, Бургас, Русе и т.н.[89] Новите гробища са разположени на разстояние от градовете, тенденция, която впрочем се утвърждава още преди 1877-78 г., например в Чирпан – през 1868 г.[90] В София „безброй мраморни мюсюлмански надг-

[84] **Казанлък**... т. 3, с. 191; **Илков, Н.** Цит. съч., с. 99.
[85] **Цонев, В.** Цит. съч., с. 57; *Марица*, N 315, 28.8.1881, с. 1.
[86] **Ганчев, С.** Цит. съч., с. 33.
[87] **Юбилеен** сборник..., с. 157.
[88] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 213.
[89] **Laveleye, E. de.** Op. cit., t. 2, p. 224; **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 23, 32; **Юбилеен** сборник ...., с. 154; **Хаджикостов, М.** Из миналото на град Русе. Спомени. Русе, 1931, с. 19.

робни камъни с позлатени надписи“ се използват безскрупулно за направата на тротоарите в града[91].

Накрая сигурността, чистотата и добрият ред са голяма грижа на новите кметства в българските градове.

Османските градове, всички от леки, дървени постройки, замазани със смес от кал и плява, струпани една до друга и разделени от тесни улички са плячка на унищожителни пожари. Османските власти имат по-скоро фаталистично отношение към тези катастрофи. Някои по-активни кметства все пак взимат мерки срещу пожарите още при стария режим, като си набавят водни помпи, какъвто е случаят в Казанлък през 1875 г.[92] Все пак още няма професионални пожарникари. В Дупница започват да освобождават затворници, българи и цигани, за да работят с водната помпа. Ако бедствието вземе обезпокоителни размери, цялото население на града, без разлика на религия и националност се обединява, за да го победи[93]. Постоянни групи от пожарникари се създават едва през 1887 г.[94] В София след 1878 г. хамалите на града, всички евреи, са едновременно и пожарникари[95]. Пожарите в столицата са изключително много през първата зима (1878-79), защото руските офицери и войници използват метални печки, които разбира се са една от причините за бедствията[96]. Първите гръмоотводи се появяват в столицата през 1883 г.[97]

Пожарите са чести в още необновените градове: такива има през 1890, 1892, 1902 г. в Дупница[98]. Те във всеки случай имат предимството, че разчистват терена и така позволяват да се извършат проектираните градоустройствени реформи, както в Татар Пазарджик през 1904 г. или в Котел, който същата година е почти изцяло опустошен[99].

Друга грижа за сигурността и удобството е общественото осветление. Идеята за него е започнала да си проправя път през 1877-78 г. в градовете на Дунавския вилает. От 1864 г. кейовете и площада Кюн пазар в Свищов са снабдени с фенери[100]. Но във всички български градове, щом падне нощта никой не трябва да излиза без фенер, за да може да бъде разпознат от нощния караул или нощните пазачи (*пазванти*). Поставянето на стълбове за ос-

[90] **Събчев, Ив.** Цит. съч., с. 48.
[91] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 227.
[92] **Казанлък** ...., т. 3, с. 169-172.
[93] **Лазарков, Н.** Цит. съч., с. 37.
[94] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 250.
[95] **Мирчев, Д.** Цит. съч., с. 106.
[96] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 118.
[97] *Марица*. N 561, 19.1.1884, с. 1.
[98] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 250.
[99] **Батаклиев, Ив.** Цит. съч., с. 310.
[100] **Ганчев, С.** Цит. съч., с. 33.

ветление по главните улици в градовете символизира за българите края на тъмните години – „два фенера струват колкото един полицай“[101]. Във Видин осветителните стълбове по Корсо покрай р. Дунав са номерирани през 1878 г.[102] Поставянето на петролни лампи е една от първите грижи на кметствата на големите градове[103]. Подпалвачът на фенери става познат силует. Обаче обновяването прониква по-бавно в провинцията: за 1887 г. само в Дупница[104]. Електричеството се появява в столицата едва в началото на века[105].

Османските градове, въпреки че са много живописни, се отличават с мръсотията си. Османците, иначе толкова загрижени за телесната си чистота, не обръщат никакво внимание на улиците си. Там се натрупват нечистотии и след всеки дъжд се появява кал със съмнителен произход, която остава понякога цяла година. В покрайнините се разлага мърша... Малкият град Карнобат се гордее със своите знаменити боклуци, превърнати в компост купища смет, най-високите от които достигат до десет метра и носят името на чифлика, който ги стоварва. Те продължават да съществуват дълги години след Освобождението и са необходими хиляди коли пръст, за да бъдат затрупани. Единствени кварталните хлапета съжаляват за любимото си място за игра[106].

Големият площад в Казанлък носи съвсем не ласкавото име Куюл боклук и не е нищо друго освен голямо сметище[107]. В София руските власти предприемат почистването на града от месец май 1878 г. Необходими са им повече от 100 коли, които за 15 дни да извозят натрупаната в дворовете смет. В тези първи години столицата впрочем шеговито е наричана Боклукополис[108].

Създава се навикът редовно да се чистят улиците. От есента на 1878 г. тези във Видин са поръсвани с вода и помитани всяка вечер[109]. Проблемът с оттичането на водите се решава едновременно с този за настилането на улиците. Що се касае до отводнителните канали, за тях се замислят много покъсно: системата се планира в София едва през 1890 г., а през 1907 г. в Шумен все още няма такава[110]. Загрижени за хигиената, скоро общинските правилници предписват всяка къща да си изкопае септична яма, спазвайки определени изисквания, под заплаха от глоба[111]. Пловдив се сдобива през 1881

---

[101] *Марица*, N 561, 19.1.1884.
[102] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 1, p. 33.
[103] **Стоянова, М.** – В : *Освобождението* на България и развитието..., с. 148.
[104] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 251.
[105] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 143.
[106] **Нейчев, Т.** Карнобат в миналото и подвизите на Алекси Нейчев С., 1938, с. 7.
[107] **Казанлък** ..., т. 3, с. 170.
[108] **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 53, 69.
[109] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 1, p. 33.
[110] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 1, p. 145.
[111] **Казанлък**..., т. 3, с. 192.

г. „с десетина писоара в различни точки на града", за да се пребори с вонящите кьошета на улиците[112].

По османско време водоснабдяването е оставено обикновено на частната инициатива и се смята за благочестиво дело. Най-големите градове вероятно са имали все пак общ план. Руснаците се заемат с това в Пловдив. В София са предприети строителни работи през 1882 и 1885 г., за да се докара вода от Витоша[113]. Другаде, най-вече в планинските райони, съществуващата система е задоволителна: в Казанлък водоснабдителен план се прави едва през 1909 г., а в Дупница – през 1911 г.[114]

Накрая общините опитват да наложат ред в българските градове, да установят градска дисциплина, отговаряща на новите критерии за култура, т.е. за приличие и добри обноски.

Тъй като градските улички често представляват объркан лабиринт, една от първите мерки се изразява в това да се дадат имена на улиците и да се номерират къщите. Това е удобен случай да се увековечат освободителите и улици като „Скобелев" или „Цар Освободител" изникват навред из страната[115].

Взети са мерки да се ограничи просията, като във Видин е разрешена само за слепите, а в София териториално е ограничена само в чаршията или предверията на църквите, единствено в празнични и пазарни дни[116]. Също така проститутките са задължени да се съберат в една единствена къща или в определен квартал[117]. В Горна Оряховица създаването на публичен дом предизвиква възмущението на жените в града, които слагат край на тази инициатива с голяма демонстрация[118].

Общински правилници забраняват да се оставя добитък да скита свободно по улиците през нощта, след затварянето на градските порти, както се случва във Варна и Хаджиоглу Пазарджик при стария режим[119].

Скитащите кучета са едно от бедствията в османските градове, където те бързо се множат в гробищата или около кланиците. Турското население ги закриля и ги храни с хляб. Трябва ли това да се приема като форма на милосърдие или е израз на любов към животните, която българите не споделят? Можем да се съмняваме: в Константинопол старите файтонджийски коне се откарват извън градските стени, където глутници полудиви кучета ги раз-

---

[112] *Марица*. N 315. 28.8.1881. с. 1.

[113] **Тодоров, Н.** Цит. съч., с. 123; **Мосолов, А.** Цит. съч., с. 123: **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 14.

[114] **Казанлък**..., т. 3. с. 235: **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 240.

[115] **Казанлък** ..., т. 3, с. 194

[116] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 1, 33: **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 142.

[117] **Казанлък**..., т. 3. с. 192; **Goptchevitch, Sp.** Op. cit., p. 286.

[118] **Цонев, В.** Цит. съч., с. 50-51.

[119] **Kanitz,** F. Op. cit.. t. 3. p. 202. 240.

късва на парчета. А при това турците са известни с любовта си към конете...[120]. Кучетата представляват истинска опасност, защото понякога на глутници нападат минувачите. Когато през зимата на 1882 г. бясът се разпространява в софийските глутници, се налага да се откажат от това да ги ловят живи и да изчакват три дни да се появи евентуалният им собственик, преди да ги убият. Стига се до прилагането на по-радикални методи – отровата и дори през 1884 г. огнестрелното оръжие. Циганите, които се занимават с тази работа, се издържат с кожите на жертвите си, които продават на една работилница за ръкавици в Букурещ. Във Видин се плащат по два гроша за опашка[121].

Най-накрая са взети мерки от общините, за да се наложи ред и достойнство по улиците, съблюдавайки да се намали струпването на купчини по тях (доставката на въглища и дърва), миризмите на пържено и скара, да се изгонят амбулантните търговци с техните викове и т.н...[122].

* * * * *

Промените в българските градове в рамките на „деосманизацията" трябва да се разглеждат в много аспекти.

Първо те продължават по посока на османския реформизъм, започнат съвсем плахо в Дунавския вилает. Така започналата еволюция без съмнение би продължила дори и без порива към независимост, но с несравнимо по-бавен темп. Достатъчно е да проследим промените в големите европейски градове, останали под османско управление, като Солун и Битоля.

Забелязва се много ясно желание да се изличи споменът от османското управление, както на руснаците по време на окупацията им, така и на българите впоследствие. Това се изразява в самото начало чрез вандализма, но също и по един много по-коварен начин – чрез избирателни градоустройствени решения.

Трябва да се подчертае накрая, че повечето османски сгради са построени от леки и нетрайни материали, които небрежните османските власти оставят постепенно да се рушат много преди 1878 г. и че социалните и демографските структури, които ги поддържат в една или друга степен изчезват.

---

[120] **Müller, L.** Beitrag zur Psychologie der Türken. – In : *Verhandlungen der physikalisch medizinischen Gesellschaft zu Würzburg*, t. 45, N 4, 1918. p. 123.

[121] **Kanitz, F.** Op. cit., t.1, p. 35; **Повов, Н.** Цит. съч., с. 19; **Иречек, К.** Български дневник. Т. 1, с. 25-26; **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 159; **Захариев, Ст.** Цит. съч., с. 106; *Марица*, N 454, 11.1.1883, с. 2.

[122] *Марица* N 435, 2.11.1882, с. 4; N 641, 17.8.1884, с. 3; **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 265.

Усилието за „деосманизация“ е бавно, с изключение на София, чийто уникален опит „дава тон“ за цялата страна. Първите резултати ще се почувстват едва в края на нашия период, а процесът ще завърши в навечерието на Втората световна война.

В заключение на тази глава и за да довършим все пак картината на Осман Пазар, с която започнахме, ето едно описание на Хасково от 1902 г., показателно за инертността в един малък провинциален град. „За жалост Хасково е най-неблагоустроеният град в цялото княжество. От Освобождението насам нищичко не е направено в него, което да посочва по-високата култура на новата господствуеща власт. [...] Малката рекичка не чисти града, а го омърсява. Около нейните брегове има купища от бунища. В турско време тя е имала добри мостове, но сега са полуразрушени. Никое общинско управление не е помислевало да очисти реката, да я подзида поне с прост сух зид, да насади около нея дръвчета, които да окрасяват града и да възпират в дъждовно време разливането на водата. Всяка пролет тоя поток залива цели улици и прави големи пакости на населението, а лете водата в него осмърдява града.

Ни една градска улица не е поправена. Всичко си стои така, както са го оставили турците през 1877 г., само че старите *калдъръми* са развалени и в дъждовно време улиците стават непроходни. Нито една кола насип не е хвърлена по тия улици.

Вода за пиене градът има недостатъчно, доведена от турците. Водопроводите са сега разнебитени и чистотата на водата е развалена. Никой не се е погрижил до сега да снабди града с добра и изобилна вода.[...]

Много често в Хасково се срещат хубавички нови жилища [...]. В града има няколко добри търговски къщи за тютюн. Средносъстоятелни къщи има много“[123].

[123] **Кънчов, В.** Хасково и Узунджово. – *Трудове на българското природоизпитателно дружество*, N 2, 1904, с. 2. (бел. прев.)

Глава VI
ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО В БИТА

Ако е лесно да се забележи, че улицата, принадлежаща към обществената сфера, е изложена на прякото влияние на управляващата османска група, то силно е и изкушението да се предположи, че това влияние спира до високите дувари, ограждащи къщите и че вътре в семейния кръг българските традиции и обичаи ревниво се пазят. Все пак що се отнася до материалния живот, бихме били в правото си да изкажем някои съмнения. Особеностите на бита не са ли преди всичко продиктувани от икономическите условия и само допълнително от религиозната и етническата принадлежност? За ежедневния живот на средновековния българин знаем съвсем малко. Документите, с които разполагаме, стават изобилни едва за XIX век. Как да различим в един толкова късен период „българското" от „чуждото"? Народният спомен е капризен. Един обичай, „идващ от дълбините на времето", след сериозно изследване може да се докаже, че е създаден преди един-два века. Ако някой обичай е известен „с турския си произход", можем без съмнение да го смятаме за такъв. Но друг, „типично български", може спокойно да е със забравен чужд произход. Сравнението в начина на живот на българите и на българските мюсюлмани е поучително. За съжаление имаме много малко сведения за последните. А използването на описания за ежедневния живот в Константинопол или Мала Азия ни излага на обезпокоителни географски и културни отклонения. Индуктивното съждение, че ако едно явление е изчезнало след 1878 г., значи то е имало връзка с османското владичество, има недостатъка да предполага непоклатим османски контекст, да пренебрегва вътрешното му еволюционно развитие, да дава предимство на исторически момент с качеството на „прелом" за сметка на други.

Следователно изучаването на османското наследство между стените на българската къща изисква много предпазливост. Ние ще се опитаме да го очертаем дори в архитектурата на градската къща, която претърпява значителни промени между 1878 и 1900 г. Мебелировката, кухнята, облеклото, прическата също присъстват в тази еволюция, която се опитва да наложи „европейски" норми в България. Накрая промяната на метричната и мерната системи са вече на границата между материалния живот и системата от представи за света...

* * * * *

Въпросът за влиянието на османската къща върху „традиционната" българска къща (всъщност става въпрос за екземплярите съхранени от края на XVIII в.) е деликатен и по същество не е изследван. Отношенията между

„българската“ и „турската“ или „помашката“ къщи са предмет на противоречиви твърдения. Така различните автори на „Кратката история на българската архитектура“ твърдят последователно:

- че турците са възприели българската къща при идването си в страната;

- че „през целия период на турското владичество архитектурата на българския народ *съвместно съществува* с тази на турското население. Въпросът за евентуално взаимно влияние не е проучен“;

- „... част от тези къщи с много стаи служат през Възраждането на нуждите на управляващата, разнородна по произход класа, но поради тяхната генетична връзка с българската национална къща те принадлежат безспорно към българската архитектура“;

- „... къщата на българите-мюсюлмани в Родопите не се различава от тази на българите-християни, нито по външна и вътрешна архитектура, нито по композиция, нито по функции и названия на различните помещения, нито по своите архитектурни елементи и детайли. Тя представлява неразделна част от общото развитие на родопската къща“ и т.н. и т.н.[1]

Оправдано ли е при тези условия да се търси разграничение на къщите като функция от етническата или религиозната принадлежност на собствениците им? При общи географски и климатични особености, с еднакви материали на разположение във всеки район и според техниките и традициите на общите майстори, различията не биха могли да са значителни. Всъщност при аналогични икономически и социални условия жилищата на мюсюлмани и християни не се различават – дребни селяни или градски занаятчии, всички живеят еднакво скромно[2]. Единствено къщите на мюсюлманите от върхушката, едрите земевладелци или богатите търговци, предлагат значителни разлики.

Често се посочва като специфична особеност на мюсюлманската къща разделянето й на две части: *селямлък*, където се приемат гости и *харемлък*, запазен за жените и личния живот. Това означава, че ако най-бедните християни живеят в колиби с една единствена стая, техните мизерстващи събратя мюсюлмани са я делили на две, най-малкото с едно перде[3]. В богатите къщи разделението между *селямлъка* и *харемлъка* често се изразява със симетричен план. Но от това не следва, че той е достояние само на мюсюлманската къща. Симетричният план се среща много често при българските възрожденски къщи. Колко от тях са могли да бъдат обитавани от мюсюл-

---

[1] **Кратка** история на българската архитектура..., с. 132, 157, 229, 269.

[2] Свидетелството на Стубенраух, въпреки че е малко късно (1933 г.), е показателно: „Националните различия между турци и българи в Делиормана не се изразяват в жилищата, нито в общото устройство или плана на селищата нито, както по всичко изглежда, в различните типове къщи“. Цит. съч. с. 47.

мани, без да се налага и най-малко преустройство! И колко мюсюлмански къщи са купени или заграбени от българи след 1877 г.! Впрочем, съществува обичай в богатите български къщи да се запазват една или повече стаи за показ или за посрещане на гости[4]. Жените най-често се появяват там за кратко време, а иначе живеят доста уединено.

Като друг характерен елемент на мюсюлманските жилища се посочват напречните пръчки на прозорците или дървените решетки, образуващи с металните си връзки сложни възли. За мюсюлманите това е средство да се предпази къщата от чужди погледи, а за християните – просто сигурност. Формата им изглежда е характерна за османската архитектура[5].

Трябва също да се отбележи честото присъствие на един малък домашен *хамам*, който се среща наистина много рядко и в някои богати български къщи[6].

Накрая къщите на богатите мюсюлмани се различават често по внушителните си размери, докато храстиянските къщи не смеят да привлкат вниманието с особен разкош. Нека отбележим обаче, че мюсюлманските къщи, по-скоро самовглъбени, отдават много малко значение на фасадата си. Много пътешественици са изненадани от контраста между небрежната външност и пищното вътрешно обзавеждане[7].

Но като цяло изглежда не се констатира никаква разлика между мюсюлманските и християнските къщи в България през XIX век. Впрочем много малко стари къщи, принадлежали на управляващата османска класа, са запазени. Най-често се дава за пример „султанският" сарай на Гираите във Върбица. Но не е ли той само един рядък образец, към който изследователите приковават вниманието си?

Също толкова съмнително е да приписваме една сграда на общността, към която е принадлежал нейният строител. Със сигурност през XIX век строителството е един основно български сектор, особено развит в западните райони на страната (трънските зидари), но неговата терминология в по-голямата си част е турска[8]. Гръцки или български са къщите, които зидарите християни и помаци от Чепеларе са построили на остров Тасос до 1913 г.[9]?

---

[3] **Vambery, K.** Sittembilder aus dem Morgenlande..., p. 2. N. B.: това не се отнася до циганите-мюсюлмани, които слабо се съобразяват с религиозните предписания.

[4] **Кратка** история .... с. 145.

[5] **Lezine, A.** Influence de la Turquie sur l'architecture domestique en Egypte après la coquête ottomane. Communication au IV-e congrès internat. d'art turc.

[6] **Батаклиев, Ив.** Цит. съч., с. 107.

[7] **Minetti, H.** Osmanische provinziale Baukunst auf dem Balkan..., p. 36.

[8] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 250.

[9] **Примовски, А.** Бит и култура на родопските българи..., с. 448. 453.

Освен това, може ли архитектът на тези сгради да се причислява към определена етническа група? „Генеалогията" на къщите („генетичните връзки" от „Кратката история ...") на българските етнографи ни изглежда измислена конструкция. В нея се чертаят схеми според които, тръгвайки от къщата с едно помещение планът на жилището се разнообразява и усложнява с прибавяне на допълнителни стаи, разположени по различен начин. Тези картини могат да се отнесат само към типологията и не водят след себе си никаква „генетична връзка", тръгваща от простия към усложнения план.

Доста неблагодарно занятие е да се търси произходът на богатите градски къщи в развитието или разширението на бедните селски къщи от същия район. Много по-вероятно е да е съществувал един общ за заможните християни и мюсюлмани модел. Богатите българи са известни през XIX век с името *чорбаджии*. От всяка гледна точка те са част от българското население, най-добре интегрирана в икономическия, политическия и културния живот на османския свят. Ето, впрочем, защо радикалите на българското национално движение ги смятат за предатели на българската кауза. Начинът им на живот е османски, или както евфемистично се изразява Николай Тодоров, „някои черти от ежедневния живот на богатите турски бейове не са им чужди"[10]. Портрети на чорбаджии изобилстват в българската литература: с фес на главата, с броеница в ръката, те сърбат кафето си в компанията на някой ага или ефенди, водейки разговор изпъстрен с турски сентенции. Техните къщи естествено се стремят да имитират тези на управляващата османска класа, на която те по своеобразен начин са част. И тъй като почти всички са търговци, те са пътували в империята и значи това е константинополският модел, който са усвоили – този на богатите турци, гърци или арменци в столицата.

Османският характер на „възрожденската българска къща" на заможните градски класи, впрочем изглежда е схващан смътно. Всъщност ние виждаме как новата българска буржоазия, малко след Освобождението, се отдръпва от него. Би било интересно да се установят връзките на родство между чорбаджийската класа преди 1878 г. и новия социален елит на свободна България. Но онова, което във всеки случай е сигурно, и то най-вече в двете столици София и Пловдив е, че той започва да изоставя „възрожденската" къща още в първите години. През 1879 г. има вече 10 къщи по европейски модел, през 1880 г. – 15 и от 1884 г. те определят общия облик на много улици от центъра на града[11]. В Пловдив същата година е построен „един нов квартал направо в полето, който се стреми да достигне гарата, изнесена

---

[10] **Тодоров, Н.** – Архитектурата на българското възраждане..., с. 25.
[11] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 133 (бележка).

на голямо разстояние от града. Неговият облик е изключително европейски: хубави малки хотели, сред градини, обграждат този миниатюрен булевард „Малерб"[12].

Без съмнение погрешно би било да се интерпретира промяната в архитектурните навици единствено като решително отхвърляне на един елемент от ежедневния живот, припознат като османски. Изоставянето на „възрожденската къща" има отношение най-вече към присъединяването на новата буржоазия към западната култура и е само една от нейните последици. Къщата не е само жилище, тя също е външен белег на богатство. След 1878 г. стойностите за престиж и репутация се променят. Вече вкусът не се изразява с това да се живее във „възрожденска къща" (константинополска), а в европейска.

По какво се различават те? Първо по използваните материали: най-разкошните къщи на стария Пловдив са построени от дървени плоскости. Различни автори изтъкват предпочитанието на турците към леките строителни материали и виждат в това един прикрит номадски атавизъм[13]. Това означава да се забравя, че до XVII век повечето къщи във Франция са строени от дърво. Оттогава насетне ще се използват тухлата и камъкът – буржоазията държи на здравината. Избавена от постоянната несигурност в Османската империя, тя дава свобода на един показен лукс на фасадите. Вече къщите се обръщат с лице към улицата, предният двор се превръща в цветна градина. Размерите и броят на помещенията нарастват. Започват да се строят къщи с повече от един етаж. Появява се мансардата като архитектурен елемент. „Многобройните прозорци, много близо един до друг, но със скромно остъкление, най-вече по ъгловите стаи, в които човек се чувства като във фенер" намаляват на брой, но за сметка на това, стават по-големи[14].

Архитектите на къщите на новата българска буржоазия обикновено са с австро-унгарски произход. Следователно те въвеждат модели, използвани в Централна Европа и големите български градове София, Русе, Пловдив и т.н. се равняват по виенската мода. Всички, дошли от Запад стилове, са чужди на българската традиция; ставаме свидетели на най-еклектични избори и в една и съща фасада се смесват елементи от стиловете ренесанс, барок, рококо и др. Един от най-добрите примери на тази възприета от висшето общество архитектура е сегашното посолство на Турция на булевард „Руски".

Първите български архитекти, получили образованието си в чужбина, започват да търсят един по-оригинален български стил едва към началото на XX век. Те черпят вдъхновение от предхождаща османското управление

---

[12] **Edric, J.** En Bulgarie et en Roumélie..., p. 200; **Laveleye, E. de.** Op. cit., p. 354; **Goptchevitch, S.** Op. cit., p. 180.

[13] **Wambery, H.** Op. cit., p. 2; **Laveleye, E. de.** Op. cit., p. 167; **Kanitz, F.** Op. cit., p. 46.

[14] **Jiretchek, K.** Fürstenthum...., p. 161.

стара традиция, за да създадат стил, който би могъл да се определи като българо-византийски: Момчилов и Миланов проектират Синодалната палата през 1908 г. и Софийската баня – през 1910 г. Впрочем пътят на тази тенденция е прокаран от руснака Померанцев, архитектът на катедралата „Александър Невски", започната през 1882 г.

Ако едрата българска буржоазия е заимствала изцяло един нов тип жилище от Централна Европа, по-бедните слоеве остават привързани към своите предишни жилища. Те всъщност не изпитват същото благоговение към „прогреса" и „цивилизацията", дошли от Запада, нито имат възможност да си платят за архитектурни фантазии. До края на века те продължават да строят „малки къщички обикновено на един етаж, снабдени с изби, чийто пирамидален покрив със скосени от всички страни стрехи не оставя място за таванско помещение"[15]. Планът на старата занаятчийска къща остава непроменен: салон със скромни размери, в който се влиза направо от входната врата и обикновено четири стаи, разпределени от двете му страни. Все пак се наблюдава еволюция на салона във вестибюл или широк коридор. Този тип къща наподобява къщите в Централна и Западна Европа и той се разпространява в цялата страна[16].

Именно това по-скромно и традиционно жилище понася постепенни промени, които се разпространяват отгоре надолу по социалната стълбица и от големите градове към провинцията.

Масово започват да използват по-трайни материали. Камъкът, а най-вече тухлата, заместват дървените греди, запълнени с леса или плява и кал и замазани с глинена пръст (*паянт*). Зидарията вече се прави с вар или цимент, а не с глина. Големите стрехи са заместени със зидани корнизи. Сламата, все още често срещана по селата преди 1878 г., отстъпва място на керемидата[17]. Това, което ние наричаме „римска керемида", е познато в България с името „турска керемида". Остъклените прозорци престават да са лукс. Каменните стълби заместват дървените. Нови строителни техники, като металните или бетонните колони, се появяват дори в провинцията[18]. В центровете на най-големите градове се появяват към 1890 г. първите „долепени" къщи[19].

Новите условия на живот в свободна България променят една част от социалното съдържание на къщата, което е свързано с османското владичество.

Обяснението на някои общи за християни и мюсюлмани архитектурни практики се различава напълно в зависимост от общността. Така ако турците

[15] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 130.
[16] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 134.
[17] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 1, p. 56; **Erdic, J.** Op. cit., p. 8.
[18] **Казанлък** ..., т. 3, с. 390.
[19] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 131.

се задоволяват с леки постройки, това е защото те не свързват идеята за богатство или семейство със самата сграда, вътрешното обзавеждане е по-важно за тях. Раята е задължена да следва този пример, за да не привлича вниманието с голямо богатство. Високите каменни стени, опасващи мюсюлманския двор, трябва да съхраняват интимността, а за българите те представляват залог за сигурност в случай на нападение[20]. Както и обръщането на къщата към вътрешния двор, излагащо към улицата фасада почти без прозорци: в Сливен през 1872 г. „само малък брой къщи имаха прозорци към улицата и то тези на етажа; на всички останали, които имаха същата архитектура, прозорците им гледаха към вътрешния двор"[21]. Или още наличието на пръчки по прозорците: грижа за интимността или защита... Може да се предполага, че християните се равняват по архитектурните модели на мюсюлманите, но това равнение отлично оправдава собствената им гледна точка.

С края на османското владичество тези навици изчезват. Отсега нататък вече няма нужда да се крият, да изглеждат скромни, да се предпазват от евентуални външни нападения! Напротив, новата къща трябва да свидетелства за социалния успех на собственика. Високите огради от камък и дърво (*дувари*) стават по-ниски или се заменят с дървени, а за най-богатите – с железни решетки, зад които предният двор представлява красива градина[22]. Вече фасадите в градовете се белосват с вар и понякога се оцветяват в различни цветове. Като си помислим само, че преди 1878 г. в Кюстендил едва няколко представителни сгради имат право да са варосани[23]! В замяна на това, дълго време след Освобождението се запазва *комшулукът*. Малка, свързваща отделните дворове вратичка, която позволява свободното придвижване между група къщи, без да се излиза на улицата. Без съмнение улицата е престанала да бъде опасно място, но за жените, повечето от които остават ограничени в домашната среда, тези проходи позволяват лесен контакт със съседите[24]. Дървените пръчки по прозорците изчезват от буржоазните къщи, но дълго продължават да съществуват в провинцията, най-вече в приземията[25].

Наблюдава се изчезването на *чардака* в буржоазната къща, което се налага като модел в цялата страна. *Чардакът* е леко замрежено пространство, но скътано под покрив, разположено най-често на етажа и играещо ролята на стая. През топлите месеци целият домашен живот е съсредоточен там. В по-заможните къщи той често има издадена напред и издигната част, *кьошк*,

---

[20] **Kanitz, F.** Op. cit., t.1. p. 156.
[21] **Греков, М.** Спомени..., с. 156.
[22] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 43-144.
[23] **Захариев, Й.** Цит. съч., с. 82.
[24] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 110.
[25] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 148.

където се извършва храненето и се приемат гости. Европейската къща предлага съвсем блед заместител със своя балкон, подходящ само за разхлаждане. *Чардакът* запазва своето значение по-дълго време в провинцията. Неговото постепенно изчезване се диктува от новата градска тенденция за затваряне на домашния живот между четирите стени.

Изоставеният живот на чист въздух е заместен от този на „лятната кухня", който продължава да се поддържа в провинцията. Така в Троян към Първата световна война „напролет животът на семейството с тенджерите, саханите, паниците и лъжиците се пренасяше на двора около летния оджак под сайванта. Този оджак бе върху издигната с високи камъни плоскост. Отдясно бе лятната лавица, отляво долапът в дебелия камен дувар. На този оджак се печеха чушките, пресните царевици; там тичахме, когато прекипялото мляко почваше да пращи в огъня и мама от мазето, дето размесваше хляба, нададеше вик: „Иване, Банко, млякото[26]!"

Разбира се, само можем да се чудим за бързото изчезване след Освобождението на чудесните резбовани дървени тавани, които са гордостта на възрожденската къща. Те са обект на силно желание до самото Освобождение. Според Иречек, те са били прибирани от изоставените турски къщи и продавани на руснаци или българи[27]. Все пак именно новата българска буржоазия, която „дава тон" на средната класа, ги изоставя в полза на гипсовите декоративни тавани по западен образец. Резбованите дървени тавани само на модата ли са жертва? Или тяхното често присъствие в мюсюлманските домове, с геометричните им или растителни мотиви, ги прави признак на „ориенталщина[28]"?

* * * * *

В домашната мебелировка на градската къща в България се извършва истинска революция през годините, последвали Освобождението. Крайната й сдържаност е с ясен ориенталски отпечатък, а въвеждането на западното обзавеждане е прекалено ненадейно. До Кримската война дори заможните български къщи фактически не познават други мебели освен дървената ракла, където се подреждат бельото и ценните предмети, кръгли, съвсем ниски маси (*софра*, *паралия*) и ниски столчета, понякога на три крака. В замяна на това те съдържат неподвижни компоненти, като вградени в стените шкафове (*долап*) и етажерки, които често опасват стаята и миндери (от *миндерлък*), вид повдигнати над земята площадки от дърво или пейки, пок-

[26] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 353.
[27] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 161.
[28] **Minetti, H.** Op. cit., p. 36.

рити с вълнени покривки (*черги*) и възглавници, които също често окръжават стаята[29]. Когато стаите са доста големи, те впечатляват с усещането за простор, което дава липсата на мебели. Същата празнота се чувства в богатите константинополски къщи[30].

Въвеждането на западноевропейски мебели започва при турците, както и при българите преди 1878 г., в заможните среди, увлечени по „алафрангата" и сред интелигенцията. Впрочем, изглежда няма разлика между обзавеждането на богатите български и турски къщи. Във Варна през деветдесетте години има случаи, в които богати турски собственици, напускащи страната, продават наведнъж къщата и обзавеждането[31]. Подвижните мебели*, ако е позволен този плеоназъм, дошли от Европа като столове, маси, скринове, бюфети, фотьойли, често се комбинират с неподвижното традиционно обзавеждане. Бекер гостува през 1874 г. на учител в Калофер, малък процъфтяващ и активен град и бива посрещнат в голям празен салон, снабден с традиционните миндери, после е поканен да седне на европейска маса, застлана дори с малки покривки за хранене[32]. Все пак в Сливен през 1872 г. употребата на стола е непозната[33].

Впрочем през 1878 г. тази мебел е използвана само в най-големите градове и в София от героичните времена, когато „тези, които вече бяха в състояние да предложат стол на всеки от гостите си минаваха за аристократи"[34]. В Лом, директно свързан с Виена от дунавската търговия, през 1880 г. има столове само в 10-15 къщи. В Берковица, десет години по-късно, само найбогатите къщи имат някаква мебелировка[35].

Леглото започва наистина да се разпространява едва след Освобождението, благодарение на примера на руските офицери, но остава рядкост, която се внася от Централна Европа. Към средата на осемдесетте години то става по-популярно между средната класа[36]. Започва да се среща в хановете, което им позволява да се окичат с името хотел[37]. Но спането по стария начин на земята върху рогозка, завивайки се просто с една завивка, остава много често срещано в градовете до края на века, дори и след това[38].

---

[29] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 149.
[30] **Vambery, H.** Op. cit., p. 3.
[31] **Освобождението** на България и развитието..., с. 152.
* мебел от лат. mobilis – подвижен (бел. прев.)
[32] **Leo, M.** La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane..., p. 240.
[33] **Греков, М.** Цит. съч., с. 156.
[34] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 2, p. 171.
[35] **Basanovitch,** Op. cit., p. 57.
[36] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 150.
[37] **Маджаров, М.** Спомени..., с. 637.
[38] **Стоянова, М.** Цит. съч., с. 152.

Въвеждането на нова мебелировка променя изоснови бита на българите. Те изоставят обичая си да седят коленичили направо върху земята, който не изисква обзавеждане, затова пък е прословуто ориенталски. Не живеят ли седнали като шивачи, „по турски"? Но позата на колене не се използва само в дома: занаятчиите и търговците са я възприели, дори в изключително българския район на Стара планина[39]. Съществува една лоша фотография на Алеко Константинов, в европейски костюм, седнал на колене на улицата заедно с голяма част от публиката, на предизборен митинг в Свищов през 1894 г.[40] Следователно такова поведение още е било обичайно...

Навиците в отоплението разбира се също се променят. Освен огнището, турци и българи използват мангала, вид ниска метална печка, излъчваща много неравномерна топлина. Руснаците въвеждат в България печката от метал или фаянс, причина за толкова много пожари в началото. Използването на мангала продължава да съществува в провинцията, в Дупница – докъм 1928 г.[41]

Като илюстрация на промените в българския бит, ето впечатленията на едно малко десетгодишно момче, което напуска през 1896 г. малкия планински градец Трявна и се премества в Свищов, дунавско пристанище в контакт с Централна Европа:

„Тук и в стаите, и на трапезата уредбата беше съвсем друга. В приемната миндерлъците бяха заменени с извити и плетени виенски столове. В средата на стаята имаше кръгла маса с хубава покривка и с голяма и красива газова лампа с абажур. На прозорците пердетата не бяха бели и платнени, а червени и тежки. Дядовата ми къща изобщо не познаваше лампата. Заместваше я железният светилник с лоената свещ. Най-много ме учуди трапезата. У дома при гости и без гости сядахме с кръстосани по турски крака около ниската кръгла „паралия". Имахме две „паралии" – малка за нас и голяма за гости. В Свищов, седнали не на земята, а на столове, се наредихме около една постлана с бяла покривка маса. Пред всекиго бяха поставени две порцеланови чинии за супа и ястие и по една лъскава металическа вилица и лъжица. Това за мен беше съвсем ново нещо. Като сложиха на масата яденето, почнаха на всекиго да отсипват поотделно. И свръх всичко на всекиго бяха дали отделна кърпа (пешкир). Нищо от това не съществуваше на дядовата трапеза. На „паралията" се нареждаха дървените танури, купени чак от Габрово. До тях се слагаха дървената лъжица и тенекиената вилица. Един дълъг пешкир, прострян върху коленете, обслужваше всички. Никакво разсипване на ястието. Всички сърбахме или топяхме от общата грънчарска паница. Почувствах, че тук хората са по-учени[42]."

---

[39] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 112.

[40] **Константинов, А.** Съчинения. Т. 2. извън текста.

[41] **Vambery, H.** Op. cit., p. 5; **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 270.

[42] **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 57.

* * * * *

Хранителните навици в България са носители на религиозни, етнически и в по-малка степен на социални различия. В това отношение съществуват много предразсъдъци. Един толкова сериозен автор като Иван Богоров твърди през 1868 г. за гражданите на Пловдив: „Основна храна на турците е пилафът, на православните – сиренето и хлябът, на евреите – твърдосварените яйца, на павликяните[43] – костенурките и на циганите – телешкият или овнешкият черен дроб“[44].

Подобно твърдение може да се приеме сериозно само наполовина. Със сигурност оризът се смята за храна, характерна за турското население, която се яде по всяко време[45]. Османците въвеждат отглеждането му в България, като осигуряват потреблението му и консумират по-голямата част от продукцията. За българите това е луксозен продукт, използван в празничното им меню и е слабо разпространен извън районите, където се произвежда. Булгурът, вид житен грис, също въведен от турците, замества ориза за най-бедните[46].

Една от най-характерните особености в храненето на турците е честата употреба на месо, което българите консумират в много малки количества. Едните предпочитат агнешко, овче, телешко и пилешко, докато другите ядат най-вече свинско. Турците ядат почти само прясно месо, което не е характерно за българите, освен в сезона за клане – края на август за говедата и най-вече зимата за свинете. По-голямата част от месото е предназначена за консервиране под формата на солена сланина, сушена наденица (*суджук*), пушено месо (*пастърма*) и т.н.[47] Прясното месо е отредено за големите случаи и за празниците, като ритуалното агне за празника на св. Георги. Яденето на месо е толкова ограничено, че дори добруджанските овчари, отглеждащи многобройни стада, не си помислят да пожертват някоя овца за собствени нужди, ако не е поне ранена или болна, но „и в тоя случай те не пристъпват от един път да я готвят, защото може би да се появи някой турчин или татарин, който да купи месото“[48]. Извън икономическата логика, присъща на скъперничеството, но също и на бедността, православната църква е един от основните виновници за тези навици, увеличавайки на воля постните дни: 332 дни годишно според Георгиев, който вероятно прибавя средите и петъците към продължи-

---

[43] Павликяни, име дадено на българите-католици, бивши еретици-богомили, откъдето идва името им.

[44] **Богоров, Ив.** Събрани съчинения. С., 1968, с. 36.

[45] **Vambery, H.** Op. cit., p. 71.

[46] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 183, 185, 192.

[47] Пак там, с. 186 ; **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 203

[48] **Стоянов, З.** Записки..., с. 23-24.

телността на постите и специалните празници[49]. Религиозните забрани не се отнасят само за месото, но също и за яйцата и животинските мазнини.

След Освобождението българите бавно се отърсват от навиците си за умереност. Навикът да се яде повече месо се създава много бавно, въпреки усилията на княз Батенберг, който налага месен режим на войниците си с възпитателна цел: „когато наборите идват в казармата и се хранят с месо, те се разболяват за 15 дни, но накрая свикват. Когато се завърнат у дома, тези мъже ще карат жените си да ги хранят с месо“[50]. Разбира се, че така се нарушават религиозните забрани, но църквата трябва да отстъпи. Спазват се четирите основни литургични поста (коледен, велик, петровски и богородичен), но практиката да се пости в сряда и петък постепенно отпада след средата на осемдесетте години, най-вече в средите на градското население. Този обичай загубва част от функциите си като знак за религиозно и национално единение. В Македония, където старият решим остава, постите много старателно се спазват[51]. Що се отнася до консумацията на месо, българското население придобива в известен смисъл „турските“ навици. В Лом консумацията на прясно месо на глава от населението през 1880 г. е 9-10 кг. В София в същия момент тя е 20-22 кг. и към края на века достига 40-45 кг.[52]

Храненето на българите преди 1878 г. освен със слабата консумация на месо, се характеризира с трудно описуема скромност, на фона на селскостопанския потенциал на страната. Основната храна е хлябът, на базата на пшеница и ръж, често смесвани с царевица, но по общо мнение, той е лошо приготвен[53]. Българите възприемат отглеждането на царевица по време на османското владичество. Но докато турците съвсем не я употребяват като вариво, българите правят от нея брашно, което ядат във вид на хляб (*просеник*) или на каша (*качамак*). Тя им служи най-вече като фураж за угояване на прасета, докато турците отглеждат предимно овес и ечемик за конете и биволите[54].

Млечните продукти се срещат по-рядко на българската трапеза отколкото може да се предполага. Мляко рядко се консумира в прясно състояние, а основно под формата на *йогурт*. Този продукт, свързван с България от името на бацила, който предизвиква ферментацията, *bacillus bulgaricus*, е все пак с турски произход. Той е познат в Европа само в Унгария и на Балка-

---

[49] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 164.

[50] **Laveleye, E. de.** Op. cit., t. 2, p. 148; Дали е съществувало същото желание по отношение на затворниците? Дневният порцион в затвора в Берковица през 1891 г. е 37,5 драма (или 120 грама) месо, 12,5 гр. лук и пипер, 12,5 гр. ориз или булгур и 1 ока (1280 гр.) черен хляб. Месото се замества от 25 гр боб или леща в постните дни. **Басанович, И.** Цит. съч., с. 51

[51] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 165.

[52] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 173.

[53] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 66-67; *Марица*, N 418, 3.9.1882, с. 4: **Стоянов, М.** Град Пирдоп.... с. 266.

[54] **Wilhelmy, H.** Op. cit., p. 67.

ните, освен това в Румъния и Гърция се употребява думата *йогурт* или *яурт*, което показва, че технологията за него е заета от османците в по-ново време. В замяна на това българите си служат изключително с понятието кисело мляко и като други тюркски народи, го използват за основна суровина за получаването на масло, бяло сирене и някои питиета. Това показва, че българите са възприели технологията на *йогурта* в един стар период, предхождащ османците[55]. Обикновено българите ядат овче сирене, но пренебрегват кашкавала, използван в големи количества от турската кухня. Промяната идва в началото на 1881 г., когато под ръководството на гръцки занаятчия започва производството на кашкавал в Пирдоп и първоначално той е предназначен за константинополския пазар[56]. Маслото, използвано широко в турската кухня, е изцяло заменено от свинската мас при българите от Стара планина[57].

Споменавайки боба, лещата, пипера, лука и чесъна, ще сме се запознали с основните храни на българското население. Картофите и доматите стават истински популярни едва в годините след Освобождението.

Този оскъден хранителен режим, защото много често солта е единствената подправка, е присъщ както на селянина, така и на градския занаятчия[58]. Най-изисканото ястие на българската кухня безспорно е баницата, вид тесто на кори, напълнено със сирене или зеленчуци. Какво са поръчвали османските *заптиета*, когато са квартирували в български къщи? Да им се заколи пиле и да им се приготви баница... Не трябва повече да се очаква от раята по отношение на чревоугодничеството!

Защото на Балканите ценителите на хубавите ястия са турците. От тях българите научават най-сложните рецепти, както доказват турските имена на различни супи и ястия (*чорба*, *яхния*, *гювеч*, *манджа*), печени на фурна (*мусака*, *каварма*), пълнени зеленчуци (*сърми*), печени меса (*кебап*, *кюфте*) или консервирани (*пастърма*, *саздърма*, *суджук*), без да забравяме белите хлебчета, сладкарските изделия и източните сладкиши (*симид*, *геврек*, *баклава*, *кадаиф*, *локум*, *халва*) и др.

Това са всекидневни храни за мюсюлманското население, по-рядко за българското от градовете и често предназначени за заможните слоеве. След Освобождението тези обичаи обхващат цялото градско население. Това, което е привилегия за малцина и е желано от останалите, става достъпно. Така *халвата* и *локумът* стават много популярни: те служат за подслаждане

[55] **Kisban, E.** Zum Problem der Systeme der Milchverarbeitung in Südosteuropa. – In : *Actes du I-er Congrès d'études balkaniques*. T. 7, Sofia, 13971, p. 591-599.

[56] **Стоянов, М.** Град Пирдоп..., с. 236; *Марица*, N 394. 11.6.1881.

[57] **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 67

[58] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 190: *Марица*, N 229, 24.10.1880

на ежедневния хляб на градския пролетариат[59]. Ориенталските сладкиши са все още непознати към 1895 г. в Трявна, където никога не е имало турско население[60]. Може да се каже, че като става по-богата и по-разнообразна, след края на османското управление българската кухня постепенно се „османизира".

Чуждият произход на българската кухня впрочем е осъзнаван, най-малкото от интелигенцията. Хумористът Алеко Константинов, представяйки си идеалния български щанд на Световното изложение в Париж през 1900 г., в една статия иронизира: „Но безспорно е, че най-голямо затруднение ще срещне комисията в отдела „Българско кулинарно изкуство". Българска кухня – ето един въпрос! That is the question! – би казал Шекспир. Нека, колкото за опит, да направим тука един списък на българските „манджи", ама хасъл българските, а не изкованите и крадените. Почвам: попара, лютеница, зелник, тиквеник... Създателю всеблаги, помогни ми! Не, не, сериозно, има ли още нещо! Готвачи и готвачки, филолози и събирачи на народни умотворения, спасете честта на България!...[61]"

Естествено в периода веднага след Освобождението се въвеждат или разпространяват хранителни продукти, използвани на Запад, като домати и картофи, различни видове юфка, нови видове колбаси и т.н. Но навлизането на западната (европейска) кухня се ограничава в средите на едрата буржоазия и много бавно се разпространява отгоре надолу по социалната стълбица[62]. Тя се радва на авторитет, към който недодяланият Бай Ганьо е особено чувствителен: „- Това какво е, супа ли е? А, аз обичам супа. Чорбата е турско ядене. И ний сега повече супа ядем." – заявява той у Иречек, а при това супа и чорба са точни синоними[63].

В раздела за напитките, алкохолът по принцип трябва да се запази за немюсюлманите. Но прилагането му допуска известно приспособяване към реалностите. Ако Пророкът предупреждава хората да не употребяват вино, то той не споменава ракията или мастиката. Така модерният турчин, кривналият от правата вяра, свободният мислител или просто веселякът не се лишават от тях. Османците дори издигат в изкуство пиенето и въвеждат на Балканите употребата на *мезето*, което понякога се предлага в разкошно изобилие. Каниц, когато гостува през 1872 г. на един турчин в Йени пазар, опитва мастика, придружена с малки парченца печено, лешници, пилаф, сардини, хайвер, малки кубчета „швейцарско сирене" (кашкавал)[64].

---

[59] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 175.
[60] **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 67.
[61] **Константинов, А.** Съчинения. Т. 2, с. 183.
[62] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 170.
[63] **Константинов, А.** Цит. съч., т. 1, с. 94.
[64] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 46.

Мюсюлманите, като привърженици на строгите нравствени принципи, компенсират религиозните забрани с използването на някои напитки, които първоначално са чужди за християнското население. Кафето прониква много бавно в българските обичаи. Едва към 1840 г. търговците от Копривщица, които обикалят цялата империя, донасят това питие в малкия град[65]. След 1878 г. неговото потребление става обичайно в градовете и селата[66]. Бозата, напитка на базата на леко ферментирало просено брашно, често продавана от албанци, е най-разпространена в Западна България. Тя остава много популярна, въпреки новата конкуренция на лимонадата към средата на осемдесетте години. Айрянът, разбито кисело мляко с вода, е познат на повечето тюркски народи и на българите от старо време и продължава да се цени. В замяна на това източни напитки като *салепа*, или *шербета*, вид сироп, отпадат от употреба.

Нови напитки, разпространени в Западна Европа, имат бърз успех в България: бирата[67], ромът и лимонадата. Любопитно е, че чаят, толкова разпространен на Изток до наши дни, е познат в България през 1878 г. само като лекарство. Той навлиза истински с руските войници и офицери[68].

И накрая, българите са наследили от османците вкуса към водата като напитка. „Всъщност турците са големи майстори на чешмите. Те имат обичай да се събират, да опитват и да класират вода с различен произход, както нашите дегустатори дегустират вино от различни реколти"[69]. Родопското село Сотир дори е задължено да доставя ежедневно две бъчви от своята прочута вода на пловдивския *аянин* към 1850-60 г.[70] За българите студената и бистра чешма е богатство за завиждане.

Нека накрая да отбележим по отношение на храненето, че в българския език голяма част от речника на кухнята, това светилище на домашния живот, е с ориенталски произход в българския език. Дори българският дом, област принадлежаща на жената и по-малко достъпна за чужди влияния, незабележимо се е просмукала през вековете от османската материални култура. Ето като пример няколко думи от ежедневния речник, за които не съществуват славянски еквиваленти: тиган, тенджера, буркан, кутия, капак, тепсия, джезве, гевгир, ренде, кофа[71].

---

[65] **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 691.
[66] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 169.
[67] *Марица*, N 685, 5.10.1884, с. 2; **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 262.
[68] **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 61; **Греков, М.** Цит. съч., с. 150.
[69] **Erdic, J.** Op. cit., p. 5.
[70] **Стоянов, З.** Цит. съч., с. 259-260.
[71] **Цонев, Б.** Турски думи в българския език. – *ГСУ ИФФ*, 27, 5.

* * * * *

Облеклото е елемент от ежедневния живот, където не е толкова лесно да се разпознаят етническите или религиозните влияния. Всъщност много дрехи са общи за цялото население, както поради използваните материали, така и заради кройката; и все пак костюмът играе определена роля в социалното и етническото разграничаване.

Тенденцията за изоставяне на „традиционната“ носия в полза на костюма „алафранга“, т. е. вдъхновен от Запада, се проявява в България от четиридесетте години на XIX век. След Кримската война той става обединяващ символ на прогресивно настроените среди в Османската империя, привърженици на Танзиматските реформи, или на просветените български националисти. Това, в частност, е униформата на младата българска интелигенция. Много често костюмът „алафранга“ се демострира за първи път от учителя, предизвиквайки силно смущение у населението. Панталонът по мярка прогонва разплутите *потури*, чието дъно виси между коленете. Европейската жилетка замества *салтамарката* и *елека*, неговите османски еквиваленти със или без ръкави, и кара да изчезне широкия платнен, обикновено червен колан (*пояс*), който се навива няколко пъти. Рединготът и палтото изместват тежкия подплатен с кожа кафтан (*кюрк*) или неподплатения (*антерия*). Специална професионална група, тази на „*френк терзиите*“, се заема да ги произвежда, повече или по-малко приспособени към местния стил.

Но османската марка в облеклото, най-видимата и най-мразената, е *фесът*. Това е вид шапка, обща за цялото градско мюсюлманско, християнско или еврейско население. Българите го чувстват като принудителен елемент, дори като символ на османското подтисничество. Все пак фесът не предизвиква същата неприязън у сърбите, които му остават верни доста дълго време[72]. Първият жест в случай на въстание, и най-вече когато руските освободителни войски идват, винаги е да се хвърли фесът на земята или да се разкъса. Много забавни разкази ни описват как българските мъже, опиянени от свободата, но засрамени да излезат гологлави на улицата, си приготвят някакъв тюрбан от кърпи, който да замести отвратителния фес[73]. Веднага след Освобождението (и още през 1876 г.) *калпакът* се утвърждава като истинска шапка за българина. Тази капа от овча кожа всъщност се носи от овчарите и простите селяни[74]. Неговото възприемане от опълченците, българските доброволци в руската армия, и по-късно от българската армия го правят национален символ.

---

[72] **Castellan, G.** La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance 1815-1839. Paris, 1967, p. 173.

[73] **Освобождението** 1878. Спомени... passim.

[74] **Сборник** Калоферска дружба. Т. 1. С., 1908, с. 194.

Калпакът има дори своя звезден миг и развеселява дипломатическата хроника. Когато на 27 май 1879 г. Алеко Богориди, новият генерал-губернатор на Източна Румелия, назначен от султана, идва да заеме поста си в провинцията, той се появява на граничната гара Харманли с фес на главата. Хладният прием и представяне на българските и руските официални лица, които го очакват, го принуждава да извади от багажа си български *калпак*, който той е взел за всеки случай и да го размаха на следващата гара. Новината стига по телеграфа до Пловдив и новият генерал-губернатор е посрещнат там триумфално. Европейската преса дълго обсъжда борбата на феса с калпака... По време на своите верноподанически посещения в Константинопол, Алеко паша винаги се представя пред султана с фес на главата.

Но *калпакът*, колкото и национален да е, много напомня на новата българска буржоазия за селянина. Тя заменя простата овча кожа първо с астраган, а накрая възприема модерните по това време западноевропейски шапки – бомбето и панамената лятна шапка.

Промяната на костюма след 1878 г. се извършва отгоре надолу по социалната стълба. Европейският костюм, който е вече облекло на интелигенцията, се превръща за една-две години в костюм на чиновниците и дори на началните учители[75]. Когато е внесен от Централна Европа, той е истински лукс. Ето защо сред занаятчиите се установява една междинна форма, изработена от местните шивачи с местни материали, но и все повече с вносни. Тя просъществува много години, затова пък първите работници наведнъж възприемат униформата на европейския пролетариат.

„Традиционният" градски костюм се запазва в малките провинциални градчета. Той загива от естествена смърт, причинена далеч не толкова от износване, бидейки издръжлив на всякакви изпитания, колкото от постепенното изчезване на тези, които го носят. За един град като Дупница това става някъде към 1907 г.[76] По същото време в градовете по Стара планина, могат да се срещнат последните *чорбаджии* вече напълно западнали, развяващи с носталгия набраните си потури, украсени с *гайтан*, този вълнен шнур, който някога, при стария режим, е създал богатството на някои от тях[77].

Женският костюм също се освобождава от ограниченията на османското господство. В райони със силно мюсюлманско присъствие българските жени някога всъщност са се опитвали да минат незабелязани и на много места са възприели бухналия панталон (*шалвари*) и голямото *фередже* или тъмен *чаршаф*, с който се увиват, за да излязат[78]. В някои райони те впрочем

---

[75] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 193.

[76] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 267.

[77] **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 19.

[78] **Kanitz, F.** Op. cit., p. 19; **Иречек, К.** Цит. съч., с. 71.

и проветрен. Непрекъснато гори един мангал, върху който стои специална гореща форма за поправяне на фесове. При нужда бръснарят изпълнява функциите на зъболекар[88].

Част от този блясък изчезва след Освобождението. В Дупница от 1902 г. не мият вече косите преди подстригване. В замяна на това, тютюнът и кафето се запазват докъм 1944 г. Обзавеждането се „модернизира" с фотьойли, огледала, машинки за подстригване (въведени през 1900 г.), парфюми (одеколони от 1903 г.) и кремове... Цялото население се бръсне по-често – един път седмично, обикновено в събота следобед[89].

Женската прическа претърпява промени само във висшето общество. В провинцията остават характерни плитките, различен брой, в зависимост от брачния статус. Впрочем носенето на забрадка или шал не насърчава разнообразието.

* * * * *

България наследява от Османската империя също толкова сложна система от мерки и теглилки, колкото е тази при стария режим във Франция и също като него е различна в различните райони.

Оката е все пак призната мярка за тегло в цялата империя. Тя се подразделя на 400 драхми (*драма*), всеки от по 16 карата (*крат*), разделящи се от своя страна на 32 *зърна*. Оката тежи около 1 280 грама и 78 оки се смятат за 100 килограма.

Зърнените култури се изчисляват в *кило* или *киле* с различно тегло: константинополското *кило* тежи 2 *шиника*, или 22 оки, във Варна то тежи четворно (8 *шиника* или 88 оки). Дунавското *кило* се разделя на 10 *крини* или 100 оки, старото *кило* от Добруджа тежи 75 оки, а това в Стара Загора – 44. *Кило* сол в Анхиало тежи 30 оки. Гроздето се пресмята в кораби от 500 оки в Стара Загора и 1000 в Чирпан. Златарите изчисляват в карати, зърна и скрупули. В селата се използват много неясните понятия каруца и товар и т.н.

Повърхнините се измерват в *уврат* (на турски *дюнюм*), равен на квадрат със страна 40 стъпки. Той се подразделя на 4 *лехи*, самите те разделени на квадратни *разкрачки*. Старият *уврат* в Пловдив е двойно по-голям от този в Стара Загора. *Увратът* често се смята за 900 кв.м в Северна България и 1600 кв.м в Източна Румелия, но авторите рядко са единодушни...

Дължините се изразяват в *аршини*, но се различава зидарски *аршин* и *аршин* на чаршията (или шивашки) с респективни стойности 75,8 см и 68 см. Аршинът се подразделя на 8 *рупи* или 16 *греха* или още 32 пръста. Съществува също и *лакът* от 65 см (*ендезе*).

[88] **Илков, Д.** Цит. съч., с. 145.

[89] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 407-408.

Представяме си неудобството, което предизвиква такава анархия за международната търговия. Впрочем Османската империя решава през 1869 г. да приеме метричната система. Предвидено е администрацията да започне да я използва от 1871 г., а населението от 1874 г. Това решение както и много други остава мъртва буква[90].

Въвеждането на метричната система в България не минава без проблеми. Тя се възприема от княжеството през 1882 г., но наистина е въведена едва през 1889-90 г. Източна Румелия я прави задължителна през 1884 г. За да се улесни преминаването от едната към другата система, се говори за „нова ока", вместо за килограм или литър, за „нов *уврат*", вместо декар, и за „нов *аршин*" вместо метър. Така в „Български алманах за 1896 г." са публикувани много таблици за обръщане на старите мерки в нови и обратно, за определяне на цената във функция от теглото: „ако 1 ока от даден продукт струва 1 лев, 1 килограм ще струва 77,5 стотинки..." и т.н. Може да се каже, че в провинцията до края на века и дори дълго след това старата система от мерки остава в сила[91].

С идването на Освобождението, започват да отчитат времето по европейската система. Турската система отмерва два пъти по дванайсет часа след залез слънце. Към края на 1879 г. съобщенията във вестниците още уточняват дали посоченият час е по турски или по европейски (*алафранга*)[92]. Едно предложение да се възстанови часът по турски е направено в Пловдив по време на рамадана от турските общински съветници, очудващо подкрепени от арменците. То не получава подкрепата на мнозинството депутати и е отхвърлено[93]. Гарата в Пловдив има впрочем свой собствен час, защото се сверява с часа в Константинопол[94].

Българите никога не са използвали нито турския календар, нито турските месеци. До 1916 г. те си служат с Юлианския календар, който има 12 дни закъснение спрямо Грегорианския, това ще рече, че 1 януари по Юлианския календар (стар стил) отговаря на 13 януари по Грегорианския календар (нов стил); от 1900 г. разликата става 13 дни.

Положението с парите в България не е по-малко сложно. Войната, после руската окупация въвеждат в търговския оборот рублата. Много други чужди монети са също в обръщение в страната и българите, които най-често не знаят стойността им, много се затрудняват. Карнетка с готови изчисления

---

[90] *Марица*, N 167, 7.3.1880, с. 5.

[91] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 225-227; **Laveleye, E. de.** Op. cit., t. 2, p. 201; **Bianconi, F.** La Bulgarie et la Roumélie Orientale, cartes commerciales, 1-e série – région d'Orient, N 5. Paris. 1887, p. 30: **Български** алманах за 1896 г. С., 1896, с. 86; **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 406-408; **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 67.

[92] *Марица*, NN 88, 128 и т. н.

[93] *Марица*, N 622, 11.6.1884, с. 1.

[94] *Марица*, N 166, 4.3.1880, с. 8.

Ето списъка на официалните празници в Източна Румелия (ИР), в княжеството при управлението на Батенберг (К) и в обединена България при Фердинанд, през 1897 г. (Б), според юлианския календар.

1 януари		ИР	К	Б
6 януари	Богоявление	ИР	К	Б
7 януари	Св. Йоан Кръстител	ИР	К	Б
18 януари	Рожден ден на престолонаследника принц Борис			Б
2 февруари	Сретение Господне		К	Б
14 февруари	Рожден ден на княз Фердинанд			Б
19 февруари	Подписване на Санстефанския договор. Възкачване на престола на цар Александър II (Само за княжеството)		К	Б
24 март	Рожден ден на княз Александър		К	
25 март	Благовещение	ИР	К	Б
17 април	Избор на княз Александър. Рожден ден на Александър II		К	
23 април	Св. Георги	ИР	К	Б
2 май	Св. Борис			Б
11 май	Св. св. Кирил и Методий	ИР	К	Б
18 май	Св. Фердинанд			Б
29 юни	Св. св. Петър и Павел	ИР	К	Б
20 юли	Св. Илия			Б
24 юли	Рожден ден на султан Абдул Хамид	ИР		
2 август	Възкачване на Фердинанд на трона			Б
6 август	Преображение Господне	ИР	К	Б
15 август	Успение на Пресвета Богородица	ИР	К	Б
30 август	Св. Александър	ИР*	К	
8 септември	Рождество на Пресвета Богородица			Б
14 септември	Кръстовден	ИР	К	Б
26 октомври	Св. Димитър	ИР	К	Б
8 ноември	Архангелов ден	ИР		Б
21 ноември	Въведение Богородично		К	Б
6 декември	Св. Никола	ИР	К	Б

25 декември		ИР	К	Б
26 декември	Рождество	ИР	К	Б
27 декември		ИР	К	Б
Подвижни празници				
Велики четвъртък			К	
Велики петък			К	
Велика събота		ИР	К	
Втори ден на Великден		ИР	К	Б
Трети ден на Великден		ИР	К	Б
Възнесение		ИР	К	Б
Петдесетница		ИР	К	
Голям Байрам (край на рамадана) 3 дни		ИР		
Малък Байрам (празник на овцете) 3 дни		ИР		
Мевлют (рождение на Пророка)		ИР[2]		

* В чест на генерал-губернатора Алеко Богориди.

В неделя то се знае, не се работи, а в Източна Румелия окръжните съдилища са затворени също и в петък.

Прави впечатление, че религиозните и народните празници са повече от националните или династическите: 27 от 30 (90%) в Румелия, 23 от 28 (82%) при Батенберг и 22 от 29 (76%) при Фердинанд. Но ако количеството на официалните празници проявява тенденция към нарастване, то обликът им на народно веселие видимо избледнява с навика. Алеко Константинов описва с остро перо поръчковия празник по случай раждането на принц Кирил през 1895 г.[3] В замяна на това българите скоро откриват у себе си вкус към големите исторически чествания, от които първото със сигурност е хиляда години от смъртта на св. Методий, отбелязано бляскаво през 1885 г.[4]

Но нека оставим настрана официалните празници. В народните и семейните забави, в местните празници, организирани от професионалните задруги и в народните форми на религиозните празници – в тях ние ще открием най-вече османските влияния. Всъщност не би трябвало да мислим, че християнската и мюсюлманската общности живеят в абсолютна и крайна изолация една от друга. В градовете, където отношенията между тях са добри, ритуалните празници са повод за размяна на дарове, традиционни ястия или първите плодове от реколтата[5].

---

[2] *Марица*, N 113, 31.8.1879, с. 3; N 210, 19.8.1880, с. 3; **Durastel, A.** Op. cit., p. 792.

[3] **Константинов, А.** Събрани съчинения. Т. 2, с. 89-93.

[4] **Кирил**, патриарх български. Цит. съч., т. 2, кн. 2. с. 90-108; *Марица*, NN 703, 704.

[5] **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 69; **Батаклиев, Ив.** Цит. съч., с. 137.

Освен това, турските празници, на които е давана пълна свобода за изява, несъзнателно служат за модел. Българите е трябвало да се задоволят с по-скромни удоволствия, но в тях също може ясно да се различи ориенталското влияние. Иван Вазов много добре описва това явление за родния си град Сопот през седемдесетте години на XIX век.

„Една бъклица вино, изпита под прохладната сянка на върбите край шумливата кристална рекичка, прави да забравиш робството; един гивеч, запечен с алени патладжани, миризлив магданоз, люти пиперки и изяден на тревата под надвисналите клоне, през които се гледа високото синьо небе, е едно царство на земното щастие. Поробените народи имат своя философия, която ги примирява с живота. Един безизходно пропаднал човек често свършва с един куршум в черепа си или в клупа на едно въже. Един народ поробен, макар и безнадежно, никога се не самоубива: той яде, пие и прави деца. Той се весели[6]."

Тук намираме събрани на едно място основните елементи на народното веселие – храна, напитки, природа и музика. Нека да спрем на последните два пункта.

Любовта към природата и насладата от нея са признати характерни черти на турското население. То запазва за весели излети на тревата околностите на най-живописните градове, поречията на реките, изворите, сенчестите долини. Достъпът до тези места впрочем често е забранен за християни. В Плевен това е долината на Кайлъка с пещерата, в Шумен – мястото наречено Кьошковете, в Казанлък – бреговете на р. Тунджа, в Татар Пазарджик – тези на р. Марица, в Радомир – подножието на водопада и т.н.[7] Любовта към зеленината и течащата вода се изразява също и от изобилието на чешми и големи декоративни дървета в градовете[8]. Хармонията в природата е един от важните елементи на ориенталския *кеф* и пословицата гласи: „Три неща прогонват гнева: течащата вода, зелената трева и приятното лице"[9].

Българите, без съмнение благодарение на турците, възприемат навика да организират излети. Те може да са само за удоволствие, както при героите на Вазов в Силистра йолу, в кръга на *еснафа* (*зияфет, гуляй*), като тези на анадолските търговци в Копривщица, които са най-шумни[10] или пък – на енорията (*събор, курбан*), за които ще стане въпрос по-нататък. След Освобождението тези обичаи остават в сила. Ние даваме в приложение живописното описание на един такъв неделен излет в Шумен.

---

[6] **Vazov, I.** Sous le joug. (Trad. R. Bernard et N. Christophorov). Paris, 1976. p. 98.

[7] **Батаклиев, Ив.** Цит. съч., с. 138; **Erdic, J.** Op. cit., p. 40: **Вазов, Ив.** Съчинения в 4 тома. С., Т. 2, с. 300.

[8] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 211; **Архитектурата** на българското Възраждане..., с. 89.

[9] **Vambery, H.** Op. cit., p. 4.

[10] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 472.

В наши дни сме склонни да възприемаме народната музика като отличителен национален белег. Ако това е оправдано за селската музика, обикновено консервативна и слабо изложена на външни влияния, то същото не се отнася до градската музика. Това се изразява главно с факта, че турци и българи се ползват от услугите на едни и същи професионални музиканти за своите веселби – циганите. Значи репертоарът е бил един и същ и в основата си ориенталски. Музикантите, разбира се, изпълняват националистически песни, които са разпалвали патриотите от българското възраждане (възрожденски песни), но само при специална поръчка[11].

Впрочем няма съперничество между турските и българските песни на времето. Точно обратното: Захари Стоянов, шивашки калфа в Русе към 1870 г. разказва, че „най-голямото занимание на калфите бяха турските *маанета*, които те пееха до пресипване"[12].

След Освобождението циганите продължават да изпълняват ролята на музиканти: „Освен българските песни, те свиреха най-много турски"[13]. Те продължават да се ценят. Свидетелство за това са Бай Ганьо и неговите приятели, новозабогателите граждани[14].

Истинският български музикален инструмент е *гайдата* (често наричана народна *гайда*)[15]. Тя най-вече се използва по селата; друг също „голям" български инструмент е *кавалът*, дълга дървена флейта. Трябва обаче да отбележим, че *гайда* и *кавал* са думи с турски произход[16].

В замяна на това някои инструменти се смятат преимуществено за турски и цигански, и като такива не са разпространени между българите. Това е *зурната*, заменена от западния кларинет след Освобождението, тамбурин (*дайре*), тъпан на който се свири по различен начин от двете му страни или *дарабука*, малък барабан, чийто корпус е от печена глина[17]. Тези източни инструменти продължават да се използват след 1878 г. благодарение на циганите-музиканти.

Наред с упадъка на традиционната народна музика и с навлизането на западната, „сериозна" музика или виенската вълна, ориенталското влияние в България си остава стабилно в продължение на няколко десетилетия[18]. Обаче не се стига до оригинален музикален синтез, както в някои други балкански страни.

---

[11] **Vazov, I.** Sous le joug. p. 100.

[12] **Стоянов, З.** Записки..., с. 57.

[13] **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 189.

[14] **Константинов, А.** Цит. съч., т. 1, с. 114, 117 и бел. към изд. с. 462

[15] **Стоянов, З.** Цит. съч., с. 229; **Офейков.** Българе под стените на Цариград. – *ПСп*, 22-23, 1887, с. 482.

[16] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 403.

[17] Пак там, с. 399, 402; **Arbatsky, Y.** Beating the tupan in central Balkan. Chicago, 1953, p. 2-7.

[18] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 254.

Тясно свързан с музиката, танцът също е белег за национална принадлежност. По селата хорото, с традиционно и консервативно естество, е една от редките форми на позволено от патриархалния морал развлечение. При този колективен танц, цялото майсторство се крие в сложността на стъпките, а тялото участва малко. Друг основен танц ръченицата, е индивидуален, дори когато много хора танцуват едновременно. Тя позволява на танцьорите да покажат своята пъргавина и гъвкавост.

В българските народни танци, половете обикновено са разделени: на хорото от едната страна играят редица от мъже, от другата – редица от жени, или ако се обединят, най-често „слепването" се осигурява от мъж и жена в родствена връзка. В смесеното хоро мъжете и жените не се държат за ръце, а за коланите или всеки един стиска в ръка края на кърпа. При ръченицата танцьорите не се докосват[19]. След Освобождението тези танци се смятат за просташки и селски. Те продължават да съществуват в градовете като традиционен елемент при някои случаи (сватби) и като развлечение за бедните хора от предградията. Но критериите за традиционен морал в тях вече не се съблюдават. След деветдесетте години войници и слугини често се хващат за ръце[20].

В замяна на това в градовете съществува, под чисто ориенталско влияние, един съвсем различен танц, с изразен еротичен характер, познат с името *кючек*, или *гюбек* (танц с корема). Те се изпълняват в специални заведения от професионални танцьорки, най-често циганки или понякога от млади момчета[21]. Те се характеризират с движения на раменете, ханша и корема, чужди за българските народни танци[22].

След Освобождението българското „добро общество" се нахвърля с негодуване върху *кючека*, символизиращ османската поквара. Тази пуританска реакция изглежда е вдъхновена от Запада. Всъщност различни по-ранни свидетелства разглеждат кючека като забавление, в което няма нищо срамно, в което участват и деца и има за цел да придаде блясък на семейните празници на турското население[23]. През юни 1880 г. общината в София забранява кючека в столицата като „разпространяващ разврат и несъвместим с времето"[24].

Последният израз е изключително любопитен, ако си представим, че точно през осемдесетте години в България навлиза всякакъв вид западноевро-

---

[19] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 575-585.

[20] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 243.

[21] **Маджарски** пътеписи за Балканите..., с. 133.

[22] **Джуджев, Ст.** Българска народна хореография. С., б. г., с. 54, 128, 129.

[23] **Батаклиев, Ив.** Цит. съч., с. 137; **Йончев, Хр.** Принос към историята на гр. Лом. Чорлево, 1930, с. 48-50; **Nemeth, J.** Die Türken von Vidin. (passim).

[24] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 242.

пейска разпуснатост, която е съзвучна с времето – кабарета, кафе-шантани, публични домове. Със сигурност съществува предчувствие за заплахите за морала. Във Варна общинска наредба изрично предписва „певиците, арфистите и другите артисти да не бъдат с леко поведение"[25]. Но най-сериозната опасност за българските традиции се съдържа в разпространението на неморалните европейски танци. Всъщност, докато „развратът" е професионален факт, в очите на хората това е само половин зло. Но възприемането на европейската мода и танци от най-добрите семейства, това вече е истински скандал. Немислимо е съпругите и дъщерите, напудрени и парфюмирани, с деколтирани рокли, да танцуват в ръцете на чужди мъже[26]!

Но много повече от танцьорките, страстите на турския народ са насочени към професионалните борци (*пехливани)*, чиито демонстрации са издигнати в ранга на истинско изкуство в цялата Османска империя. Самите султани са страстни почитатели на тези състезания, като например Абдул Азиз, който не се отвращава да присъства там. Българските земи участват в това увлечение. „Между турците палмата на първенството принадлежеше на пехливаните. Те са по-уважавани от богатите и учените. Те са гордостта не само на едно село, а на целия окръг. Ако например един *бей* организира сватба в Търново, цялата каза с нетърпение очаква да научи, кой *пехливанин* ще получи най-големия *бакшиш*, т.е. кой ще победи. При завръщането му на село, всички ще излезат да го посрещнат, ще споделят с него както разочарованието, така и радостта. Освен това на него му се чува думата и в общите дела"[27]. Ето защо много башибозушки главатари са истински борци. Турските райони в Източна България, Делиормана, Герлово, Тузлука, както и помашките села в Родопите дават известни шампиони в империята. Състезанията се организират по случай големи панаири, пищни сватби, патронни празници за християните. Борбите се съпровождат от изпълнението на цял ритуал на главния площад, с арбитър и музиканти, които подчертават перипетиите в развоя на борбата с биене на барабан.

Българите също практикуват борбата, но без примера на турците те не биха й отдавали по-голямо значение от това на останалите развлечения и състезания между млади хора като бягането, хвърлянето на камък или състезанието с дини, разцепвани с един удар на ятагана (до 15 с един удар!)[28]. Те държат да покажат, че съвсем не отстъпват на господстващата религия по отношение на силата и сръчността. Състезания между българи се организират често и са популярни, дори някои попове участват в тях[29]. Но състезания между шам-

[25] **Стоянова, М.** Цит. съч., с. 151.
[26] **Маджаров, М.** На Божи гроб. С., 1929, с. 33; **Йончев, Т.** Цит. съч., с. 50-51.
[27] З. Стоянов цит. от **Петров, Р.** Юнашка слава. С., 1973, с. 125.
[28] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 465-467; **Цонев, Б.** Цит. съч., с. 465-467.
[29] **Дочев, Д.** Карнобат в миналото. С., 1935, с. 5.

пиони от двете религии са рядкост. Тежко му на българина, ако излезе победител – нищо друго не му остава, освен да хване Балкана и да стане хайдутин.

Българите практикуват „сухата“ борба, за разлика от мюсюлманите, които намазват обилно тялото си със зехтин. Терминологията на борбата, категориите в теглото, имената на хватките са турски.

След Освобождението борците почти напълно изчезват от забавленията на българите. Борбата става отново едно от многото развлечения по селата. Обаче българските турци поддържат традициите си[30]. Трябва в България да дойдат професионални борци и атлети от немския, хърватския, френския цирк към края на XIX век, за да съживят изоставената от българите традиция. Те въвеждат френската борба, без краката, която постига доста голям успех. България започва да се прославя от началото на нашия век. Никола Петров всъщност печели титлата световен шампион на Световното изложение в Париж през 1900 г., побеждавайки френския гигант Пол Понс, който тежи с 40 килограма повече от него. Няколко години по-късно Александър Добрич получава „Златния пояс“ от ръцете на султан Абдул Хамид на състезанията в Йълдъз кьошк, където побеждава с туш световния шампион Кара Ахмед, самият той с български произход[31].

По темата за спорта трябва да се отбележат надбягванията с коне, за които турското население е ненаситно. Отглеждането на коне впрочем е турски специалитет[32]. Конете са лукс за българите, скромен селски народ, без военни традиции. Единствените, които могат да си го позволят, са „анадолците“ от Копривщица, търговци в Анадола, които с удоволствие се правят на аристократи[33]. Традиционно българите организират надбягвания с коне на Тодоров ден, но този доста разпространен обичай бързо изчезва след Освобождението[34].

Какво да кажем за лова? Каниц твърди, че турците са много мързеливи, за да го практикуват, но че след 1879 г. българите му се отдават със страст[35]. Вакарелски смята точно обратното, че това е маргинално занимание за българите: през 1891 г. в западната част на страната народът „гледал на лова, като едно развлечение на мързеливите и неконформистите“. В замяна на това той дава сведения за лов с лък и стрела, практикуван от турците в Герлово и Кърджали до нашия век[36].

---

[30] **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 69.

[31] **Петров, П.** Цит. съч., с. 123-150; **Петров, Р.** Историческите корени на борбата в България. – *ВФК*, 1958, N 2; **Нейчев, П.** Цит. съч., с. 8; **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 259.

[32] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. 1, p. 272.

[33] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 175, 472.

[34] **Нейчев, П.** Цит. съч., с. 8; **Цонев, Зв.** Цит. съч., с. 55; **Събчев, Н.** Цит. съч., с. 104.

[35] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 203-204; **Ганчев, Д.** Цит. съч., с. 118.

[36] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 158, 164.

След половин хилядолетие османско владичество, успяват ли българите да усвоят от своите господари изкуството на ориенталския *кеф*? Нищо не е по-малко сигурно. Въпреки че думата е възприета в българския език за означаване на лично благоденствие, нейната философия на *dolce farniente*, така ценена от европейските пътешественици, остава чужда на славянското население в Румелия. Османците успяват да му предадат един от нейните елементи – любовта към природата, зеленината и течащата вода, но не и свързаното с нея съзерцателно бездействие, скъперническо на думи, подкрепяно с малки глътчици кафе и редки кълбета дим. Аристократично развлечение (в най-тесния смисъл на думата), на което и най-дрипавият турчин се отдава със сериозност и достойнство, напълно непостижимо за борещия се с немотията българин, за градския занаятчия, чиято философия е „хиляда бода за една пара[37]."

Така кафенето, храмът на *кефа*, често се смята преди Освобождението за пагубно място. Българите посещават *кръчмата*, където се сервира най-често алкохол и служи за място за срещи, особено за селяните дошли на пазара. Кафенетата са запазени за социалния елит, обикновено за турците, което обяснява намаляването на броя им след Освобождението. Каниц посочва 33 в Ловеч през 1870 г. и само 12 след 1877[38]. Все пак, ако в Стара Загора е имало само 2 или 3 български кафенета, техният брой бързо се увеличава след 1878 г.[39]

Обзавеждането на кафенето се променя. В Пловдив, вече през 1867 г., Лежан се оплаква: „Натоварих драгоманина си да ми намери хубаво кафене, където да отида да прекарам с *кеф* два часа. Той се върна и ми каза, че това си било моя работа и ме заведе в едно „*алафранга*" кафене, т.е. в нещо като кафене с билярд, посещавано от гръцки досадници и други гюрултаджии с отблъскващи физиономии. Много бързо се преместих оттам в едно очарователно гръцко кафене, разположено в края на моста, свежо, спокойно, с чудесен изглед към Марица и веселите и сенчести острови наоколо"[40]. Това е защото модерните християнски кафенета вече не са предназначени за *кеф*. Там си уреждат срещите, четат вестници, играят на карти, домино или табла и най-вече обсъждат политиката. Масите и столовете заместват *миндера*, където се седи по турски. Последното кафене от старата мода изчезва от провинциален град като Дупница през 1907 г.[41].

Появяват се заведения от нов тип: бирариите (жителите на Дупница за пръв път опитват бира през 1888 г.), сладкарници (първата в Дупница – през

---

[37] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 209.
[38] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 18.
[39] **Илков, Д.** Цит. съч. с. 149.
[40] **Lejean, G.** Voyages en Bulgarie. – In: *Tour du monde.* 1873.
[41] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 263л

1894 г.) *бозаджийници*...[42]. Но увеличаването на продажбата на алкохолни напитки скоро започва да безпокои властите. На брой 1 476 в Самоковска околия през 1885 г., те се увеличават до 1 621 през 1886 г. и 1 891 – през 1887 г., или 1 кръчма на 15 къщи (1 на 25 във Видински окръг, 1 на 27 в Пловдивски)[43]. Окръжният управител на Плевен вече се безпокои през 1884 г. за нарастването на алкохолизма, по-разпространен в градските среди, отколкото на село[44].

Тютюнът, другият стълб на ориенталския *кеф*, е трайно насаден в България преди 1878 г., въпреки неодобрението на православната църква[45]. Използването на тютюна се въвежда от турците в края на XVII век, както свидетелства народният израз „пия тютюн", а не „пуша" тютюн. Очевидно това напомня за ориенталското *наргиле*, което съвсем не се разпространява между българите. Иречек го е виждал през осемдесетте години само при „възрастните господа", без съмнение старите *чорбаджии*[46]. Според спомените на Никола Начов от Калофер, „овчарите пушеха тютюн с лула, младата интелигенция – тънки цигари, а чорбаджиите – дълги украсени *чибуци*, чийто накрайник от жълт кехлибар е голям колкото кокоше яйце"[47]. Тютюнът остава едно по-скоро градско удоволствие, запазено предимно за българските мъже, докато турските жени и дори понякога децата пушат постоянно[48]. Тютюнът остава признак за някаква разпуснатост и никога при българите, както и при турците, един вече пълнолетен син не би посмял да пуши в присъствието на баща си[49].

В България опиумът е използван само от едно градско турско малцинство. Отглеждането на мак впрочем няма особено развитие, въпреки насърчаването му от българското правителство[50].

Броеницата, която мълчаливо или в разговор небрежно се върти в ръце, е внос от османската столица. Тя е един от атрибутите на *чорбаджиите*[51].

Също трябва да споменем между развлеченията, станали популярни благодарение на османците, но които не надживяват управлението им в България, театъра на марионетките и сенките, познат с името на главния герой Карагьоз. Както ни уверява Каниц, това е единствената театрална форма, позната във Видин през 1862 г. По-нататък той описва един театрален спектакъл с мари-

[42] Пак там, с. 262.
[43] **Васильов, Т.** Цит. съч., с. 578л
[44] *Марица*, N 651, 21.9.1884, с. 4.
[45] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 311.
[46] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 179.
[47] Цит. от **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 256.
[48] **Странски, Ив.** Появата на тютюна в българските земи. – *ИБИ*, 1950.
[49] **Vambery, H.** Op. cit., p. 87.
[50] **Jiretchk, K.** Op. cit., p. 67, 179; **Васильов, Т.** Цит. съч., с. 575.
[51] **Начов, Н.** Цариград като културен център на България до 1877. С., 1925, с. 178.

онетки, представен от цигани-мюсюлмани, които придружават двусмислените си коментари с *дайре* и *гайда* (доказателство, че последната не е атрибут единствено на българите)[52]. Кукленият театър – византийска традиция, продължена от османците, остава чужд елемент в България.

Същинската театрална традиция все пак не е непозната на османската култура и в нея се срещат истински представления със сцена и актьори, наричани *orta oyunu*[53]. В България във всеки случай един репертоар на турски език се представя от гръцки или арменски трупи, както преди, така и след Освобождението[54]. Има ли той някакъв принос в развитието на българския театър, чието начало датира от 1856 г.?

Накрая между българските народни забавления, съдържащи елементи на драматична игра, лесно се разпознават детайли с османски произход. Такава е играта, наречена *джамал* – една кукла, представляваща камила, извършва всякакви палячовщини под звуците на турска популярна песен: „Ой, джамал, джамал кой те кара да танцуваш? Това е един габровец, ушите му са платнени...“[55]. В други карнавални обичаи се срещат герои, принадлежащи на османския свят: *дервиши, кадии, гавази* (телохранители) и т.н. Въпросът заслужава да бъде проучен от специалисти-фолклористи[56].

* * * * *

Системата за подслоняване, използвана в Османската империя, радикално се променя след Освобождението на България. На пътника се предлагат три възможности при стария режим: в мюсюлманските села малка сграда, наречена *musafirlik, mousafir odasi* или понякога *маза* е винаги на разположение на пътниците и особено на поклониците. Тя предлага безплатен подслон за три дни и дори понякога известни удобства: рогозки, кафе, храна. В последния случай тя се поддържа от благотворителна фондация, ако ли не, – се издържа от общината. Един *бакшиш* на тръгване обаче рядко е отказван. Този обичай се запазва сред мюсюлманите в България до края на XIX век[57].

В българските села и градове на пътника се предлага стая в частна къща или *хан*. Много често *чорбаджията* е този, който волю-неволю е най-подходящ за оказване на гостоприемство на пътниците, повече или по-малко желани[58]. Селяните, идващи на пазара в града, имат обикновено познати, при ко-

[52] **Kanitz, F.** Op. cit., t.1, p. 11; t. 2, p. 68.
[53] **Sies, C.** Türkisches Puppentheater..., p. 3, 9 и следв.
[54] **Стоянов, З.** Записки..., с. 310; **Gubernatis, A.** de. Op. cit., p. 73.
[55] **Освобождението** 1878. Спомени..., с. 469.
[56] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 596.
[57] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 1, p. 199; **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 70.
[58] **Leo, M.** Op. cit., p. 77-84.

ито се подслоняват – при условие да се реваншират или срещу дребни подаръци. Този обичай „да имаш *конак* в града“ чувствително замира след Освобождението[59].

Ханът, държан от християнин, българин, грък или цинцарин, е страноприемница в много рудиментарен вид, където може да се намери подслон, но рядко нещо повече. Понякога в него се продават напитки и някакви бакалски стоки. Комфортът е сведен до минимум[60].

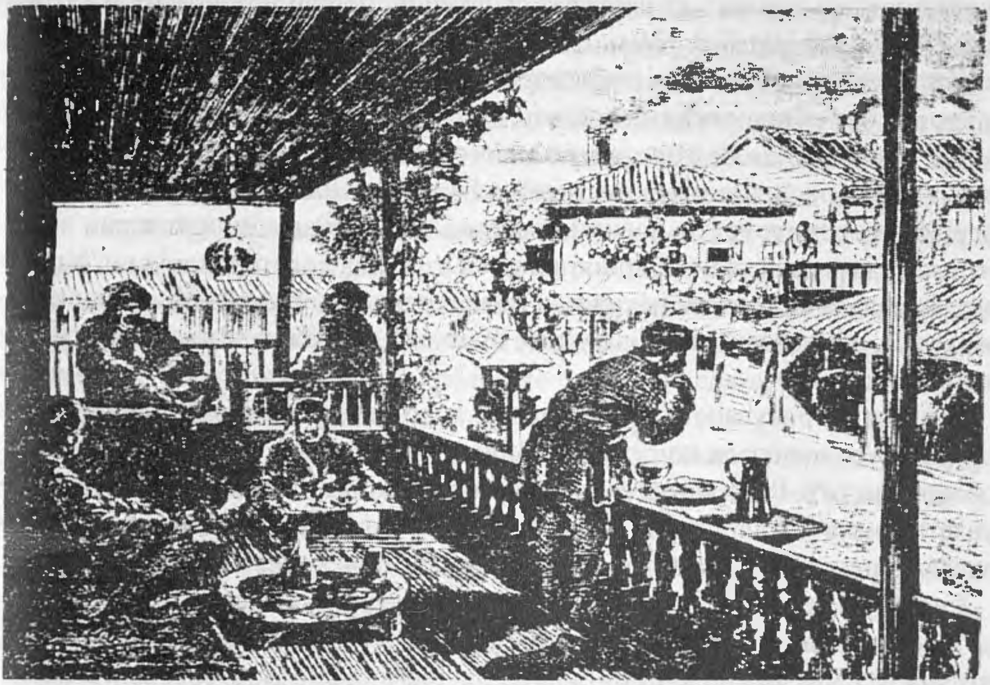
Хотели от западен тип се появяват преди Освобождението, например в някои дунавски градове, но широкото им разпространение става в годините след 1878. Преминаването от ориенталския *хан* към европейския хотел се описва детайлно от Михаил Маджаров в Татар Пазарджик през 1886 г.:

„Чукурхан е едно вехто здание, направено по системата на старите ханища. Един широк двор, постлан с калдъръм, с толумба на средата, която се разваля най-малко два пъти на неделята. Около тоя двор има и каменни магазии с обор за коне, и плевник, и гълъбарник, и гостилница, и кафене. Стаите за гости се намират във втория етаж. Пред тях се простира широк коридор с няколко кьошк?, гдето летен ден посетителите правеха своето ракъкефи. Както стаите, тъй и коридорите са постлани с тухли; стълбите обаче са от дърво. По положението и наредбата си Чукурхан може да се раздели на две части: хотел и хан. Първата се различава от втората по това, че в стаите има кревати и грее слънце, а във втората слънчевите лъчи никога не са могли да проникнат. При настоящите вкусове на нашите пътници едно подобно разделение е твърде удобно. То дава възможност за повече посетители с разни навици и улеснява до известна степен и пътниците. Из провинциалните градове хотел в европейската смисъл на думата не може да се поддържа. Коларите, които правят у нас реклама на ханищата и хотелите, ще ви заведат там, където е най-сгодно за тях. Но ако забележите на коларя, че в препоръчания от него хотел има купище гюбре, което може да повреди човешкото здраве, той ще ви се изсмее в себе си и ще захване да ви убеждава, че тия, които живеят в гюбрето, са много по-добре от учените. В Чукурхан имаше две грамади гюбре, от които изпаренията достигаха чак до стаите[61].“

В Дупница първият „хотел“ се появява в края на осемдесетте години, а последният надживял османската епоха *хан*, затваря вратите си през 1912 г., но самата система на *хана* съществува докъм 1944 г.[62]

Какво представлява в България прочутото славянско гостоприемство в сравнение с не по-малко известното източно гостоприемство? Много пъте-

[59] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 406.
[60] **Kanitz, F.** Op. cit., t. I, p. 199; **Leo, M.** Op. cit., p. 75-76.
[61] **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 637-638.
[62] **Меджедиев, А.** Цит. съч., с. 261-262.

Хан в Ески Джумая през 1878 г.

Сливенската фабрика през 1878 г.
(гравюри Феликс Каниц)

шественици се опитват да направят сравнение, но свидетелствата им отпреди Освобождението се разминават[63]. Мнението на руските войници, посрещнати като освободители от българите, съвсем очевидно е пристрастно[64]. Въпросът без съмнение няма отговор.

Все пак може да се констатира едно спояване на ритуалите за „добре дошъл" при мюсюлмани и християни в България: например обичаят да се посрещат високите гости, военни, цивилни или духовници, или всеки именит гост на границата на общината и да се изпраща докато я напусне; още – да се предлага на гостите ракия или кафе, поднесено на табла със сладко и чаша вода, обичай който на Балканите отначало, изглежда, е въведен в градските среди[65].

Обичаят на ръкуването при поздрав е нова заемка от западните страни. Той рядко се използва по селата и дори в градове като Шумен преди Освобождението[66]. Разпространява се бързо при контактите на населението с руската армия[67]. Дълбокият поклон (*темане*), като знак на уважение, бързо изчезва, защото се смята за характерна черта на ориенталската сервилност[68].

Жестът на уважение, изразяван с целуване на ръка, се използва в семейството към бащата и главно към духовенството и лица, ползващи се с голям авторитет. Княз Фердинанд го приема на драго сърце и го въвежда в помпозния и смешен протокол на малкия си двор. През 1894 г. българските пратеници са много изненадани от руския цар, когато той отказва да приеме този жест, с който те са свикнали[69].

Впрочем трябва да се отбележи, че някои формули на вежливост са заети от турския език или са пригодени към българския. Така „много здраве" отговаря на турското *cok selam*; „пак заповядайте" на *gene buyrun*. А. Балабанов обръща внимание до каква степен, дори в устата на българин, турското *hos geldin* е по-сърдечно от официалното „добре дошъл"[70].

* * * * *

Една от най-деликатните за наблюдение промени в манталитета и поведението със сигурност е тази, която засяга положението на жената в Бълга-

---

[63] **Leo, M.** Op. cit., p. 77-78.

[64] **Освобождението** 1878. Спомени. (passim)

[65] **Jiretchek, K.** Op. cit., p. 83.

[66] **Шумен**-Коларовград..., т. 2, с. 67; **Стоянов, З.** Цит. съч., с. 289.

[67] **Иречек, К.** Български дневник. Т. 1, с. 19.

[68] **Мирчев, П.** Цит. съч., с. 173.

[69] **Константинов, А.** Цит. съч., т. 1, с. 474 (бел. изд.).

[70] **Македонска, Цв.** Турски фразеологични заемки в българския език. – *Български език*, N 4, 1966, с. 279-281; **Радев, С.** Ранни спомени. С., 1967, с. 279-281; **Балабанов, А.** Студии, статии, рецензии, спомени. Т. 1, С., 1973, с. 515.

рия. От средата на XIX век главните ръководители на движението за национално обновление не пропускат да отрекат „ориенталските“ навици, поставящи жената в подчинено положение в домашните и обществените отношения. Известна еволюция започва да се наблюдава в първите години след Кримската война. Това движение е много бавно, а Освободителната война и независимостта, които в много други области бележат дълбок прелом, изглежда не ускоряват особено женската еманципация, най-вече в семейната област[71].

Но да се върнем към самото понятие „ориенталско“ поведение или още по-лошото – „азиатско“, към жената[72]. Подчиненото положение, наложено на жената в България, както в градовете така и в селата, произтича най-малко от три различни културни нива:

- патриархалния „традиционен“ морал, с разделението на ролите между половете, с йерархията на ценностите и индивидите в самото семейство и обичайното право;

- християнския православен морал, който преди всичко е монашески морал, не цени светския живот, оттук подценяването на жената се опира на Светото писание (създаването на жената след мъжа), което е обяснено в дамаскините, сборници с проповеди и поучителни истории от XVIII век[73];

- някакъв особен консенсус, вдъхновен от исляма, а най-вече – от практиката на османския живот, регламентираща основно женското поведение на обществени места, и който е намерил израз в различни поговорки, общи за българите и другите балкански народи, като: „Добра жена мъжу рай, зла жена мъжу ад“ (съществува също на сръбски и румънски езици); „Жена, кон, пушка и сахат можеш да ги покажеш, а в ръце не ги давай“ (също на сръбски, турски и румънски); „Жената има дълги коси и къс мозък“ (сръбски, турски и гръцки); „На жена, на катър и куче, който хваща вяра ум няма“ (гръцки и турски) и т.н.[74]

Тези три нива са тясно свързани и взаимно се подсилват. Така в църквите жените не само са отделени от мъжете, но тяхното отделение често е с решетка като мушарабие *. Такъв е случаят в Троян и Копривщица, където все пак не са живели турци[75]. Руснаците, шокирани от тази islямска практика

---

[71] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 60, 68.

[72] Речникът предлага следната дефиниция за думата „азиатски“: „1. Това, което се отнася до Азия. 2. Което характеризира жестоките нрави на турските потисници: див, жесток. **Български тълковен речник.** 2 изд. С., 1963, с. 16.

[73] **Паскалева, В.** Българката през Възраждането. С. 1964, с. 9.

[74] **Икономов, Н.** Цит. съч., пословици N 532, 669, 1292.

* мушарабие от фр. moucharabieh (от ар.) – дървена решетка на прозорец или балкон, през която се вижда навън, но отвън не се вижда вътре. (Бел. прев.)

[75] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 2, p. 100.; **Маджаров, М.** Спомени..., с. 80.

в християнските култови места, бързо премахват това разделение[76]. В наши дни това разположение все още може да се види в църквата в Банско, където са пропуснали да я махнат след Освобождението на града през 1912 г. От друга страна, в един също изключително български град като Копривщица положението на девойките за женене е почти затворническо, защото те са пускани само два пъти годишно на църква; не им се позволява да присъстват на сватби, освен ако не става въпрос за най-близки роднини[77].

Поради невъзможност да се отделят тези три нива, обясняващи подчиненото положение на жената, защитниците на равенството на половете много лесно прехвърлят вината върху османското управление за едно състояние на нещата, което не се различава особено от онова, което може да се наблюдава по същото време в много страни в Южна Европа. „Женският" въпрос се поставя открито на публично обсъждане през последната четвърт на XIX век в Европа и Съединените щати. Българското обществено мнение стига до него едновременно със Запада. Но османското обяснение позволява идеологически да се оправдае проблемът. Без да се замесва нито патриархалният морал, нито позициите на църквата, от женския въпрос се прави нещо като предразсъдък, чужд на българския „природно демократичен и егалитаристки" народ, който ще се отърси от него когато пожелае, като от някакво долнокачествено ориенталско лустро.

Впрочем въпросът със статута на мюсюлманската жена в Османската империя е сложен и противоречив. На Запад през XIX век галерията от представи за турския харем със съответните евнуси, одалиски, чехли, муселини е в съзнанието на всички. Голяма част от добре информираните автори се мъчат да разубедят любителите на екзотиката. „Полигамията е почти непозната сред народа и все по-рядко се среща в най-богатата и най-просветената класа"[78]. Вамбери отчита един случай на 1 000 и заявява, че „при нисшите слоеве от населението съществува малка или съвсем несъществена разлика в положението на жената в мюсюлманска Азия и в Европа"[79].

Любопитно е да се констатира заразителността на западните клишета в представата на българите за турците, техни непосредствени съседи. У тях кристализират най-различни сексуални фантазми: изрази като „отвратителни азиатски навици" или „животински ориенталски нрави" се повтарят често, без да се знае впрочем за какво всъщност се отнасят: за полигамията, хомосексуализма, сексуалното насилие... За българския, изключително пуритански народ, турчинът е въплъщение на порочността и покварата. Но е вярно, че

[76] **Маджаров, М.** Източна Румелия..., с. 5.

[77] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 144

[78] **Isambert, E.** Orient, Grèce, et Turquie d'Europe. Paris, 1873, p. 454.

[79] **Vambery, H.** Op. cit., p. 21.

често това не е без основание. Изнасилванията и отвличанията не са редки и във всеки случай постоянно присъстват в народното съзнание.

В какво се състои оплакването на българските жени от „ориенталското поведение“ спрямо тях? Тогава, когато те го осъзнават, може би е защото се чувстват затворени вкъщи. Значителната разлика между градовете и селата и още повече между градовете в зависимост от броя на мюсюлманите в тях, показва ясно произхода на този обичай. През 1872 г. „жени в Сливен по улиците рядко се срещаха: тях можеше човек да ги види само в църквата или кога се съберяха някъде на сватба и само рядко по проткиге в празнични дни: в полуоткритата протка жената въвираше глава и гледаше на улицата, ала щом видеше, че се доближи мъж, отеднаж протката се затваряше, главата се скриваше – пълен азиатски обичай, липсваше само яшмакът“[80]. През осемдесетте години градове като София, Кюстендил и Силистра минават за много „турцизирани“ в това отношение[81]. Точно обратното, в Търново, където обичаите не се спазват толкова стриктно, минава за град изгубил всякакъв срам[82]. В Карлово през 1884 г. само учителката, която презира девойките „възпитани по турски“, си позволява да се разхожда по улиците на града[83].

В това отношение тя се проявява като пионер: докъм края на века жените излизат само, за да отидат на чешмата, до фурната за хляб, на църква или на баня. Последната замества дамския клуб и за нея имат свой определен ден. Обичаят да се разхождат вечер, по хладина, прониква едва след Освобождението. В новосъздадените обществени паркове българите откриват това удоволствие. Обаче съпруг и съпруга не вървят един до друг, а последната на – две крачки зад него. Би било още по-неподходящо да се хванат под ръка[84].

Обществените места, клубове за четене, кафенета, кръчми, а дори и бакалии са запазени само за мъжете[85]. В Казанлък след 1878 г. продължават да се продават мъжки и женски билети за театър, защото залата е разделена на две, та да се избегне всеки повод за подозрение[86]. Излишно е да се уточнява, че жената в никакъв случай не може да се покаже на сцената. По време на националното Възраждане женските роли в самодейните трупи се изпълняват от мъже с грижливо напудрени мустаци[87]. Първите български актриси се качват на сцената в края на осемдесетте години.

---

[80] **Греков, М.** Цит. съч., с. 153.

[81] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 80.

[82] **Освобождението** на България и развитието..., с. 95.

[83] **Edric, J.** Op. cit., p. 195.

[84] Този обичай просъществува в големите градчета Батак и Копривщица до Втората световна война. Вж **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 441.

[85] **Казасов, Д.** Цит. съч., с. 14; **Маджаров, М.** Спомени, с. 80.

[86] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 443.

[87] **Vazov, I.** Sous le joug. p. 118.

Ето впечатленията на Михаил Маджаров, който отива във Виена на 23 годишна възраст и до този момент познава само Пловдив, Константинопол и Кайро. „Особено силно впечатление ми направиха жените със своите гиздави, добре стъкнати зимни дрехи, със своите зарумени весели лица, със своята свободна походка и още по-свободен говор ме поразяваха. И аз се удивявах, че мъжете минаваха покрай тях и седяха срещу тях, без да се втренчват. Като че всички са преситени от жени. Спомних си какво ставаше в Цариград, когато някоя хубавичка жена влезеше в трамвая. Всички мъже – и турци, и християни – обръщаха погледите си към нея, като че искаха да я лапнат. Във Виена не се интересуваха сякаш от жените, като че всички жени бяха еднакво хубави, еднакво гиздави, еднакво привлекателни[88]."

Ако жените почти не се показват на улицата, те не се появяват много и пред гостите мъже в къщата. Първото поведение по-скоро се посреща с общо одобрение, защото запазва добрите нрави, а второто в замяна на това много отдавна се критикува от идеолозите на националното обновление, които виждат в него „поведение, подходящо за харем" и недостойно за един европейски народ. В Стара Загора към 1860 г. жените „никак не са цивилизовани и когато някой посети дома им, жената и най-вече девойката се страхува да му предложи друго нещо освен „добре дошъл" и веднага бяга като дива"[89]. Руснаците, дошли да освободят своите славянски православни братя, са много учудени от сдържаността на българките. Това в някои случаи създава комични ситуации. В първите години след Освобождението Мосолов, руският адютант на княз Батенберг, поканен у един министър, вижда жена с боси крака да му поднася обичайното сладко и цигари на поднос. Представят му я като съпругата на министъра... „Аз веднага станах от мястото, което нещо доста я смути бедната. Тя ми протегна ръката си, едва що не изпусна подноса, а след това избяга, но след малко пак се върна, направи ми цигара, която ми даде да запуша, но на моя въпрос да седне, пак избяга като каза „имам работа[90]". Представяме си какво е коствало ръкостискането на една жена, чието отваряне към света се свежда може би до две- или тригодишно посещение на селското училище. В края на века ръкостискането вече става обичай, както и целуването на ръка, характерно за доброто общество[91].

За да се избегнат компрометиращите добрия морал срещи според съществуващата концепция в навечерието на Освобождението, заможните български къщи разполагат със специален салон за гостуващите жени. Той не се

---

[88] **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 432.
[89] **Богоров, Ив.** Цит. съч., с. 51.
[90] **Мосолов, Ал.** Цит. съч., с. 75.
[91] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 65.

различава много от харемлъка![92]. Директорът на общественото благоустройство в Източна Румелия е ерген, „но при българските нрави и българската стеснителност отсъствието на една хазяйка сякаш улесняваше депутатските гостувания и събрания в неговата къща[93]."

Тези противоречия между османските навици и желанието за възприемане на западната култура са изключително очебийни докъм 1885 г. в двете столици София и Пловдив. Те постепенно отпадат в полза на един нов начин на живот по европейски, който от висшите градски слоеве бавно се разпространява сред дребната буржоазия и в провинцията.

Какво става в самото семейство, в отношенията между съпрузите? Не може да се каже че „ориенталските" навици са много по-различни от онези, които са в сила по същото време в средиземноморския свят. Изборът на брачен партньор става по инициатива на младия мъж и най-вече на неговите родители. Одобрението на бащата, необходимо при стария режим, постепенно частично губи значението си. Старите забрани за междуконфесионални бракове продължават да съществуват: през февруари 1910 г. истински бунт противопоставя в Русе армията и населението във връзка с оспорвания брак на един банков чиновник, българин, с туркиня. Има 28 убити[94].

Минималната брачна възраст е определена през 1884 г. на 17 години за девойките и 19 за младежите, после през 1897 г. в разрез с традиционните обичаи – респективно на 18 и 20 години[95]. По този начин градските норми се налагат из цялата страна, което за селата увеличава брачната възраст с 2-3 години. Паричната зестра, която е противоположна на традиционния *чеиз*, придобива под влиянието на западните буржоазни обичаи нарастващо значение. Браковете чрез отвличане (обикновено доброволно), които позволяват да се заобиколи обичаят без да се нарушат правилата му, проявяват тенденция към намаляване; в същото време губи значението си концепцията за семейно опозоряване. Юридически и административни мерки решават по категоричен начин всички тези въпроси[96].

Жената продължава да дължи на съпруга си външни знаци на уважение и последният запазва мълчаливо признатото си право да бие съпругата си[97], нещо, което турските съпрузи не правят[98]. Разводът, юридически приет от православната църква, остава рядкост. Докато в традиционното общество дългото безбрачие съществува само по изключение, типажът на стария ер-

---

[92] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 60.
[93] **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 431
[94] **Пармаков, А.** Цит. съч., с. 20.
[95] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 49-52.
[96] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 57-58
[97] **Вазов, Ив.** Съчинения в 4 тома. Т. 2, с. 320.
[98] **Vambery, H.** Op. cit., p. 21.

ген става често срещан след 1878 г. в големите градове. Незаконното съжителство е рядка и единодушно осъждана практика. Изневярата, разбира се, е чужда на традиционния морал, но скоро се превръща в източник на публични скандали, заедно с корупцията и злоупотребите на властта[99]. Нейният нов характер й придава дори особена сила. Именно афера, свързана с изневяра, ускорява падането на Стамболов. Що се отнася до проституцията, практически несъществуваща преди 1878 г., тя бързо се развива в градовете, където въпреки официалното неодобрение, скришом се приема. Накратко градска България възприема лицемерния сексуален морал на западната буржоазия от XIX век. Затова българските традиционалисти могат с право да се вайкат за развращаващото влияние на „цивилизацията".

Ако традиционното разделение на труда между половете – жените в семейното огнище, мъжете навън – остава в сила, то това не изключва участието на жени в деловия живот. При стария режим в малките градове на Централна България жените често са счетоводителки, касиерки или съветнички на съпрузите си. След 1878 г. те получават юридически средства да се домогват до пълна независимост. Единствено им се противопоставя социалният консерватизъм[100].

Женското образование бележи известно закъснение в общия стремеж на България към образованост. Все пак то успява да получи признание преди 1878 г. Първото девическо училище със светско образование е открито в Плевен през 1840 г. Една статистика от 1872 г. посочва за Пловдивския санджак 198 начални български училища: 180 мъжки и 18 девически[101]. От 1840 до 1877 г. се откриват около 90 основни и 19 средни девически училища[102].

Разгърнатите усилия за образованието на девойките дават резултат много бавно, както става ясно от таблицата за грамотността в България:

% грамотни	градско население			селско население			общо за страната
	мъже	жени	общо	мъже	жени	общо	
1887	41,7	14,7	28,8	13,4	1,6	7,6	10,7
1992	53,2	25,8	40,2	21,9	3,0	12,6	15,6
1900	64,4	38,7	52,1	37,1	7,1	22,3	23,9[103]

През 1905 г. най-грамотни са жените от арменското малцинство (42,6%), еврейките (39,5%) и гъркините (22,2%). Българките с 16,8% се нареждат в средата на скалата, в дъното на която се намират туркините (1,5%), циган-

[99] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 458.
[100] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 80; **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 433: **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 64.
[101] **Паскалева, В.** Цит. съч., с. 63.
[102] Пак там. с. 65.
[103] **Попов, Н.** Цит. съч., с. 29; **La population en** Bulgarie... с. 486.

ките (0,5%) и помакините (0,2%)[104]. През 1896 г. българките получават достъп до висше образование, след бурни дебати в Народното събрание. Тази прогресивна за времето си стъпка засяга разбира се нищожното малцинство на дъщерите на българската буржоазия[105].

Женските дружества, от които първото се създава в Лом през 1857 г. и играе важна роля по време на националното Възраждане, продължават да съществуват и след Освобождението. Но дейността им в полза на женското образование отсега нататък е функция на държавата и отстъпва място на благотворителната дейност. Някои от дружествата просъществуват до края на Първата световна война[106].

* * * * *

В областта на медицината османското наследство в България е в зачатъчно състояние. Взетите от централното правителство решения обикновено не се изпълняват в провинциите. Различни лечители и шарлатани прилагат уменията си в империята, където съвсем не се изискват дипломи.

Временното руско управление, после младото българско правителство предприемат серия мерки за организиране на медицината и здравеопазването в страната според европейските норми. Известен брой чужди лекари идват и се установяват в българските градове, където те много липсват. През 1880 г. 71 лекари са приети в княжеството (или 1 лекар на около 28000 души), от които 20 са завършили образованието си в Константинопол[107], 13 в Москва, 9 в Букурещ, 8 в Париж, 5 във Виена, 4 в Атина, 3 в Санкт Петербург и т.н.[108] През 1914 г. броят им се увеличава на 654 за цяла България (1 на около 7500 жители), 224 от тях са учили във Франция, 136 в Русия, 85 в Швейцария, 64 в Австрия, 46 в Германия, 38 в Гърция, 13 в Константинопол и т.н.[109]

Десетилетията, последвали Освобождението, стават свидетели на триумфа на медицината от западен тип над емпиричната традиционна медицина. Последната все пак активно се поддържа в селата до Първата световна война[110].

---

[104] **Попов, Н.** Цит. съч., с. 27.

[105] **Радева, М.** Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението (1879-1900). – *Исторически преглед,* 1980, N 7, с. 20-40.

[106] **Паскалева, В.** Цит. съч., с. 144.

[107] Българите имат право да учат в медицинското училище от 1858 г.

[108] *Държавен вестник,* N 25, 9.2.1880, с. 3.

[109] **История** на медицината в България..., с. 148.

[110] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 436.

На България може да се припише известна толерантност под османско влияние към душевните болести. Както казва малко грубо Захари Стоянов „турците са големи почитатели на лудите“[111]. Всъщност мюсюлманите смятат, че лудите имат привилегията да контактуват с горния свят и най-често ги оставят свободно да живеят. Българите не винаги споделят това отношение: буйните луди са затваряни в манастирските изби и хранени през решетки, те скоро умират там от липса на хигиенни условия[112]. Все пак селският идиот се разхожда свободно и дори се радва на известна симпатия като Мунчо в „Под игото“.

След Освобождението, едновременно с грижата за обществения ред, лудите са обявени за нежелани в градовете, без съмнение на същото основание като скитащите кучета[113]. Отначало ги прибират в приюти. Първото истинско психиатрично отделение е създадено през 1888 г. в Александровската болница в София. Пионерът на психиатрията в България констатира през 1908 г.: „Развитието на психиатрията и най-вече хоспитализацията на всички душевно болни се смята за един от най-важните критерии за напредъка на един народ. Ако се приложи този критерий към нашата психиатрия, ние за съжаление трябва да се поставим на доста ниско стъпало по цивилизованост“[114]. Не е ли това поради липса на такива като Мунчо от „Под игото“?

От областта на медицината лесно се преминава към суеверията и религиозните вярвания. В сблъсъка с болестите и несполуките, често въплъщавани от митични същества, различните народи на Османската империя се чувстват почти солидарни. Вярването в „лошото око“ е общо за всички балкански народи независимо от религията[115]. Средствата за борба със силите на злото са еднакви. И турци и българи хвърлят въглени в студена вода със заклинания за оздравяване на болните[116]. Те прибягват еднакво често към попа и към ходжата, смятани за притежатели на свръхестествени способности, независими от вероизповеданието[117]. Последните дават талисмани, съдържащи писмени молитви, които трябва да се носят като стихар от всички желаещи, независимо дали са християни или мюсюлмани, за нищожната сума от 5 до 10 гроша[118]. Вярването, че съдбата на всеки човек е предопределена от самото му раждане, е общо. Героите на народните приказки сре-

[111] **Стоянов, З.** Цит. съч., с. 841.

[112] *Марица*, N 425, 28.9.1882, с. 4; N 641, 17.7.1884, с. 3.

[113] **Данджиев, Ст.** Устройството на заведения за душевно болни...

[114] **Данджиев, Ст.** Психиатрическото дело у нас..., с. 6.

[115] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 138.

[116] **Nemeth, J.** Op. cit., p. 335-336; **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 564-565.

[117] **Шилков,** Нещо по суеверията. Килифариво, 1887, с. 15; **Osman-bey.** Les imams et les derviches. p. 97; **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 438, 440.

[118] **Басанович, И.** Цит. съч., с. 78.

щат понякога *късмета*, въплътен в тайнствено същество. Култът към лечебните и чудотворни извори (*аязмо*) е разпространен сред цялото българско население. „Обичаят по време на посещение на аязмо или параклис и т.н. да се завързат червени конци от пояса или малки парцалчета по клоните на съседно дърво е с турски произход"[119]. Това не пречи на християните-българи да го възприемат.

Много любопитно, в Османската империя, където разликата в религията води до толкова дълбоки социални различия, очудващи смешения са станали в областта на вярванията. Затова има много основания: на първо място общият произход на исляма и християнството. „Преди Аллах да даде Корана, българите и турците са били един народ.... Евангелието е по-стар закон и турците са се отвърнали от него, когато Аллах им е заповядал да приемат Корана. Много неща в Евангелието са преминали в Корана. Разликата между българи и турци не е по-голяма от лукова обелка. Мюсюлманинът иска да види и да разбере българската вяра и обратното, българинът иска да види и да разбере вярата на мюсюлманина"[120]. Такова най-малко е мнението на помаците в района на Асеновград. От друга страна, нито християнството, нито народният ислям в България не са лишени от по-стари елементи, повече или по-малко сполучливо споени към официалните догми. Елементи, произхождащи от тракийския, гръко-римския и славянския паганизъм, шаманизма, балканския дуализъм, всичко това е оставило отпечатъка си върху вярванията на българските „християни". Но също слабо е познат и анадолският ислям, който има изненадващи проявяви в ордените на дервишите *мевлеви* или *бекташи*, разпространени на Балканите[121]. Накрая петте века на съвместно съществуване и многобройните религиозни обръщания (еднопосочни, защото ислямският закон наказва вероотстъпничеството със смърт) разиват тенденциите на хусистите-чашници у населението, най-вече в донейде маргиналните общности като тези на помаците или *къзълбашите*.

Някои култови места са общи за двете религии. Най-известният пример, без съмнение е този на църквата „Св. Димитър" в Солун, превърната в джамия, но където гробът на светеца остава достъпен за християните. Християнският произход на някои мюсюлмански сгради дори е означаван с малко кръстче, вписано в полумесеца, който се извисява над тях. Ние имаме свидетелството за текето на Демир Баба в Делиормана, джамията в с. Драга-

---

[119] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 25.

[120] **Маринов, П.** Из мирогледа на средногорските българи-мохамедани. – *Български народ*, 2, 1947. N 1.

[121] **Лори, Б.** Към въпроса за бекташийството в България. Доклад на студентската историческа конференция в Преслав, 1981.

новци в Герлово, Кърк дажмия във Варна, църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново[122].

Но мюсюлманският свят търпи и още по-объркващи парадокси: на някои места християни и мюсюлмани (шиити) празнуват в един и същи ден, на един и същи гроб, приписван на светец, носещ две различни имена, почти еднаквия ритуал на *курбана*, следван от народно веселие. Така на 2 август къзълбашите от Делиормана се събират при *текето* Демир Баба, мюсюлмански светец, когото християните почитат с името св. Илия, владетеля на гръмотевицата[123]. Или пък на 1 и 2 май, когато турци, гагаузи и българи се събират при *текето* Ак Азълъ Баба на север от Варна, чийто патрон се смесва със св. Атанас, призоваван на помощ в случай на изгубен добитък[124]. Другаде Саръ Салтък и св. Никола се бъркат, или пък Казъм и св. Димитър. Този народен синкретизъм се среща навсякъде на Балканите[125].

Курбанът, ритуално жертвоприношение, е обща религиозна практика за християни и мюсюлмани. В това си качество тя е осъдена от висшето православно духовенство, което го свързва повече със семитската традиция на Стария завет, отколкото с античния паганизъм[126]. Курбанът се дава по случай някакъв християнски религиозен празник, патронен празник на енорията или еснафа, но също в по-тесен кръг, в семейството по случай помен, обет или започването на нов строеж. Вярващите се събират на едно осветено от традицията място, тумулус, аязмо, църковни или манастирски руини. Попът дава благословия, после се принася в жертва животно – вол, овца или агне, или по липса на друго животно – петел. Прасето в никакъв случай не може да служи за курбан[127]. После животното колективно се изяжда и религиозната нотка от началото бързо отстъпва място на общото народно веселие с песни, танци и игри, заприличвайки на излетите, за които българите са толкова ненаситни. След Освобождението колективният курбан постепенно става ритуал, ограничен в квартала, после на роднините, за да стане накрая личен, семеен празник. Общите трапези продължават да съществуват до Балканските войни[128].

Други благочестиви практики са преминали от исляма в християнството, като тази на ефориите и обществените фондации, които често се изразяват в изграждане на чешма или мост, павиране на улица или построява-

---

[122] **Явашов, А.** Текето Демир Баба. Разград, 1931, с.12, в забележка.

[123] **Babinger, F.** Rumelische Streifen. Berlin, 1938, p. 50.

[124] **Маринов, В.** Дели Орман (южна част), областно географско изучаване. С., 1941, с. 192-195.

[125] **Маргос, А.** Текето Ак Азъла-Баба. Толбухин, 1971.

[126] **Hasluk, F.** Christianity and Islam under the Sultans. T. 1. Oxford, 1929, p. 51 et suiv.; **Kissling, H.-J.** Zum islamischen Heiligenwesen auf dem Balkan vorab im thakischen Raum. – *Zeitschrift für Balkanologie,* 1, Wiesbaden, 1962, p. 46-59.

[127] **Hasluk, F.** Op. cit., t. 1, p. 261; **Иречек, К.** Цит. съч., с. 96.

[128] **Вакарелски, Хр.** Цит. съч., с. 495.

не на култова сграда. „Този хубав обичай на османците да строят за обща полза и за *себап*, преминал и у българите, постепенно изчезва както при едните, така и при другите“[129]. Този обичай, извън моралното си значение, играе и практическа роля, която съвсем не е за пренебрегване в една страна, където нехайството на централната власт отстъпва изграждането на инфраструктурата на местната инициатива. След 1878 г. общественото мнение смята, че на общините и държавата се полага да се заемат с този вид дейност. Актовете на филантропия стават много по-редки в едно общество, което търси начин бързо да забогатее. Известното дарение на братя Георгиеви от 800 000 златни лева и 10 200 кв. м терен за построяване на университет в София през 1895 г. е последната зрелищна проява на духовно достояние, водещо началото си от османския период[130].

Влиянието на исляма върху християнския обичай на поклоничество в Йерусалим е чувствително. Дублиращо това в Мека, то е познато със същото име *хаджилък* и дава на този, който го е направил за Великденските празници, престижната титла *хаджия*. В изследването, което му посвещава през 1906 г., Н. Начов го смята дори за „едно от основните християнски задължения“[131]. Контаминацията с поклоничеството в Мека, един от петте стълба на вярата, е очевидна. Поклоненията във всички времена са израз на християнско благочестие, но без ни най-малко да са задължителни.

Популярността на *хаджилъка* в България през XIX век се дължи без съмнение на социални, дори икономически причини, повече отколкото на чисто религиозни. Той всъщност представлява някакъв вид социално възвеличаване за забогателите български търговци. Многомесечното пътуване на кандидат-*хаджията*, съпругата и синовете му, по време на което на посетените светилища се правят значителни дарения, от където пък трябва да се донасят високо ценени подаръци (кръстове, броеници, свещи, щампи от Йерусалим, вода от р. Йордан), представлява значителен разход за престиж. Но триумфалното завръщане, което по нищо не отстъпва на завръщането на мюсюлманските *хаджии*, е някакъв вид социално възвисяване[132]. Титлата *хаджия* придава репутация на благочестие, набожност и мъдрост. Тя дава най-малко правото на съветническо място в обществените дела. Освен това, като обща за християни и мюсюлмани, тя е някаква гаранция за почтеност в търговията, ценена в цялата Османска империя. „Арабинът или бухарецът в Кайро не познаваха произхода ми, нито националността ми, но

---

[129] **Хаджийски, Ив.** Цит. съч., с. 147, 399.
[130] **Илков, Д.** Цит. съч., с. 47.
[131] **Радева, М.** Цит. съч.
[132] **Начов, Н.** Цит. съч., с. 7; **Nemeth, J.** Op. cit., p. 361; **Vambery, H.** Op. Cit., p. 170.

когато чуеха думата хаджия, те гледаха на мен с друго око", казва един търговец от Копривщица[133].

В поклонничеството на светите места започва да се чувства упадък след Кримската война, който се ускорява след 1878 г. Това се дължи на първо място на влошаването на отношенията между българите и гръцкото духовенство, които от 1860 г. до схизмата през 1872 г. непрекъснато се изострят. Защото гърците пазят светите места и събират налози за това, без да позволяват там да се извършва славянско богослужение. Западането на *хаджилъка* след 1878 г. се дължи най-вече на коренната промяна в социалния ред. „Титлата *хаджия* се обезцени. Сегашните *хаджии* са старци, които мрат с всяка изминала година..." констатира с тъга Начов в началото на нашия век[134]. Всъщност при стария режим, когато условията за сигурност правят всяка дългосрочна инвестиция рискована, българските търговци предпочитат „да инвестират в морален авторитет" чрез поклонничество. След Освобождението капиталистическата практика позволява да се инвестира в икономическото развитие на страната; титлата *хаджия* не съществува в Западна Европа, към която търговията се е преориентирала и губи престижа си.

Накрая в България в годините след Освобождението се чувства спад на религиозните практики. За това явление вече споменахме във връзка с постите. Външният израз на религиозност, който при османския режим служи за спояване на националното единство на българите, не е вече необходим след Освобождението. Националната роля на църквата изчезва от момента, в който държавата става въплъщение на българската общност.

Ролята на църквата следователно трябва да се преосмисли в териториите, извадени от османското управление. И тъй екзархията, със своята юрисдикция върху получените или обещаните епархии, остава единственият символ на единството на българския народ, осакатено от Берлинския договор. Екзархът в известен смисъл е принуден да продължи националното дело в Македония и Тракия, т.е. основно да управлява и развива българските училища в тези провинции. Той отказва да остане в Пловдив и се връща в Константинопол още през есента на 1879 г. Това положение пречи на отношенията му с владиците в свободна България, както и с българското правителство[135].

Затруднението, за висшето българско духовенство предизвикано от Освобождението, е чувствително. При стария режим владиката се радва на граждански авторитет като *милет баши*. „Сега, след Освобождението, дойдоха други времена. На владиката вече не се гледа със същото уважение

---

[133] **Маджаров, М.** На Божи гроб. С., 1929, с. 15.

[134] **Начов, Н.** Цит. съч., с. 12.

[135] **Кирил,** патриарх български. Цит. съч., т. 1, кн. 2, гл. 9.

като в турско време. Сякаш хората бяха станали други"[136]. В княжеството владиците искат да играят политическа роля. Те стават изразители на различни фракции и някои като буйния Климент Браницки се излагат на остри критики, които накърняват доброто име на неговия сан. Българското духовенство не успява още да разграничи националното дело от пастирското. То има волята да се заеме с по-ясното разграничаване на официалния култ от суеверните и магическите практики, произлезли от предхристиянския паганизъм, много жилави по селата[137]. Но за да осъществи еквивалента на католическата контрареформация, на него му е необходима по-солидна социална основа. Функциите му са надценени по време на османското владичество и едновременно с това престижът му се оспорва от възходящата интелигенция, изцяло надъхана с научните принципи, с позитивизма и материализма на западния XIX век.

* * * * *

С края на османския режим в България неочаквано настъпва също така и краят на хегемонията на османския език в обществените дела. Защото турският не е само езикът на администрацията, правосъдието и армията, той е езикът на общуването между балканските народи – на търговията, на *чаршията*, който българи, гърци, арменци или евреи в Румелия използват толкова много в своите сделки. Турският за българите е мъжки език, който понякога се употребява, за да не могат жените да разберат за какво се говори[138] и често за волнодумство. „Тъй щото онова, което по турски можеше без зазорно да се изговори в галантни думи още и да се нрави, на български никак не идеше да се изкаже, или ако да се изкажеше, вместо да се харесва докарваше отвращение"[139]. Но той съвсем не е изключително градски език. Във всички райони със смесено население българските селяни си служат с него, за да общуват със съседите си. Много автори впрочем подчертават умението на българите да използват езика на своите съседи турци (а също и гърци, по бреговете на Черно море), докато последните са неспособни да научат български[140]. Турският език е в ежедневна употреба в Тракийската равнина и в цяла Североизточна България, където свободно се говори от цялото българско население преди Втората световна война[141]. В замяна на

[136] **Ганчев, Д.** Цит. съч., с. 161.

[137] **Стоянов, М.** – *ИИБЕ*, 1952, 2, с. 218.

[138] **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 210.

[139] **Славейков, П.** Български пословици. – *Псп*, 1882, 2, с. 127; **Икономов, Н.** Цит. съч., с. 280.

[140] **Kanitz, F.** Op. cit., t. 3, p. 145.; **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 456; **Ганчев, Д.** Цит. съч., с. 117; **Устагенов, Д.** Накрай Стара планина. – *Псп*, 47, 1894, с. 762; **Leo, M.** Op. cit., p. 193.

[141] **Kowalsky, T.** Op. cit., p. 4; **Gellert,** Op. cit. p. 33.

това, в Западна България, където турското присъствие се ограничава главно в градовете, и където селяните-шопи са известни с твърдоглавието си, *агите* и *бейовете* се принуждават да научат езика на своите селяни[142].

Турският език има безспорна привлекателна сила. Той изличава етническия произход на обърнатите в исляма. Помаците не биха просъществували като специфична група, ако не живееха изолирано в планината. Много бързо след като се заселват в градовете, те са асимилирани от турското население[143]. Тази привлекателна сила е толкова голяма, че след 1878 г. се наблюдават случаи на „гагаузификация" на част от българските заселници, дошли от планинските райони да се настанят в крайморските равнини около Варна, които приемат турския език в ежедневния си живот при контактите с новите си съседи-гагаузи[144].

Турският език е толкова разпространен в Казалък преди 1878 г., че много български деца го говорят[145]. В цяла България турското броене ежедневно се употребява в сметките. В много български училища преди Освобождението се преподава турски. Учениците, въодушевени от националния идеал, впрочем често го учат с нежелание[146]. Всъщност ако познаването на устната турска реч е доста разпространено, много малко българи владеят литературния турски език, писан с арабица, съвсем не приспособена към турската фонетика и изпъстрен с арабски и персийски думи. Това познание впрочем е запазено за малък елит и сред самите турци. През 1879 г. на някои дюкяни в Лом висят табели на турски език с български букви[147].

След 1878 г. говорните навици съвсем не се променят в България, наймалкото на първо време. По улиците на Русе, Пловдив или Варна турският продължава да е преобладаващият език[148]. В последния град върху обществените сгради дори има надписи: „Говорете на български![149] „Без съмнение турският е изместен като официален език за администрацията и армията, където руският го замества. Все пак, благодарение на либералния режим в Източна Румелия, той остава още няколко години като юридически език[150]. Впрочем теоретично той е официален език на автономната провинция, на същото основание като гръцкия и българския, но последният се налага от само себе си. Отслабен от непрестанната емиграция, която засяга значител-

[142] **Иречек, К.** Цит. съч., с. 136; **Ганчев, Д.** Цит. съч., с. 115.
[143] **Шишков, Ст.** Цит. съч., с. 4, 5, 17.
[144] **Маринов, В.** Принос..., с. 47-48.
[145] **Казанлък**..., т. 2, с. 29.
[146] **Вазов, Ив.** Съчинения. Т. 2. С. 1970, с. 29.
[147] **Иречек, К.** Български дневник..., т. 1, с. 10.
[148] **Ганчев, Д.** Цит. съч., с. 87; **Стоянов, М.** Когато Пловдив беше столица. С. 1973, с. 17.
[149] **Стоянова, М.** Цит. съч., с. 146.
[150] **Маджаров, М.** Цит. съч., с. 456.

но неговия интелектуален елит, подкопаван от неграмотността и от нехайството на българската власт към турските училища, османският продължава да мъждука. Все пак през пероида 1878-1900 г. се отбелязват 28 заглавия вестници, излизали на турски език в България (13 печатани в Пловдив, 7 – в София, 3 – във Варна, 3 – в Русе, 2 – неидентифицирани)[151]. Неговото разпространение между не-турското население спада. След 1878 г. той е премахнат от учебните програми. Подрастващото българско поколение вече не го учи. През 1907 г. се чувства нужда от създаването на лекторат за турски език в Софийския университет[152]. Българското правителство превръща във въпрос на чест използването френския, международен език на дипломацията, в официалната си кореспонденция със своя османски „сюзерен" и очаква последният да стори същото[153].

Ако може да се предвиди, че турският език извън османския контекст скоро ще се обезличи в България, то не може да се скрие значителното влияние, което е упражнил върху българския език. Най-важното за отбелязване влияние върху самата структура на езика е семантичното преминаване на глаголните форми в преизказна форма за изразяване на действие, на което говорещият не е свидетел. Времената за косвен преразказ обогатяват глаголната система на българския с цяла гама нюанси. Българският освен това възприема двата суфикса *-джия* и *-лък*, които позволяват да се образуват съществителни имена, респективно за професии или абстрактни производни. Влиянието на турския се чувства най-много на лексикално равнище. Трябва още да се изтъкне, че много думи, въведени в българския от турския, са от арабски, персийски или друг произход[154]. През 1929 г. професор Цонев изброява около 2 000 турски думи в литературния език и диалектните български говори[155]. В по-голямата си част става въпрос за съществителни имена, глаголи; прилагателните или служебните думи са относително по-малобройни. Често тези думи се оказват снабдени с български окончания (глаголите със сигматичен гръцки суфикс). Турският речник засяга както обществения и военния живот, така и занаятчийските и селскостопанските инструменти, облеклото, кухнята, чόвешкото тяло и родствените връзки...

Народният език, но също и литературният български език са изцяло пропити с него. Дамаскините от XVII и XVIII век и първите писатели от българското възраждане, като Софроний Врачански, не се колебаят да използват турски думи, за да бъдат по-добре разбирани. Едновременно с това цър-

[151] Цифрите са ми предоставени от г-н А. Попович от Е.Р.Н.Е.

[152] **Татарлъ, И.** Турски култови сгради и надписи в България. – *ГСУ ФЗФ*, 60, 1966, с. 568-615.

[153] *Марица*. N 569. 7.?.1884. с. 3.

[154] Кой би разпознал :.латинското commercium в думата *гюмрюк* (митница)?

[155] **Цонев, Б**. Цит. съч., с. 121.

ковнославянският език е изместен от народния език, основно в западните говори, по-богати на турцизми. Усеща се необходимостта от прочистване на езика. Литераторите, които предприемат тази задача, прибягват до много заемки от руската лексика, които често обясняват в скоби с турска дума. Най-запаленият от пуристите е Иван Богоров, чиито забавни, насила скалъпени думи не трябва да ни карат да забравяме щастливите му находки, останали в езика.

До Освобождението усилията за приспособяване на нови славянски термини имат слабо отражение върху разговорния език. След войната от 1877-78 г. влиянието на руския език става много чувствително и прочистването по-резултатно. Много административни, юридически или военни турски термини изпадат в забрава при новия режим. Постепенно изтласквани от литературния език, турцизмите продължават да се употребяват в говоримия език, в диалектните, разговорните и жаргонните форми.

Не всички българи впрочем са яростни противници на турцизмите. Разумът подсказва, че е абсурдно да се замени една чужда дума с друга, заета от западен език. Някои писатели като Пенчо Славейков (1866 – 1912 г.) и Петко Тодоров (1879 – 1916 г.) чудесно успяват да играят с турската гама в битовите и вдъхновените от селския живот произведения. Накрая има хора, влюбени в живия език. „Тия, които с ожесточение пъдят всяка турска дума от върха на езика или на перото си – тези хора са наистина умствено сакати, техният български език е всякога беден, бледен, без израз, без енергия, без *мекам* * [...]. Турската дума в българския език има силата на диалекта между близки и познати хора, с тази разлика само, че диалектът е за отделни градове и махали, турската дума е за всичките българи, доколкото ги има по света.“[156].

Освен в езика, има ли османско проникване в българската литература? На нивото на писмеността ние не откриваме следи. Българите не се възпозват от езиковите си познания, за да черпят от съкровищата на източната литература, османска, арабска или персийска. „Балканските елити взаимно се пренебрегват и с много редки изключения, нито една балканска страна не чувства нужда да познава литературата на своите съседи“[157].

---

* мекам (араб., основно значение – положение, място) – ладово мелодичен модел в арабската, иранската и турската професионална музика, възникнал върху основата на народни мелодии. Музика, възникнала върху основата на народни мелодии. Мекамите са комплекси от напеви, подчинени на закономерностите на определен лад и са основа на широко развити в интонационно отношение едногласни вокални, но също и на инструментални произведения. Тук – музика, мелодия. (Бел. ред.)

[156] **Балабанов, Ал.** Цит. съч., с. 515.

[157] **Siyavuşgil, S.** Les fondements, d'une littérature comparée des pays balkaniques. – *Actes du Ier congrès international d'études balkaniques et du sud-est européen.* T. 7. Sofia. 1971, p. 69-70.

Що се отнася до фолклора, въпросът изисква по-задълбочени проучвания на поетичния репертоар или на народните приказки (нека си спомним за Настрадин Ходжа, истински османски герой). Някои турски пословици и сентенции често се употребяват на български, преведени или приспособени[158]. По времето на Стамболовата диктатура, опозицията разпространява листовки, носещи понякога турски поговорки от типа на „За знаещия човек дори бръмченето на комара е *саз* (вид лютня), за невежата флейти и барабани не са достатъчни“[159]. Ние отбелязахме проникването на османските формули на вежливост. Кой ще определи идеологическата натовареност на тези изрази?

Наред с всичко това, османският отпечатък остава ясно видим и върху картата на Княжество България. Безброй имена на планини, равнини и реки, градове, села и колиби, квартали и улици в цялата страна са от турски произход, и дори понякога по-многобройни от славянските топоними. Те разкриват един по-стар етап на турска колонизация в България. Наличието на турски топоними във високите части на планините, все пак традиционо убежище за българите, се дължи също на пастирите номади – юруците, които откарват стадата си там на лятна паша от XV до XVIII век. Много села, които до 1877 г. са с преобладаващо, ако не изцяло българско население, носят турски имена[160]. В Чирпанска околия от 52 села само 2 имат славянски имена, в Търново Сеймен – 3 от 48[161]. Изследвания върху всички топоними показват, че в района на Лом 2% са турски, а в този на Пирдоп – 8%; в района на Първомай процентът се увеличава на 17,5 и 54,4 ако се вземат предвид „побългарените“ турски топоними. Количеството им е много помалко в помашките райони около Мадан – респективно 1,06% и 8,7%[162].

Повечето български градове са познати с няколко имена. Пещера на турски се обръща в Бешдере (пет реки) и в Перистера (гълъб) на гръцки... Българите впрочем често използват турските имена: Ески Заара вместо Стара Загора, Русчук вместо Русе и т.н. „На Пловдив тогава (1879) казваха Филибе. Даже и в канцеларските книжа се пише Филибе. Селяни, граждани, чужденци, нашенци – всички Филибе го знаят. Дори и онези, които изсмукаха от шовинистическата си душа името Пловдив и те Филибе го казват[163].“ Турските имена, когато имат български съперник, все пак постепенно му отстъпват мястото. Известен брой имена се промененят с решение на общината. През 1891 г. Сарафов преброява 158 промени на имена на градове и

[158] **Македонска, Цв.** Цит. съч.
[159] **Икономов, Н.** Цит. съч., с. 273.
[160] **Илков, Д.** Цит. съч., с. 40.
[161] **Иречек, К.** Етнографски промени..., с. 500-517.
[162] **Христов, Д.** Местните имена в Маданско. С., 1964, с. 125-126.
[163] **Ганчев, Д.** Цит. съч., с. 116.

най-вече на села, от които 86 може да се смятат за напълно нови, докато останалите са превод или адаптация на стари турски имена. Новите имена са често патриотични или вдъхновени от близката руско-турска война. Така се изброяват 11 Александрово, 5 Николаево, 5 Скобелево, 4 Ботево, 4 Крумово, 4 Фердинандово, 3 Борисово и 3 Гурково... На новите имена им липсва оригиналност, но те заместват имена, които твърде много напомнят за стария режим: между новите Александрово откриваме бившето Мидхат паша, Черкезко село, Османлие, Хасан оглу, Байрактар махле и др.[164]

Първият град, сменил името си, е Хаджиоглу Пазарджик. През 1882 г. той приема, наистина в променен вид, епонима Добрич, който напомня за Добруджа[165]. Този пример е последван през 1891 г. от Голяма Кутловица, който едновременно с издигането си в ранг на град, е преименуван на Фердинанд и от Хаджи Елес, град от 1889 г., който през 1894 г. става Борисовград[166]. Най-много промени на имена на градове и селища се извършват с правителствено решение през 1906 г. и най-вече през 1934 г.[167] Много малко градове в наши дни запазват турските си имена: Казанлък, Кърджали, Харманли и Пазарджик (който вече не е доминиран от татарите) или в побългарена форма Хасково или Севлиево[168]...

Прочистването в собствените имена се прилага, разбира се и към фамилните. Още по времето на националното обновление някои патриоти превеждат имената си на български, например Миразчиев става Наследников. През трийсетте години списание „*Родна реч*" посочва стотици фамилни имена с турски произход, препоръчвайки на носителите им да ги заменят с български имена.

---

[164] **Сарафов, М.** Населението на Княжество България по трите първи преброявания. С., 1893, с. 43.

[165] *Марица*, N 368, 9.3.1882, с. 3.

[166] **Иширков, А.** Характерни черти на градовете в Царство България. С., 1925.

[167] **Коледаров, П.** и Мичев, Н. Промените в имената и статута на селищата в България 1878–1972. С., 1975, с. 6.

[168] Трябва да се отбележи, че някои имена са въведени от старобългарски! Османските имена на Балбунар, Кеманлар, Куртбунар и Осман пазар са заменени с имена на прабългарски ханове Кубрат, Исперих, Омуртаг...

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В края на изследването се налага настоятелно един въпрос, свързан с процеса на „деосманизацията“, толкова фрагментарна и некоординирана: в каква степен българите от втората половина на XIX век осъзнават проникването на османското влияние в обществения живот, бита и манталитета им?

Пресата ни предоставя някои елементи на отговор. Още от 1878 г. се срещат статии по темата: нашата страна е освободена, но свободни ли сме ние? Във въпроса няма никаква загриженост, понякога той се повдига в подкрепа на някоя конюнктурна пропаганда. Така е във вестник „*Марица*“, когато се поставя за първи път през ноември 1878 г.: „Ние принадлежим по право към европейците, но в обичаите си сме ориенталци. И това е естествено, ние сме взели много от обичаите на нашите тирани, най-вече в градовете, където населението е смесено. Тъй като тези външни недостатъци са ни чужди, без съмнение бързо ще ги изоставим и ще станем изцяло европейски народ с християнски нрави и обичаи.“ Само че, когато става въпрос да се дефинират прословутите недостатъци, трябва да се запитаме каква е концепцията на автора за европейските нрави или за човешката същност: „Нашите недостатъци са очевидни; ние обичаме да живеем уединено, не обичаме да се събираме в компании, не обичаме движението и предпочитаме да стоим с часове със скръстени ръце на едно или друго място, обичаме често да си пием ракийката [...]. Ние сме раздразнителни, отмъстителни, приятелството ни съществува само на думи, предани сме единствено на собствените си интереси и съвсем малко на обществените, ние се радваме на нещастието на съседа си, и т.н. и т.н.“[1] С какво завършва тази остра и злъчна критика? Единствено с пропаганда на румелийските гимнастически дружества, националистически организации, аналогични на чешките Соколи, които значително допринасят за утвърждаването на българския характер на провинцията. Но ако те противодействат на влиянието на султана, съвсем не могат да излекуват българите от тази литания на предполагаеми османски недостатъци.

Съзнанието за османската контаминация често се припомня във вестника: „Руснаците ни освободиха от турците, а ние самите успяхме ли да се освободим от турските схващания и обичаи, които сме усвоили несъзнателно по време на дългото робство? Руснаците ни откъснаха от система, която в последно време беше станала срамна за цяла Европа и отвратителна за целия свят. А самите ние успяхме ли да се отърсим от останките, които

---

[1] *Марица*. N 36, 28.11.1878, с. 2.

влиянието на тази система е оставило в нашия характер, в бита ни и обществения ни живот[2]?"

„Ние още не сме се освободили от турците [...]. Още сме техни роби; ако не на самите тях, най-малкото на наследството им, ако не на материалната им власт, най-малкото на схващанията им, на обичаите и страстите им...[3]"

„Едно многовековно робство, с всичките си тъмни и нетърпими последици, робство, което нашият народ понасяше в продължение на 500 години, не може да не е оставило у нас робски навици, които колкото и отвратителни да са, не могат да изчезнат за един час, за един ден, дори за една година. Ще ни трябва още много време да се отърсим от старите си навици, които са проникнали в характера ни, като народ или индивиди. Ще трябват години искрени и съзнателни усилия, за да успеем да разберем и оценим свободата"[4].

Накратко, идеята за османско проникване, най-вече в морален план, се приема, но когато не служи на някаква конкретна пропаганда, тя винаги остава неясна и не се уточняват изобличаваните недостатъци. Османското минало често се представя като рождено петно, пречещо на страната да върви по светлия и добродетелен път, който българите смътно си представят.

Без съмнение българите имат основание да не искат да задълбочават въпроса с османското влияние. На първо място, то представлява алиби, което ги освобождава частично от отговорността за неуспехите им, по-специално в чиракуването в демокрацията.

От друга страна, едно по-ясно обсъждане на националната идентичност и културните влияния върху българския народ не е желателно в тези първи свободни години. По-горе споменахме историческото вдъхновение на българското национално чувство, което прехвърля мост над четирите века мрак между последните Шишмановци и религиозния спор с Фенерското духовенство. По същия начин, в психологическия портрет, който си правят, българите запазват широка мрачна зона, пълна с проклятия, в която си струва да не се прониква. „Лошите нрави, фаталните пороци"[5] не проправят път към повече уточнения.

Българите не държат особено да погледнат в очите собственото си положение. Положението през XIX век в Европа не е за завиждане: България е само една икономически и културно изостанала страна, чиято потенциална роля на Балканите може обаче да бъде първостепенна. Откъдето тръгва едно национално поведение на възвеличаване на историческото минало: въз-

[2] *Марица*, N 148. 4.1.1880, с. 3, (по случай втората годишнина от освобождението на Пловдив).
[3] *Марица*, N 153, 18.1.1880, с. 3.
[4] *Марица*, N 324, 29.8.1881, с. 2
[5] *Марица*. N 153, 18.1.1880, с. 3.

хвала на развитието, на промените, на европеизацията, на пътя към цивилизацията. „Вижте какви бяхме в миналото, а колко бързо се развиваме! Сегашното ни положение – не му обръщайте внимание, то е само едно историческо премеждие." Българите не държат толкова да знаят какви са, а да станат такива, каквито искат да бъдат, а именно: европейска нация наравно с другите, призната в международен план, с демократични институции и с процъфтяваща икономика. Най-често предлаганите примери са тези на Белгия и Швейцария.

Османското влияние се схваща като източник на мрака, от който страната изплува. Важното е да се достигне новата цел, а онези, които вече са постигнати, се губят в мъглата на миналото. Прогресът, тази догма на XIX век, напълно се възприема от българите. Той със сигурност е в европеизацията: в тази епоха западната експанзия е безспорна. Тъй като деосманизацията е само последица, не заслужава да й се придава значение.

Ето защо може сериозно да се усъмним в твърдението (впрочем инцидентно) на Христо Гандев, вече цитирано във въведението: „Изявяването на българската нация се съпровожда и от едно усилие за съзнателно и общонародно освобождение от турското битово-културно влияние, наслоено през вековете"[6].

За „съзнателно усилие" е необходимо ясно осъзнаване на османското влияние върху българската действителност, а не само смътно морално петно. Ние срещаме съзнателно отхвърляне само на решенията на Берлинския договор (но отказът е насочен много повече към европейските сили, отколкото към Османската империя) и към някои външни черти в ежедневния живот: облика на градовете, облеклото, танцът с корем и т.н. ... В замяна на това, наблюдаваме установяване на един *modus vivendi* с националните и религиозните малцинства, създаден повече от безразличие, отколкото от действителна толерантност, бавна и противоречива реформа на фискалната и правосъдната системи, усилия за протекция на архаичен начин на производство във времето на индустриалния преврат, инерция в градоустройството, където правителствените решения едва се налагат, а що се отнася до ежедневния живот – едно бавно и постепенно изоставяне на старите обичаи в полза на новите практики, еволюция изискваща 20, 30, 60 години или дори повече...

„Засягаща цялото население?" И да и не: ние подчертахме културната ръководна роля на младата градска буржоазия и разпространението на иновациите отгоре надолу по социалната стълбица, от столицата към провинцията и от града към селото. Но през годините 1878-1900 някои среди практически не са засегнати от тази еволюция. Споменаваме националните и

[6] **Гандев, Хр.** Цит. съч., с. 696.

религиозните малцинства, „вкопчени“ в османския свят. Но селото като цяло и още повече овчарите и разпръснатите колибари съвсем не чувстват промените.

В един от най-хубавите си разкази Иван Вазов описва селянин от билото над Искърското дефиле, дядо Йоцо, който загубва зрението си през 1877 г. и е принуден да си представя промените в страната. И тъй, в неговата отдалечена колиба не се долавя никаква промяна през годините, ако не е случайното преминаване на околийския началник, „българския паша“, завръщането на първия новобранец, когото той разпитва за „софийския сарай, за българските оръдия, за българския *талим* (военна инструкция – турска дума) и всичко...“, и накрая – построяването на железопътната линия на дъното на пролома. „Тоя умрял за живота и за света човек възкръсваше само при ехтежа на влака и му се радваше с детинска радост. Само той вече олицетворяваше пред него свободна България, понеже не беше видял железница през живота си, въображението му я рисуваше като един чудовищен крилат змей, който пуща пламък из устата си, бучи и реве, фучи с невъобразима сила и бързина из планината, разгласявайки силата, славата и напредъка на свободна България.

Слепотата и умствената му незлобливост бяха запазили като с броня душата му от разочарованията на тъмните й страни, които разочарования изпитваме ние, окатите... Честит слепец[7]!“

* * * * *

Споменаването на първия новобранец повдига друг въпрос: възможна ли е национална програма за „деосманизация“ в страната? Без съмнение – ако си спомним, че българската буржоазия, предана на прогреса и западната цивилизация, притежава политическата власт. Тя разполага за целта с два лоста, които могат да бъдат изключително ефикасни: армията и училището.

Армията е обект на ревностна грижа от страна на младата българска държава. От 1878 до 1912 г. бюджетът на армията се колебае около 25% от бюджета на страната[8]. Възпитателната роля на армията рядко се изтъква, но тя все пак е от първостепенно значение. Извън чисто военното обучение, новобранците получават патриотични инструкции „с ясно изразен антитурски характер“[9], но те се приобщават също към един нов начин на живот, пряко вдъхновен от руския военен живот. „Като войници, (селяните) са в

[7] **Вазов, Ив.** Цит. съч., т. 2, с. 410.
[8] **България** 1300. Институции и държавна традиция, с. 376.
[9] **История** на Сръбско-българската война 1885. С., 1971, с. 96.

контакт с градската цивилизация. Така те стават истински носители на прогреса в селата. Те се научават да носят ботуши вместо цървули, да спят на легла, а не на земята, да седят на столове вместо на трикраки столчета"[10].

Въпросът за „деосманизацията" посредством училището също изисква задълбочено проучване, по-специално министерските постановления, програмите, учебниците, предметите за „опознаване на родината" (отечествознание), обединяващи история и география[11]. Все пак екстраполираната идея за османското петно не изглежда да е разпространена сред учителите. Петно е незнанието, липсата на образование. Впрочем жаждата за знания на българите се подчертава от всички чужди автори. Да се ходи на училище е сам по себе си един патриотичен акт – дотолкова са убедени, че фактът на българското образование е акт за отхвърляне на османския свят. Българските училища впрочем нямат нищо общо с традиционното турско образование. И когато Мидхат паша предлага да обедини образованието на различните националности в Дунавския вилает в едно общо образование, наблюдавано от смесена комисия, българите виждат в това посегателство върху националната им цялост. Мярката, която по същество е прогресивна, се представя дори в наши дни като най-макиавелисткия опит за асимилация, правен срещу българския народ.

Образованието, следователно е смятано за основна българска черта, докато всъщност то се центрира главно върху западната култура в една гражданска и научна визия. Единствените отстъпки, направени на османския режим – обучението на турски и гръцки, изчезват от учебните програми след Освобождението[12]. Неадекватността на присаденото от чужд контекст образование започва да се чувства в България след 1890 г[13].

Също така не трябва да се преувеличава ефикасността на образованието в България. Задължителното образование, постановено през 1879 г., остава добро пожелание в продължение на около четиридесет години. Ние вече споменахме за неграмотността. От 1878 до 1900 г. около 700 000 български деца, които трябва да ходят на училище, не го посещават или повече от половината от подрастващото поколение[14].

Няма опити за асимилиране на националните малцинства посредством училището. Изучаването на българския език дори не е задължително. Румелийското правителство има една доста справедлива образователна политика[15]. В княжеството се проявява много по-голямо недоверие. След Съ-

---

[10] **Wilhelmy, H.** Op. cit., t. I, p. 198.

[11] **Ванков, Н.** Из архива на министерството на народното просвещение..., с. 136.

[12] **Нойков, П.** Цит. съч., с. 39.

[13] **Минчев, Г.** Задължителното обучение в България (Предг. от К. Попов). С. 1906.

[14] Пак там, с. 14-15.

[15] *Марица*, N 285, 317, 345, 502, 651.

единението нищо не се прави за стимулиране на архаичното и шаблонно образование на мюсюлманското население. През 1897 г. от общо 8 268 097 лева, 7 652 349 лева или 92,5% са предназначени за православните български училища[16].

* * * * *

Следователно „деосманизацията" изглежда като слабо схващано от населението движение, съвсем не синхронизирано от правителството. Има ли тя противници? Сигурно напразно бихме търсили османофили между българите и вайканията на старите чорбаджии от Котел не трябва да се вземат съвсем на сериозно. Но не всички българи са безусловни последователи на европейския прогрес. Съществува едно традиционно течение на недоверие, ако не на опозиция, към промените в страната. Впрочем това обществено течение е независимо от „консервативната" партия, която изповядва вярата си в прогреса и капиталистическото икономическо развитие по европейски, също както и „либералната" партия.

Българските традиционалисти поставят обсъждането в морален план: на разложението на нравите, което обхваща градския живот те противопоставят чистотата на патриархалния живот на селяните и градските занаятчии. Те отказват да пожертват стария си начин на живот в името на прогреса, оценяван като корумпиращ. Те изразяват носталгия по една „бел епок" (ситуирана някъде към Кримската война) и идеализират селския живот. На това обществено течение се дължат закъснелите покровителствени мерки за занаятчийството.

Неговото начало се корени впрочем в българското национално Възраждане, когато внезапното увлечение по западната култура предизвиква безпокойство. Най-хубавата пиеса от този период, „Криворазбраната цивилизация" на Добри Войников (1871 г.), дължи успеха си на тази актуална тема. Нейното заглавие не трябва да ни обърква: Войников е възхитен от техническия и индустриалния прогрес на Европа, той вярва в образованието и науката, това което отрича е модата „*алафранга*", това е лустрото на цивилизацията, което се изразява в облеклото, мебелите или танца, това е презрението към традициите, религиозните вярвания и моралните ценности, това е пропастта, която се отваря между поколенията, това е женската еманципация, която води до позора...

Но на кого поверява той защитата на здравия разум? Основно на търговеца хаджи Коста, когото ние откриваме в първото действие „с потури и *ферменя* (елек), фес, седнал върху *миндерлика*, пуши с дълъг *чибук*; Злата

[16] **Durastel, A.** Op. cit.

(неговата жена) му носи кафе"[17]. По време на цялата пиеса думите му са изпъстрени с турски възклицания, които в наши дни изглеждат доста ненужни... Вижда се цялата двусмисленост на пиесата: няма „добре разбрана" цивилизация като средно понятие между сервилната имитация на Запада и традиционализма, натоварен с тежкия ориенталски дъх. Или пък този аспект не се схваща по такъв начин на времето? Не представлява ли Хаджи Коста един български архетип, отпреди съзнанието за османското петно?

* * * * *

„Деосманизацията-европеизацията" на Княжество България има дълготрайни последици на Балканския полуостров. Именно тя, според решенията на Берлинския конгрес, е тази, която разделя населението на княжеството от другото, което остава в много по-мъчителен политически и културен османски контекст, отколкото е този на България преди 1877 г. Шест години след разделянето, което отначало е само политическо, един македонец възкликва: „Дълбока и бездънна пропаст ни дели! [...] Не е далече времето, когато сегашната автономна провинция, наречена Източна Румелия, стенеше под турското робство и понасяше нечувани страдания. Но сега, в тази епоха, Македония се оплаква от подобно още по-окаяно положение, от това на споменатата Тракия [...]. Двете части на нашата родина тръгнаха в противоположни посоки, едната върви напред – към прогреса и към постепенното подобрение, другата отстъпва към регреса и към окончателното разорение"[18].

Разклоняването в еволюционния процес не може да убегне на наблюдателите, то се изразява от често употребяваното от историци и етнографи твърдение, че „атмосферата на националното възраждане продължава да съществува в османска Македония и Тракия". Това явление обикновено се подценява. „Деосманизацията" на България през годините 1878-1900 съдържа, както вече показахме, обширни инертни зони, но на изхода от тази първа фаза и до Балканските войни тя се радикализира в много области. Освен това 34-годишното отделно съществуване на Княжество България (1878-1912 г.) успява по наше мнение и без да се взима предвид националната, балканската или европейската политика, да създаде пропаст от неразбиране, трудна за преодоляване, която усложнява един объркан и болезнен въпрос.

[17] **Войников, Д.** Избрани произведения. С., 1976, с. 96.
[18] *Марица*, N 671, 11.12.1884, с. 2-3.

* * * * *

Оценката на културните явления в България от XIX век трябва да се прави според една триосна или триполюсна система: полюсът на „традиционно българското", въплъщаващ едновременно патриархалния селски живот и славянската научна традиция; „западният" полюс с науката, техниката, политическите концепции, вярата в прогреса и т.н.; накрая – „османският" полюс, който се опитахме косвено да очертаем. Тези три полюса със сигурност са само посоки: не съществува вече чисто „османско", чисто „европейско" или чисто „българско".

Българският „културен център на тежестта" и неговите премествания трябва да бъдат определяни в този триполюсен модел. Досега обаче изследванията, които са правени в тази област, винаги разглеждат едновременно само два полюса, между които се мъчат да ситуират българската култура.

С пунктирана линия: идеалната триполюсна система

Самите българи центрират обсъждането само между традиционно българското и западноевропейския прогрес, изключвайки османското измерение, или включвайки го по подразбиране към българския полюс. Това се усеща, както у Войников и традиционалистите на XIX век, така и чак до изследването на Георгиев, в една по-нюансирана форма на опозиция между феодализма – традиционното общество и капитализма.

Чуждите наблюдатели проявяват по-скоро тенденция да свеждат въпроса към опозицията Изток-Запад, или османска култура – европейска култура. Те пренебрегват или подценяват българската специфика.

Основната трудност се състои в това да се ситуира „българската култура" по отношение на османския полюс. Българските автори са склонни да смятат всичко за „българско", а чуждите да обявяват всичко за „ориенталско". Това, което безмилостно липсва за пълния анализ, са изследвания, посветени на мястото на България в османския свят. Българските историци, дефинирайки една антиосманска България на съпротивата и бунтовете, етнографите, предполагайки една България ревниво пазеща своята чистота в продължение на пет века (от които само последният всъщност е добре познат), само заобикалят въпроса. Докато ролята на османското владичество в България не се оцени справедливо, всяка дефиниция на българската култура ще остане приблизителна.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Неделно народно веселие в Шумен

Стилян Чилингиров (цитиран без точно посочване от Иван Хаджийски в „Бит и душевност на нашия народ“, с. 469-471)

Посещавани (от шуменци) през всяко време на годината, през всеки час на деня, Кьошковете бяха особено многолюдни в петъчни, съботни и недел-ни дни – седмичните празници на трите вероизповедания в града: мохаме-данско, израилтянско и християнско. Но неделният ден след Освобождени-ето имаше преднина. Тогава на цели потоци се стичаха българи, турци, ар-менци и евреи. Главната улица на еврейската махала се изпълваше с мно-жество продавачи на семки и нахут, на камъш-шекер, на печени тикви, ла-комство главно за евреите, на турски шербети, на млечни и милатени ѓевре-ци и още на какво ли не. Сивата лепкава прах, дигана на цели облаци от файтоните, се сипеше в изобилие върху тия лакомства и им даваше страш-но отвратителен вид. Но това не пречеше да бъдат грабени еднакво от деца и от родители.

Самите Кьошкове пък димяха от огньове и котлони. Миризма на печено месо се носеше по всички страни. Специалистите кебапчии се надпревар-ваха с ревностните домакинки.

Около огньовете се пилееха черги, палта, жилетки, че и пелени. По тях се вергаляха и пълзяха разповити кърмачета, винаги пискливи и гладни. От реките подаваха гърлата си плетени и неплетени бинлици. Към бинлиците често пристъпваха по чорапи, с малко смъкнати панталони и по риза също тъй ревностните домакини, да опитват дали питието е достатъчно изстина-ло и може ли вече да се седне турски около постланата за софра бохча. За-девки и шеги се подхвърляха отвред, често последвани от необуздан гърлен смях, в който взимаха участие само по подражание със своите пискливи гласета и палавите дечурлига. Тям още не бяха достъпни двусмислиците на кръстосаните думи, но майките им, навели засрамено глави, ги смушкваха по бедрата с укора: „Ами вие защо се смеете бре? Отсега ли ще се учите на срамотии?“

Но щом се свършеше обядът, настъпваше затишие. Мъжете заспиваха на гръб или по корем и захъркваха. Младите жени разкриваха свободно пазви, за да накърмят децата си, а възрастните се навеждаха над реката да мият изпоцапаните съдове и оклепаните с вино кърпи. Тоя момент беше най-удобният за по-възрастните деца да се измъкнат и да нахълтат в лещака.

От икиндия насетне се започваше истинското тържество. Пили кафето си, мъжете не отиваха, а се примъкваха един към друг, последвани от жени-те и децата, тътрейки след себе си разпостланите настилки. Образуваше се нов стан – по-многолюден, по-жив, по вдъхновен. Всеки канеше да се опи-

та неговото вино. И всеки бързаше да куса направо от бинлика. Песните след туй идеха от само себе си. Но изредяха ли мъжете своите патриотични: „Огън пламна на Балкана“, „Вятър ечи, Балкан стене“, „Лятна нощ се превалява“ и др., започваха жените. Отначало боязливо, те постепенно отпущаха гласове, за да чуят чак върховете техните: „Майчице мила моя, защо си ме родила на тоя свят лъжовен“ или „Нощ е ужасна, зима студена“. Колкото и да беше топло, мразни тръпки полазваха по гърбовете на всички, когато се пееше от нечии гърди и правеше да оживее споменът от нерадостното минало.

Но тоя спомен не бъркаше на турците да проточват по хребети и падини своите завъртени маанета, пени със същото въодушевление, с което са ги пели и тогава, когато царщината е била тяхна, а Кьошковете достъпни само за тях. Те и сега не бяха забравили да се веселят като преди. Несмущавани от никого, турците с навика от миналото обикновено биваха по-несдържани, по-буйни в своето веселие. На трапезата им не липсваше и вино, макар то да им е запретено от Корана, а на маанетата – дайре и дарабука. Многоженството и харемският живот на турците им даваше пълна възможност да се удоволствуват от кючека на гювендии – обикновено циганки. Те неистово крякаха с прегракналите си гласове, щракаха с чемпарета и хвърляха гюбек до отмаляване или догдето им се смъкнат яркоцветните шалвари. Поизлегнали на лакът, турците пиеха с очи всяко тяхно вдижение, дърпаха си сладострастно мустаците и протегнато се провикваха: „А-ах, дюня гюзел! Вай, яребим!“

Чинни и най-благопристойни бяха само арменците.

Най-интересна беше картината вечерно време. Слели се вери и народности, със запалени по стар обичай фенери дори и когато нощта биваше лунна, те приличаха на един поток от лава, която се люлее, блъска са по зидовете на крайните къщи, пилее се встрани и все пак напира надолу. Една орда от преселници, натоварена със захленцали, полузаспали деца, с кошници, панери и с преметнати през рамо, свързани с връв обуща, от които се подават напъхани чорапи, партенки и пачаври. И тая орда вика, кряска, мъчи се да пее на всевъзможни езици и псува, псува без край. Чак сега взимат връх натрупаните през седмицата неприятности и дали воля на езика си, бързат да се излеят навън по прашните и задръстени улици, из които хвърлят дълги тайнствени сенки люлените насам-натам фенери.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори и ръкописи

Архив на Министерството на външните работи в Париж (А.Е.)
- Консулска и търговска кореспонденция (С.С.С.)
    Philippopolis t. 2 (1857-1891) - Bourgas (1879-1901)
- Политическа кореспонденция на консулите (С.Р.С.)
    Philippopolis t. 1 (1857-1877)
    t. 2 (1878-1879)
    t. 3 (1880-1881)
    t. 4 (1882-1885)
    t. 5 (1886-1889) - Bourgas (1879-1889)
    t. 3 (1876-1879)
    Roustchouk t. 4 (1879-1883) - Widdin
    Varna t. 1 (1879-1880)
    Adrianople t. 3 (1878-1880)
- Изложения и документи
    Turquie t. 92 (1878-1879) Commission européenne de délimitation de la Bulgarie

Вестници и списания от времето

Витоша, юли 1879 - май 1880

Държавен вестник, спорадично

Марица, юли 1879 - септември 1885

Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, (Псп) С., 1882-1910

Други източници

Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914. T. 2. Berlin, 1922.

Durastel, A. Annuaire international de la Bulgarie - 1898. Sofia, 1897.

La popupation en Bulgarie d'après les recensements au 1 janvier 1888, 1 janvier 1893 et 31 décembre 1900. Sofia, 1907

Бончев, Я. Изложение на севлиевския окръжен управител за състоянието на окръга през 1888. Русе, 1888.

Български алманах за 1890. С., 1896.

Ванков, Н. Из архива на Министерството на народното просвещение 1878/79-1884/85. С., 1905

Външната политика на България. Т. 1. С., 1978.

Горбанов, П. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894-95. В. Търново, 1895.

Документи за българската история. Т. 4. С., 1942.

Иречек, К. Български дневник 30.10.1879 -26.10.1884. Пловдив, 1932.

Органически устав на Източна Румелия. Пловдив. 1878.

Петров, П. По следите на насилието. С., 1972.

Пътеписи на чужди пътешественици

Bersnitz von Sydacoff. Bulgarische Sittenbilder. Berlin etc., 1897.

Dumont, A. Les Balkans et l'Adriatique. Paris, 1874.

Erdic, J. En Bulgarie et en Roumélie - mai-juin 1884. Paris, 1885.

Goptchevitch, S. Bulgarien und Ostrumelien. Leipzig, 1888.

Gubernatis, A. de. La Bulgarie et les Bulgares. Journal de voyage et d'étude. Florence, 1899.

Jiretchek, K. Das Fürstenthum Bulgarien. Prag etc., 1891.

Kanitz, F. Donau-Bulgarien und der Balkan. T. 1-3. Leipzig, 1880-1882

Laveleye, E. de. La péninsule des Balkans. T. 2. Bruxelles, 1886.

Lejean, G. Voyage en Bulgarie. - In : *Tour du monde.* 1873.

Leo, M. La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane tels que les ont vus les voyageurs anglo-saxons 1586-1878. Sofia, 1949.

Mackenzie, G. M. et A. P. Irby. Travels in the slavonic provinces of Turkey in Europe. London, 1867.

Иречек, К. Български дневник... вече цитиран.

Маджарски пътеписи за Балканите XVI -XIX в. С., 1976.

Михов, Н. Населението на Турция и България през XVIII и XIX век. С., 1915.

Монографии на български автори

Ганчев, Д. Спомени 1864-1887. С., 1939.

Греков, М. Спомени. С., 1971.

Иванов, А. и др. Автобиографии. С., 1979.

Казасов, Д. Някогашните наши градове 1892-1912. С., 1975.

Лазарков, Н. Спомени из робското минало на гр. Дупница и селата му. Дупница, 1925.

Маджаров, М. Спомени. С., 1969.

Мосолов, Ал. България 1878-1883. Спомени. - ВИС, 28, 1936.

Освобождението 1878. Спомени. С., 1978.

Радев, С. Ранни спомени. С., 1967.

Стоянов, З. Записки по българските въстания. С., 1976.

Юруков, Д. Спомени из политическия живот на България. С., б. г.

Български художествени произведения

Castellan, G. La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance 1815-1839. Paris, 1967.

Duda, H. Balkantürkische Studien. Wien, 1949.

Garnett, L. The women of Turkey and their folklore. T. 1-2. London, 1890.

Isambert, E. Orient, Grèce et Turquie d'Europe. Paris, 1873.

Siyavusgil, S. Les fondements d'une littérature comparée des pays balkaniques. - In : *Actes du 1-er congrès international des études balkaniques et sud-est européen. Sofia*, 1971.

Ubicini et Pavet de Courteille. Etat présent de l'Empire ottoman. Paris, 1876.

Vambery, H. Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Leipzig, 1885.

Vazov, I. Sous le joug. Paris, 1976.

Богоров, Ив. Събрани съчинения. С., 1963.

Вазов, Ив. Съчинения в 4 тома. С., 1970.

Войников, Д. Избрани произведения. С., 1976.

Генов, Г. Положението на християните в Турция според мюсюлманското право. - *ГСУ, Юридически факултет,* т. 18, 1923.

Константинов, А. Съчинения. Т. 1-2. С., 1957

Османската империя и Балканите

България - общи съчинения

Bianconi, F. Bulgarie et Roumélie Orientale. Paris, 1887.

Durastel, A. Annuaire international... вече цитирана.

Histoire de la Bulgarie. Roanne, 1977.

Jiretchek, K. Das Fürstenthum... вече цитирана.

Kanitz, F. Donau ... вече цитирана.

Popoff, K. La Bulgarie économique 1879 - 1911, étude statistiques. Sofia, 1920.

Аврамов, Ив. Планирането на населените места в България от Освобождението до 9.9.1944 г. С., 1957.

Андреев, М. История на българската буржоазна държава и право 1878-1917. С., 1980.

Арап-Наков Станишев, Хр. История на строежите и съобщения в България от Освобождението до края на 1939 г. С., 1948.

Архитектура на Българското възраждане. С., 1975.

Благоев, Д. Принос към историята на социализма в България. С., 1949.

Вакарелски, Хр. Етнография на България. 1977.

Георгиев, Г. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877-1900. С., 1979.

Димитров, Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Пловдив, 1894.

Иречек, К. История на българите. С., 1987.

История на медицината в България. С., 1980.

Кратка история на българската архитектура. С., 1965.

Наследникова, В. История на балканския костюм. С., 1974.

Натан, Ж. Стопанска история на България. С., 1959.

Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. 1-4. С., 1930-1936.

Стопанска история на България 681-1981. С., 1981.

Тодоров, Н. Балканският град XV-XIX в., в социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972.

Хаджийски, Ив. Бит и душевност на нашия народ. С., 1974.

Исторически трудове с по-ограничена тематика

Гандев, Хр. Априлското въстание 1876. С., 1976.

Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976.

Начов, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. С., 1925.

Пашев, Г. Цариград-Белово. С., 1981.

преди 1877 г.

Стоянов, З. Записки... вече цитиран.

1877-1887 г.

Cvetler, J. Die Tätigkeit der Tschechischen Juristen in Ostrumelien 1880-1885. - In : *Actes du 1-er congrès international des études balkaniques et sud-est européen*. T. 4. Sofia, 1969.

Goptchevitch, S. Bulgarien... вече цитирана.

Lory, B. La Roumélie Orientale 1878-1885. Mémoire de maîtrise manuscrite. Paris, 1979.

Lory, B. Problèmes du brigandage en Bulgarie 1878-1883. Съобщение на Първия конгрес по българистика. С., 1981.

Serkis, Ch. La Roumélie Orientale et la Bulgarie actuelle. Paris, 1898.

Бобчев, Ст. Източна Румелия. С., 1924.

История на Сръбско-българската война 1885. С., 1971.

Кирил, патриарх български. Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война. Т. 1-2. С., 1969-1970.

Маджаров, М. Източна Румелия - исторически преглед. С., 1925.

Манолова, М. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976.

Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 1-2. С., 1973.

Самарджиев, Б. Турската политика към Княжество България и Източна Румелия във връзка с османския суверенитет 1878 - 1886. С., 1976.

Стателова, Е. Дипломацията на Княжество България 1879-186. С., 1979.

Тодоров, Г. Временното руско управление в България 1877-1878. С., 1958.

1887-1900 г. и други

Drandar, A. La Bulgarie sous le prince Ferdinand 1897-1908. Bruxelles, 1909.

Drandar, A. Les événements politiques en Bulgarie depuis 1876 jusqu'à nos jours. Bruxelles, 1896.

България 1300. Институции и държавна традиция. С. 1981.

Влахов, Т. Криза в българо-турските отношения 1895-1908. С., 1977.

Водовозов, В. Стефан Стамболов. Пловдив, 1895.

Йовков, Ив. Кобургът. С., 1980.

Христов, Д. Радославов и неговата политика. С., 1894.

Христов, Хр. Селските вълнения и бунтове 1899-1900. С., 1962.

Краеведски изследвания

Stubenrauch, W. Kulturgeografie des Deli-Orman. Stuttgart, 1933.

Wilhelmy, H. Hochbulgarien. T. 1-2. Kiel, 1935.

Аврамов, Ив. Планирането .... вече цитиран.

Александров, В. Из историята на град Карлово. С., 1938.

Ангелова, Р. Сливен и неговата архитектура през Възраждането. С., 1969.

Арнаудов, М. Из миналото на Котел. С., 1931.

Архив за поселищни проучвания. Кн. 1-2. С., 1938-1939.

Архитектура... вече цитирана.

Балчик. С., 1971.

Басанович, Ломският окръг. - *СбНУНК*, 5, 1891.

Батаклиев, Ив. Град Татар Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1923.

Бобчев, Ст. Елена и Еленско през време на османското владичество. С., 1937.

Бончев, З. Изложение ... вече цитирано.

Вълчев, А. Тъмраш. С., 1973.

Ганев, Н. Страници от историята на град Севлиево. Търново, 1925.

Ганчев, Ст. Свищов. Принос към историята му. Свищов, 1929.

Георгиев, Г. Етнографска характеристика на населението в София към началото на 1879. - *Векове,* 1979, N 3.

Горбанов, П. Изложение ... вече цитиран.

Градска книга. Шумен. 1907.

Дочев, Д. Карнобат в миналото. С., 1935.

Захариев, Й. Кюстендил. Кюстендил, 1938.

Захариев, Ст. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката каза. С., 1973.

Илков, Д. Принос към историята на гр. Стара Загора. Пловдив, 1908.

История на град Ямбол. С., 1976.

Иширков, А. Характерни черти на градовете в Царство България. С., 1925.

Йовев, Кюстендил в миналото и сега. С., 1936.

Йончев, Т. Принос към историята на гр. Лом. Чорлево, 1930.

Казанлък в миналото и днес. Т. 1-3. С., 1912-1928.

Карпачев, Й. Търговище. Плевен, 1971.

Кратка история .... архитектура... вече цитирана.

Лазарков, Н. Спомени.... вече цитиран.

Лекарски, Кюстендил и неговата околност. Кюстендил, 1915.

Маринов, В. Дели Орман (южна част). Областно географско изучаване. С., 1941.

Маринов, В. Плисковското поле. С., 1943.

Меджедиев, А. История на град Станке Димитров и покрайнината му от XIV век до 1912-1963. С., 1969.

Мирчев, П. Кипежът, книга за София 1878-1884. С., 1971.

Нейчев, Т. Карнобат в миналото и подвизите на Алекси Нейчев. С., 1938.

Освобождението на България и развитието на българската народна култура. С., 1979.

Офейков, Българе под стените на Цариград. - *Псп*, 21-22, 1887.

Панов, К. Белоградчик, минало и настояще. Белоградчик, 1938.

Пармаков, С. Русе, вчера и днес. Русе, 1936.

Попов, Н. Описание на Русчук за времето от 1860 до 1879 г. Русчук, 1928.

Сборник на Калоферската дружба. Т. 1. С., 1908.

Сборник Трънски край. С., 1940.

Севлиево и Севлиевският край, изследвания, материали и документи. С., 1967.

Стоянов, М. Град Пирдоп в миналото и сега. С., 1941.

Стоянов, М. Когато Пловдив беше столица. С., 1973.

Събчев, Н. История и етнография на Чирпан. Чирпан, 1938.

Табаков, С. Опит за история на гр. Сливен. Т. 1. С., 1911.

Устагенов, Д. Накрай Стара планина. - *Псп*, 47, 1894.

Фетваджиев, М. Поминъка на градеца Калофер и мнение за подобрението му в бъдеще. Русе. 1902.

Хаджикостов, М. Из миналото на гр. Русе, спомени. Русе, 1931.

Халаджов, Ив. По дирята на вековете. Търговище, 1968.

Цонев, Зв. История на град Горна Оряховица. Търново, 1932.

Шумен-Коларовград. Сб. статии и материали за миналото на града. Коларовград, 1962.

Юбилеен сборник 80-години от освобождението на Бургас. Бургас, 1958.

Явашов, А. Разград, неговото археологическо и историческо минало. Разград, 1930.

Международно право и организация на България

Clary de Lamaziere, R. Les capitulations en Bulgarie. Paris, 1905.

Deltcheff, D. Le régime des capitulations en Bulgarie et leur suppression. Thèse à la faculté de doctorat à Genève. Sofia, 1934.

Drandar, A. La question des capitulations et de leur suppression dans la principauté de Bulgarie. Paris, 1883.

Heroin, M. Les impôts directs en Bulgarie depuis l'affranchissement jusqu'en 1922. Paris, 1923.

Serkis, Ch. La Roumélie... вече цитирана.

Stokoff, P. Modes et effets de l'acquisition de la nationalité bulgare. Thèse de doctorat. Toulouse, 1905.

Yantcheff, N. La Bulgarie et l'étranger. La nationalité bulgare. Le régime des capitulations. Paris etc., 1892.

Андреев, М. История на .... право... вече цитирана.

Население - малцинства

Kowalsky, T. Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est. - *Polska akademiya umiejtnosa - mémoires de la commission orientaliste,* N 16. Krakowie, 1933.

La population en bulgarie... вече цитирана.

Müller, L. Beitrag zur Psychologie der Türken. - *Verhandlungen der physikalischmedicinischen Gesellschaft zu Würzburg,* t. 45, N 4, Würzburg, 1918.

Nemeth, J. Die Türken von Vidin. Budapest, 1965.

Nicolas, M. Traditions populaires turques. Les naissances. Paris, 1972.

Simsir, B. Contribution a l'histoire de la population turque en Bulgarie 1876-1880. Ankara, 1966.

Vambery, H. Sittenbilder... вече цитирана.

Бобчев, Ст. За делиорманските турци и за къзълбашите. С., 1929.

Васильов, Т. Бележки върху вътрешното състояние на България през 1888 г. - *Псп*, 28-30.

Генчев, С. Български местни имена и следи от българщина в турските села по Ескиджумайско. - *Родна реч,* 1931, N4.

Иречек, К. Етнографски промени на България от основаването на Княжеството. - *СбНУНК*, 5, 1891.

Карахюсеинов, Х. Къзълбашите. - **Отечество,** 1981, N 3.

Маринов, В. Принос към изучаването на бита и културата на турското население в Североизточна България. - *Известия на Етнографския институт и музей,* 2, 1955.

Маринов, В. Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. С., 1956.

Маринов, П. Из мирогледа на среднородопските българи-мохамедани. - *Български народ,* 1947, N 1.

Милетич, Л. Ловчанските помаци. - *Български преглед,* 1899, N5.

Народностите в западната част на Княжеството. - *Псп*, 3, 5 и 8, 1882-1884.

Народностите в източната част на Княжеството.

Петров, П. По следите... вече цитирана.

Примовски, А. Бит и култура на родопските българи. - *СбНУНК*, 54, 1973.

Сарафов, М. Населението в градовете Русе, Варна и Шумен.

Сарафов, М. Населението в Княжество България по трите първи преброявания. Средец, 1893.

Татарлъ, И. Турски култови сгради и надписи в България. - *ГСУ - Факултет по западни филологии,* 60, 1966.

Шишков, Ст. Помаците в трите балкански области Тракия, Македония и Мизия. Пловдив, 1914.

Материална култура, монографии

Kisban, E. Zum Problem der Milchverarbeittung in Sudosteuropa.- In : *Actes du 1-er congrès international des études balkaniques et sud-est européen.* T. 7. Sofia, 1971.

Lezine, A. Influence de la Turquie sur l'architecture domestique en Egypte après la conquête ottoman. - In: *IV congrès international d'art turc.* Aix-en-Provence, 1976.

Minetti, H. Osmanische provinziale Baukunst auf dem Balkan. Hannover, 1923.

Notizen aus der Geschichte der orientalischen Tabakkultur und des Tabakhandels. Sofia, 1933.

Petkoff, N. Über die Zusamensetzung einiger orientalischer Genussmittel: Boza, Halva, Lokoum. - *Zeitschrift für öffentliche Chemie*, Heft 9, 1908.

Primovski, A. Quelques traits communs de la chaudronnerie dans les pays balquaniques.- In : *Actes du 1-er congrès international des études balkaniques et sud-est européen.* T. 7. Sofia, 1971.

Експедиция в Северозападна България през 1956 г. Доклади и материали. С., 1958.

Начович, Гр. Тютюневата индустрия в Българското княжество. С., 1883.
Ориенталският тютюн в България. С., 1974.
Персийски, Б. Килимарската индустрия в България. Шумен, 1907.
Примовски, А. Килимарството в Беломорска Тракия. С., 1958.
Странски, Ив. Появата на тютюна в българските земи и приспособяването му към местните условия. - *Известия на биологическия институт.* С., 1950.

Духовен живот, монографии

медицина и народни празници

Arbatsky, Y. Beating the tupen in the central Balkans. Chicago, 1953.
Spies, O. Türkisches Puppentheater. Emsdetten, 1959.
Данаджиев, Ст. Психиатрическото дело у нас и неговото уреждане. - *Медицинско списание,* 1908, N 2.
Данаджиев, Ст. Устройството на заведенията за душевно болни в странство и у нас. С., 1914.
Джуджев, Ст. Българска народна хореография. С., б. г.
История на медицината ... вече цитирана.
Петров, Р. Историческите корени на борбата в България. - *Въпроси на физическата култура,* 1958, N 2.
Петров, Р. Юнашка слава. С., 1973.

религиозни вярвания

Babinger, F. Rumelische Streifen. Berlin, 1938.
Die Bajrakli-Moschee. Samokov, 1977.
Hasluk, F. Christianity and islam under Sultans. Oxford, 1929.
Kissling, H. Zum islamischen Heiligenwesen auf dem Balkan vorab im thrakischen Raum. - *Zeitschrift für Balkanologie,* 1, Wiesbaden, 1962.
Osman Bey, (Major Vladimir Andrejevich). Les imams et les derviches. Paris, 1881.
Лори, Б. Към въпроса на бекташийството в българските земи. Доклад на студентската историческа конференция в Преслав, 1981 (под печат).
Маджаров, М. На Божи гроб. С., 1929.
Маргос, А. Текето Ак Азълъ Баба. Толбухин, 1971.
Начов, Н. Нашите хаджии на Божи гроб. С., 1906.
Шилков, Ив. Нещо по суеверията. Килифарево, 1893.
Явашов, А. Текето Демир Баба. Разград, 1934.

Език и образование

Балабанов, Ал. Студии, статии, рецензии, спомени. Т. 1. С., 1973.

Ванков, Н. Из архива на... вече цитирана.

Икономов, Н. Балканска мъдрост. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки. С., 1968.

Коледаров, П. и К. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878 - 1972. С., 1973.

Македонска, Цв. Турски фразеологични заемки в българския език. - *Български език,* 1966, N 4.

Минчев, Г. Задължителното учение в България. С., 1906.

Мирчев, К. За съдбата на турцизмите в българския език. - *Известия на Института за български език,* 2, 1952.

Найков, П. Поглед върху развитието на българското образование от Паисия до края на XIX век. - *ГСУ - ИФФ,* 22, 1926.

Паскалева, В. Българката през Възраждането. С., 1964.

Радева, М. Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението 1979 - 1900. - *Исторически преглед,* 1980, N 7.

Славейков, П. Български пословици - история на събирането им. - *Псп,* 2, 1882.

Христов, Г. Местните имена в Маданско. С., 1964.

Цонев, В. Турски думи в българския език. - *ГСУ - ИФФ,* 25, 1929.

Справочници

Българска енциклопедия. С., 1974.

Български тълковен речник. 2 изд. С., 1963.

Геров, Н. Речник на българския език. В 6 т. С., 1975-1978.

Енциклопедия България. Т. 1. С., 1978.

Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974.

ГЕОГРАФСКИ И ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Б

В

Е

Ж

З

И

Й

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

Ч

Ш

Ю

Я

Бернар Лори

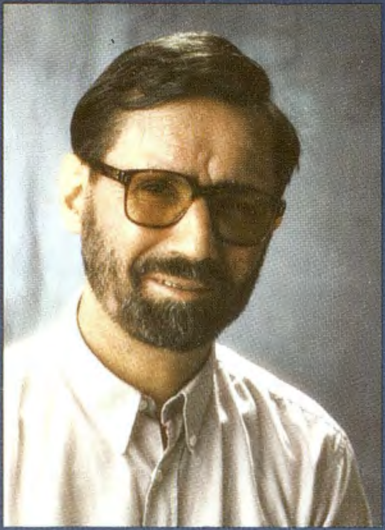
СЪДБАТА НА ОСМАНСКОТО НАСЛЕДСТВО
В БЪЛГАРИЯ
Българската градска култура 1878-1900 г.

Френска. Първо издание.

Превод Лилина Янакиева
Редактор Анастасия Шопова
Художник на корицата Мартин Николов
Предпечатна подготовка Мария Баръмова

Формат: 70x100/16
Обем: 13 печ. коли

Печатница „Илинда – Евтимов“, София

БЕРНАР ЛОРИ

е роден в Париж през 1955 година.
Завършва Българска филология в Института
за източни езици и култури
(INALCO) в Париж и История в Сорбоната.
През 1979-1981 г. специализира
в България, а през 1984-1985 г. в Югославия.
От 1988 г. е преподавател по История
на балканските народи в INALCO.
През 1996 г. издава труда
"Балканска Европа от 1945 г. до наши дни",
препоръчана като учебник
в по-големите френски университети.
В областта на научните му интереси
влизат балканската градска
култура и душевност, исляма на Балканите,
история на литературата на Балканите и други.
Настоящият труд представлява
дисертацията на Бернар Лори,
защитена през 1982 г. и издадена като книга
от ISIS Press през 1985 г.

Liberté • Égalité • Fraternité
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

CEU

Книгата е включена в програмата на Централноевропейския университет за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки, която се финансира от Центъра за развитие на книгоиздаването към Институт "Отворено общество" - Будапеща и Център за изкуства "Сорос" - София.

8,50 лв.